

Kontexty českého hradu
Zbyněk Hubínka

Kontexty českého hradu

příručka pro poznávání a srovnávání hradů

Zbyněk Hubínka

2022

Není pravda, že se málo čte. Jenom se moc píše.
L. Cyhelský

Děkuji všem recenzentům a čtenářům, kteří si dali tu práci a knihu po kouskách četli. Ti nejdůležitější jsou vyjmenováni v tiráži, pokud s tím ovšem souhlasili. Děkuji korektorkám, kastelánům a správcům, děkuji všem a zejména Marku Rubešovi, který stojí za aktualizací a základní vrstvou odborných korektur, a konečně Ivanu Rousovi, který mě veřejným oznámením přiměl, abych se k práci vrátil a knihu dokončil.

Materiály v textu použité jsou z archivu autora, z volně dostupných zdrojů nebo publikované se svolením vlastníka práv. Na text a materiály z archivu autora se vztahuje Obecná veřejná licence (GPL). Lze je libovolně šířit, nelze je bez vědomí autora modifikovat a každá citace musí být opatřena odkazem na autora. Autor si vyhrazuje právo nakládat s elektronickou verzí bez předchozí anotace.

Vydáno nákladem autorovým jako akcidencie v počtu padesáti číslovaných a signovaných výtisků.

Dostupnost:

<http://efis.tul.cz/hrady-1.pdf> – preprint
<http://efis.tul.cz/hrady-2.pdf> – korektorský obtah bez obrázků
<http://efis.tul.cz/hrady-3.pdf> – kartáčový obtah bez obrázků
<http://efis.tul.cz/hrady.epub> – elektronická kniha

I Zbyněk Hubínka 2022. Typeset by T_EX.

Úvodem aneb proč

Na podzim roku 2018 jsem začal psát příručku pro cesty po hradech. Měl jsem v úmyslu sepsat několik desítek stran textu, který by začátečníkům v jednoduché podobě shrnul základní informace o kontextu hradů – architektuře, vojenství, estetice, geologii, geografii, a to tak, aby obecná, abstraktní a syntetická stránka práce převládala nad encyklopedickou. Vymezení prostorové vyplynulo i z možností dokumentaristických: hrady stavěné „na římský způsob“, tedy s použitím malty*, a to uvnitř Království českého v hranicích k roku 1848. Ve specifické části knihy jsou formulovány teze o důvodech geografického rozložení hradů na území Čech, ovšem spíš jako materiál k diskusi.

Kniha, kterou držíte v rukou, nemá ambice být dílem formálně vědeckým, předpokládá se, že odborníci předkládanou problematiku dávno ovládají. Proto bylo možné vypustit náležitosti odborné monografie (přesný poznámkový aparát, literární rešerše), systematizované citace pramenů, explicitní důkazy pronesených tvrzení, naopak byly přidány pasáže jednoznačně popularizační. Je určena široké veřejnosti, musí tedy nutně být psána stylem odlehčeným, nicméně nesmí obsahovat zjednodušení vedoucí k omylu nebo k nesmyslu. Nečiním si ani nárok na aktuálnost – bádání probíhá neustále, některé poznatky dosud publikovány nebyly, jiné se dostaly jen do zpráv z výzkumu. Sporné nebo dosud řádně neoponované, ale pro věc zásadní informace jsou diskutovány v poznámkách pod čarou.

Čerpáno bylo sice z pramenů sekundárních (monografie, syntetické práce, encyklopedie, články v odborných časopisech), ale pouze tam, kde byla potvrzena pravdivost a kde lze příslušný primární zdroj nalézt. Nepodložená doplňující informace důležitá pro dokreslení je buď jako taková přímo označena, nebo přesunuta do poznámek pod čarou. Zcela byla vypuštěna všechna legendární podání včetně oblíbených romantických historek, i když prostředí hradů a zřícenin k různým báchorům přímo vybízí. Dnes již není čas F. A. Hebera, který při psaní svého jediného díla byl zprvu odkázán jen na lidové vyprávění a nezbylo mu než v prvních svazcích citovat místní legendy o loupežnících a zazděných kněžnách. Vypuštěny jsou i všechny analýzy ezoterické, počínaje proutkařením a konče honbou za duchy.

Bádání na hradech není dnes již záležitostí odborníků čistě humanitních, nestojí jen na studiu listin a archeologii středověku. Moderní metody umožňují zkoumání fyzické a fyzikální podstaty staveb daleko přesněji než prosté sondáže konané často naslepo nebo prohledávání archivů. Platí jedna základní poučka, často opomíjená nebo bagatelizovaná: papír snese vše. Listiny se padělaly, ať už z důvodů zjištěných nebo později nacionálně romantických, a opět přichází ke slovu exaktní věda a materiální výzkum. To ovšem klade nové, nebývalé nároky na výzkumníky: průzkum hradů nelze organizovat pouze formou letního soustředění studentů a nadšenců, je to práce se zařízeními vyžadujícími vysokou profesionalitu obsluhy, manažerské schopnosti vedoucích týmů různorodých profesí koordinovat a v neposlední řadě i odvahu publikovat a obhájit výsledky, které mohou být v zásadním rozporu s dosavadními představami.

Během posledních třiceti let vyšlo mnoho soustavných prací o českých hradech, drtivou většinu lze zařadit do dvou kategorií: encyklopedie a monografie. První jsou dobré pro získání rychlé informace o konkrétním subjektu, ale z vědeckého hlediska nevyhovují povrchností a obecnému čtenáři hrozí získáním „křížovkářského“ přístupu k absorpci poznatků: nikoli *proč*, ale *co* – to je užitečné u obecných pojmů, ale pro poznání mnoha objektů podobné podstaty vede k soustavě izolovaných, nesouvisejících znalostí. Poznání tak nepostupuje od abstraktního ke konkrétnímu, ale zanechává pouze paměťovou stopu. Monografie jsou cenné pro vědeckou práci, ale v humanitních oborech jsou cílem, nikoli pramenem analytického bádání (pokud nejsou diskutovány), a pro veřejnost jen publikacemi s výrazně lokálním významem. Naprosto výjimečná je dvoudílná publikace České hrady Dobroslavy Menclové, shrnující architektonický a estetický vývoj hradních staveb u nás. Byla sice napsána v 50. letech 20. století a vyšla v roce 1972 a posléze v roce 1976 s dodatky a často je kritizována pro jednostrannost pomíjející správně a obranně charakteristiky hradu, ale svým rozsahem a podrobností zůstává nejdůležitějším syntetickým kastelologickým dílem u nás. V syntetizujícím duchu je rovněž psána kniha Tomáše Durdíka a Pavla Boliny *Středověké hrady v Čechách a na Moravě*, která vyšla v roce 2001 v nakladatelství Argo a která do značné míry inspirovala tuto studii. Postupně vycházejí studie Františka Záruby: *Hrady Václava IV. dvoudílné Hradní kaple*, připravují se *Přemyslovské hrady*. Obecně historické souvislosti shrnuje edice *Velké dějiny zemí koruny české* včetně specifické řady, vyšlo několik monografických prací o kritické době, tedy 13. – 15. století, zaměřené na konkrétní úseky dějin (přemyslovští králové, Lucemburkové, husitské a pohusitské období). Detailně jsou prameny uvedeny v závěru publikace.

Představu o středověku jako takovém si lze udělat například ze sady publikací vydávaných nakladatelstvím Argo: *Feudální společnost* Marca Blocha, *Lidé meče, modlitby a práce* Wojciecha Iwańczaka, *Dvůr a církev v českých zemích středověku* Dany Dvořákové-Malé a další. Specifické práce byly věnovány proměnám právního vědomí a praxe – bohužel majetkovému právu nobility se v nových pracích nevěnuje nikdo, v modré řadě

* Plus hrady skalní, tzv. přechodné atd...o nemožnosti přesného a zároveň stručného vymezení pojmu **hrad** bude řeč hned v první kapitole.

Velkých dějin ovšem je kompendium shrnující rámcově veškerou právní problematiku české historie, a to dokonce dvakrát, jednou vysloveně orientované na trestní právo a jeho výkon, podruhé na právo obecně. K architektuře je dobré začít opakovaně vydávanou knihou Jaroslava Herouta *Staletí kolem nás*, vycházejí speciální příručky pro restaurátory, ale i majitele památkově chráněných objektů, tesaře, zedníky, klempíře, pokrývače. Heraldika v kostce je popsána v *České heraldice* Zdeňka M. Zengera, ovšem publikace je poměrně obtížně dostupná. Fortifikace zpracoval velmi podrobně Vladislav Razím, geologii najdete ve skvělé knize *České hrady – z čeho jsou a na čem stojí*, kterou si lze koupit i v elektronické podobě. Je dobré se věnovat i kronikářské literatuře, ať už to je souborné vydání Křižovnického rukopisu pod názvem *Staré letopisy české*, tzv. Dalimil (raději v novočeském přebásnění), Kosmova kronika v některém modernějším překladu, Pavel Skála ze Zhoře, Přibík Pulkava... bohužel nová vydání příliš k dispozici nejsou.

Z encyklopedických prací je nejdůležitější *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů* Tomáše Durdíka, která vyšla naposledy v roce 2009 a byla postupně doplněna čtyřmi svazky dodatků. Vychází z menší *Encyklopedie českých hradů*, kterou ovšem významným způsobem rozšiřuje. Většina specifických kapitol v této knize čerpá z uvedeného pramene s využitím monografických prací samostatně vydávaných i studií ze sborníku *Castellologica Bohemica*. Pro studium zřícenin je nenahraditelná samostatná encyklopedie, kterou prof. Durdík bohužel sám nedokončil. Nedocenitelné i pro svou popularizační hodnotu jsou sešity vydávané Miroslavem Bittnerem, které obsahují málo dostupné informace z místních archivů.

Hrad bývá tradičně vykládán v aspektech. Hrad jako obydlí, hrad jako útočiště, hrad jako správní centrum, hrad jako kapitola ve středoškolské učebnici dějepisu, hrad jako estetický prvek v krajině. ... To vše je pravda, ale tato kniha v duchu obecné informatiky zpracovává problém českého hradu poněkud jinak. Pokud si stanovíme metodu poznání hradu, na základní úrovni můžeme, aniž bychom problém zjednodušovali, specifikovat dva způsoby.

První způsob je komparativní, srovnávací analýza. I zdánlivě zcela odlišné disciplíny, jako je astrofyzika nebo agronomie mohou přinést podstatné informace – přinášejí je totiž ze zcela jiného úhlu, než jak je badatel při čistě historické práci zvyklý. Je mnoho hradů, které se rozpadají před očima, a jsme zvyklí pod vlivem mediální zkratky šmahem poukazovat na nekvalitu ovzduší, kyselé deště, hluk a otřesy od komunikací, aniž bychom si položili druhou zásadní otázku: může to být jinak? A tak si například na Dražicích můžeme všimnout, že hrad postavený z jílovitého pískovce padá, protože se materiál prostě na vzduchu odparem vody a působením vzdušného kyslíku rozkládá a degraduje. Zde právě namísto paušálních odsudků musí nastoupit pohled chemie, biologie a geologie, aby pronesl rozporovatelný a reprodukovatelný, a tedy v duchu pozitivní vědy korektní soud.

Druhý způsob je syntetický, bere hrad jako paradigma o všech dříve uvedených aspektech, ale nadto jej zasazuje do souvislostí. Hrad je organickou součástí historie, krajiny, politiky, antropologie, ale i geologie, zoologie a dalších exaktních věd. Hrad je vším, proč byl budován, kým byl budován, jak byl používán, jak působil a působí na svoje okolí, ať už ve smyslu fyzickém nebo sociologickém, je vším, v co se změnil nebo byl změněn. Vědomí kontextu, tedy kontextu přirozeného, organického, bez umělých konstruktů, je pro správné poznání nezbytné. Vyžaduje to ovšem od badatele, i amatéra, otevřenou mysl a ochotu přiznat si vlastní chyby.

Vezmeme-li oba způsoby, dostáváme celkem plastický obraz obecného českého hradu, ale zároveň u jednoho konkrétního hradu jsme schopni definovat, kam patří, k čemu sloužil a čím je teď. Kniha byla nazvána *Kontexty českého hradu* – pokud jste si četli předchozí odstavce, víte proč. Informace, aby měla význam, musí být robustní, prostá otazníků, nevyřčeného a zamlženého. Zároveň musí být kategorizovatelná a statisticky zpracovatelná. Proto zde až na výjimky nenajdete detailní informace o konkrétních stavbách, ty jsou pouze objektem výkladu. I v oboru kastelologie lze stanovit „vůdčí typy“ určující obraz a zjednodušující práci, podružné typy od nich odvozené nebo je doplňující a typy z pravidel se vymykající. Tato kniha klade důraz na první a třetí skupinu, druhou najdete v dříve citovaných encyklopediích.

Kastelologie je v neposlední řadě věda neobyčejně zdravá, vyhání totiž badatele ven, na dlouhé výpravy do míst, kam by je mohl dopravit maximálně vrtulník. V době sedavých zaměstnání je podobná aktivita více než důležitá. Je rovněž vhodné na cesty za hrady chodit kolektivně – víc očí víc vidí a společný prožitek je vždy hodnotnější, nehledě na případná rizika v obtížně přístupném terénu. Jen tří věcí je třeba se vyvarovat, pokud nevíte přesně, co děláte: přecenění vlastních sil (platí pro průzkum skalních hradů), podcenění nutnosti mít ochranné pomůcky (nelezte do žádného sklepa bez helmy) a narušení terénní situace kopáním nebo jinou invazivní činností, která by mohla být kvalifikována jako přestupek a příslušně sankcionována.

Pokud vás kniha přiměla vyrazit do krajiny a putovat po hradech zjevných i skrytých a pokud jste nějakou tu stavbičku nebo pozůstatky po ní dokonce sami objevili, potom splnila svůj účel. Nechtěl jsem vůbec konkurovat odborníkům, nechtěl jsem polemizovat z pozice poučeného amatéra s lidmi, kteří se problematice věnují dnes a denně, chtěl jsem jen dát veřejnosti materiál, po jehož přečtení si na navštívené zřícenině řeknou „jó, to je tohle a jinde je to podobný, protože tak nějak se to mohlo dělat, a tady by mělo stát tamto... aha, ono to tu doopravdy je“. Jednoduše ukázat, co mají naše hrady společné a proč a naopak čím a proč se naše hrady liší. Právě proto tato studie vznikla.

Co je to hrad

Nauka o hradech, *kastelologie*, čerpá z architektury, archeologie a pomocných věd historických, aby dokázala hrad nejen co nejlépe popsat, ale i zasadit do místa a doby a definovat souvislosti existence hradu. Ponecháme tedy stranou výklad historický a budeme se věnovat základnímu pojmosloví a typologii.

Jednoznačnou, explicitní a pokud možno stručnou definici hradu zatím nikdo nepodal a není pravděpodobné, že by se tak stalo. Pojem hrad totiž používá více oborů v různých významech a tak se můžete dočkat takřka principiálního zmatení: Bavíme se o prvních českých hradech na konci 12. století, ale najednou se v monografii o raném středověku dozvíte, že existovala nějaká hradska soustava o sto let dřív, a místo kamenného hradu vidíte na obrázku patrový srub bez viditelné fortifikace. A naopak, mají-li hrady být zděné, proč se mluví o dřevěných hradech skalních? Lze se ovšem vymezit negativně a implicitně, tedy říci, co hrad bezpečně *není*. I tak ale zůstává široké pásmo obsazené objekty, o jejichž „hradovitosti“ se tak či tak vedou spory. Vymeze tedy základní rámec, v němž lze hrad hledat.

Tak trochu kostrbatě přece jen můžeme pod pojmem **hrad** v užším smyslu slova považovat *samostatnou stavbu určenou ke světským účelům a spojující funkci rezidenční, obrannou a správní ve více méně vyváženém poměru, budovanou zprvu zděním na maltu, později i zcela dřevěnou*. Tím jednak vypustíme správní knížecí hrady, typické pro české prostředí, ale zároveň po pádu hradska soustavy častěji zanikající než trvající, jednak ale neztratíme pozdější skalní hrady*.

Časově tedy můžeme hrady vymezit momentem, kdy se objeví první stavba podle uvedené specifikace – pro české prostředí je obecně přijímána jako první **Přímada**, jak bude upřesněno dále. A jakmile vlivem jednak pokroku civilizačního, jednak vojenského se od sebe vzdálí funkce obranná a obytná, lze říci, že doba hradů končí. Český hrad je tedy vymezen polovinou 12. a polovinou 16. století, přičemž většina českých hradů vznikala od poloviny 13. století do konce století patnáctého, a i tak se doba po husitských válkách vyznačuje spíš opevňováním a úpravami hradů stávajících, než zakládáním nových.

Obranná a obytná funkce hradu je zpravidla identifikovatelná i z ruin, i když architektonické detaily obvykle nebývají dostupné, zvláště pokud byly jednoduše zhmáhatelné – pískovcová ostění, části kleneb, obecně tesané kamenivo, pochopitelně případné kovové prvky, to všechno se dalo využít buď na jiné stavbě vlastníkově, nebo prostě tím vylepšit statek. Ještě na hraně 20. století se hrady prodávaly na lomový kámen – dokonaná byla takto destrukce Nového Hradu u Kunratic, jinde se podařilo objekt zachránit (**Frýdštejn**). Problém je s funkcí správní, bohužel písemných materiálů se nám narozdíl od jiných zemí, třeba Švýcarska, mnoho nedochovalo, takže často ani pořádně nevíme, jak se hrad jmenoval, natož jestli na něm sídlil nějaký úřad. A striktně bráno by nám vypadly různé luthauzy typu **Jenčov** nebo stavby čítající jedinou stavbu (**Vlčtejn u Plzně**), případně různé stavby pomocné a dočasné. Berme tedy pokus o definici hradu spíš volně a raději si řekněme, co hrad bezpečně *není*.

Vypadnou nám tedy sakrální stavby všeho druhu, byť sebelépe opevněné, rozhodně kláštery**. Městské paláce nejsou pro vybrané období typické, vlastně vůbec, nicméně v městech se hrady stavěly a to tak, že se z organismu města do značné míry vyčleňovaly. Že byly později městem překryty a buď úplně zmizely, nebo byly adaptovány a do města druhotně zapojeny (pivovar z hradu v **Písku**, zaniklá solnice v **Domažlicích**). Vypustíme opevnění, pokud nejsou součástí rozsáhlejší fortifikace, a stavby čistě vojenské, a konečně i většinu tvrzí***.

K nedostatečné dokumentaci: to je bohužel česká realita, málokdy doopravdy víme, kdo, kdy a proč hrad postavil. Všimněte si, že většina encyklopedických hesel začíná slovy „První zmínka o hradu je v...“, což bohužel dává prostor pro spekulace a falzifikace. Nemylme se, padělání úředních listin je daleko starší než začátek 19. století, kdy vznikly známé Rukopisy. Některá falza jsou tak stará, že představují sama o sobě historický pramen. A nemusí to být naivity typu svázání Rožmberků s italským rodem Orsini, obvykle šlo o majetek a často to byly padělky donací klášterům. Patří sem i omyly při interpretaci a čtení, které například daly věži frýdlantského hradu naprosto nesmyslné stáří tisíc let.

Úskalí hradní typologie

Chceme-li definovat sadu standardních hradních typů charakteristických pro české prostředí, dostáváme se na velmi tenký led. Typologie jako pojem je spojena s časem, měla by zohledňovat nějakou posloupnost, což je samo o sobě obtížné, protože hrady různých typů vznikaly ve stejnou dobu. Mimoto existují objektivní potíže, které se pokusíme specifikovat:

1) Nedostatek informací o původní podobě hradu – zde je třeba podotknout, že termín „původní podoba“ je ze své podstaty zavádějící, hrady se přestavovaly takřka neustále a okamžik jejich zastavení vlastně znamená

* Je otázkou, nakolik drobné hrádky ve skalách mohly efektivně plnit uvedené tři funkce... ale nechme tak.

** Tady pozor, můžeme být benevolentní a *komendy*, tedy společné domy řádových rytířů mezi hrady ponechat. Jde především o **Strakonice**, kde je komenda johanitů součástí stavby hradu, pravděpodobně pro participaci na nákladech na stavbu, a **Český Dub**, kde byla komenda objevena při průzkumu.

*** To je další odvážné vymezení, jsou tvrze, které někteří autoři považují za hrady (**Hradenín**).

i začátek chátrání. Hrad je totiž, ať chceme či ne, svým způsobem živý. Přinejlepším můžeme říci, že se hrad zachoval v intaktní podobě a tedy upravován ve znacích typ určujících nebyl, což mu dalo krátké trvání, nebo byl, ať už periodicky nebo soustavně, přebudováván, a potom je jeho původní podoba ztracena. Exaktní metody zkoumání mohou odhalit mnoho, ale nikdy ne, jak do detailů vypadal. Většina hradů ovšem, a to bez ohledu na jejich rozsáhlost, v sobě ve větší či menší míře obsahuje výraz více „standardních“ typů, a i když je jeden z nich v současné době dominantní, nelze říci, zda to tak bylo vždycky.

2) Nejasná zařaditelnost nalezeného znaku – je obdélná budova v souvislé zástavbě donjon* nebo jen další palác, když ji známe jen ze základů? Nemluvě o problémech s průběžným průzkumem lokalit, kde u původně přijímaného bezvěžového typu byla dodatečně na dosud nezkoumaném místě staveniště věž nalezena. Podobný problém nastává při vymezení násobného hradu proti hradu s více jádry. Teoreticky by měl násobný hrad vyrůstat současně, kdežto vícejádrový postupným rozšiřováním. Exaktní důkazy zde buď chybí, nebo jednoznačně upřednostňují druhou variantu, ostatně z českého prostředí máme bezpečně doložen jeden dvojhrad a dva další sporné. Ledacos se dá vyčíst z analogií a generalizací typu gotický třídlínný byt, ale ani tak si nemůžeme být jisti. V duchu normativní vědy je ovšem vymezen například pojem obytné a obranné věže.

3) Nedůslednost kritériální – standardní typologie začíná hlediskem chronologickým, resp. evolučním, a najednou pro 14. století přechází na kritéria estetická a architektonická. Tato nedůslednost je tak zřejmá, že je na ni upozorňováno v každé studii. Přitom odráží jen reálnou situaci: český hrad jako metatyp se plně stabilizuje za posledních Přemyslovců, kdy je skelet sítě královských hradů a posléze i hradů šlechtických dokončen a novostavby definovaná schémata rozvíjejí, doplňují o zahraniční inspirace a jednoznačně směřují k rezidenčnímu charakteru hradu s více či méně potlačenou obrannou složkou. Zlomem je vynález dělostřelectva, ale ani ten nevede ke vzniku zcela nového hradního typu, jen k přizpůsobení se situaci a recyklování typů starších. Změna zde spočívá spíš v umístění hradu v krajině.

4) Stavitelé a stavebníci kašlali na nějakou typologii, stavěli podle podmínek, financí, účelu, vlastního vkusu a módy. To je rozhodně nejpádňější argument pro přiznání nedefinovatelnosti objektivní, souřadné, jednoznačné a uzavřené sady typů.

Možná by chtělo zdůraznit ještě jeden důležitý aspekt: Z knihy do knihy přepisovaná „vývojová řada“ českého hradu, podle níž je pochopitelně i do značné míry orientována i tato publikace, je závislá lokálně. Už na Moravě neplatí zcela – jednak pro absenci přirozeného centra (Morava měla vždy nejméně dvě, ale spíš tři), jednak pro charakter krajiny, otevřené v ose severovýchod-jihozápad narozdíl od uzavřených Čech, jednak pro odlišný charakter krajiny. To vše s doplněním podřízeného postavení, které dávalo větší prostor lokálním autoritám, vedlo k daleko intenzivnější a méně místně omezené absorpci cizích, zejména podunajských vlivů a jejich méně intenzivnímu přizpůsobování, zároveň ale k přežívání starých forem odkazujících spíš na hradskou soustavu (rozlehlé areály s bezprostředním kontaktem s zemědělským zázemím). O vývoji mimo země Koruny už české hrady a jejich proměny nevypovídají vůbec.

Co tedy lze říci bezpečně: český hrad vychází ze syntézy hradních typů příslých přes německé země, především Sasko a domácí tradice stavby hradišť. Bavorský a vůbec podunajský vliv je spíš okrajový a omezený na kraje ovládané Vítkovci. Jiné vlivy (francouzský kastel) zůstaly zcela v pozadí. Průběžně se v české hradní architektuře objevuje donjon jako univerzální jednoduchá abstrakce, trvající vlastně od začátku do konce stavby českých hradů. Třetí linií by mohla být otoská falc, kdybychom ji znali odjinud než z Prahy a Chebu. Podstatné je, že tato vícečetnost dala vzniknout obtížně typizovatelným hradům, jako **Lipnice nad Sázavou** – hrad s obalovou zdí na místě paláce bez věže s dostavěným donjonem, nebo chronologicko-evolučnímu systému se vymykající dvojpalácové dispozice.

Pokud přijmeme zmíněnou nedůslednost, můžeme definovat alespoň následující abstraktní typy podle převládajícího hlediska časového a vývojového. Byla použita terminologie Dobroslavy Menclové a Tomáše Durdíka:

- **Donjony** a jejich sestavy, u nás nepůvodní, ale sporadicky se objevující až do 16. století. Mohou být hradem samy o sobě, ale i součástí složitějších kompozic. Mohou existovat i hrady s dominujícím donjonem a několika paláci nebo hrady vzniklé rozvojem donjonu (Rabí). Pro pozdní hrady lze vysledovat tvorbu blokových dispozic spojováním donjonu s palácem nebo i více paláci. Zásadní je alespoň náznak pravidelné obyvatelnosti.

- **Hrady přechodného typu** kombinující rysy hradišť a hradů: víceprostorové uspořádání, rozlehlost staveniště, evidentní útočištná povaha, ale na druhou stranu hradba s palácem do ní vestavěným na nejlépe chráněném místě. Typicky český typ**, hradní prvky jsou buď zcela domácí, nebo nepřímo interpretované bez zřejmého vlivu.

* Obytná věž – obdélná budova s rozhodujícím vertikálním rozměrem. Může být velmi prostá a vlastně jedinou stavbou hradu, může být použita vícekrát, může být zakomponována mezi ostatní budovy, může být jádrem rozsáhlého hradu...

** Ovšem pozor: problém přechodných hradů je v tom, že dost možná vůbec neexistovaly. Přinejmenším je tento typ zpochybňován jako samostatný, protože oněch cca pět, možná šest identifikovaných objektů je podle kritiků spojeno násilně, některé (**Angerbach**) dokonce snad ani hrad být nemusí vůbec.

- **Hrady s obvodovou zástavbou**, víceprostorové, s více věžemi, rozlehlé, nákladné. Patří sem staré královské hrady a hrady bohatých rodů. Pouze pasivní obrana.
- **Hrady bergfritové** – dominuje jim útočištná věž při vstupu do vnitřního hradu, jednoduché (jeden palác zapojený do hradby, věž volně stojící v prostoru okrouhlého nebo jinak pravidelného staveniště), v Čechách nejčastější původní typ. D. Menclová zde dále vymezuje typ *sasko-hesenský* a *podunajský*, přičemž první má bergfrit okrouhlý, druhý pravoúhlý. Podunajské typy jsou u nás daleko řidší, omezené na jižní Čechy a nepochybně jen na Choustníku a Klenové. Podstatné je, že hranolová věž není určena pro stálé bydlení. Obvykle bazální pro pokročilejší dispozice, podléhá postupné dynamizaci (věž v čele).
- **Francouzské kastely** na pravidelném půdorysu s věžemi v nárožích i průběhu hradby, umožňují aktivní obranu. U nás se vyskytují výjimečně a vždy s konkrétní vazbou na Francii.
- **Středoevropský kastel** najdeme ve městech, kde svým pravoúhlým půdorysem respektuje uliční síť. Věžice v nárožích neumožňují boční střelbu. Je pravděpodobně odvozen od kastelu francouzského*.
- **Hrad s obalovou zdí** vzniká ze sasko-hesenského typu postupným vnitřním zastavením, obranná linie se musí předsunout, například v podobě parkánové hradby (vysvětleno dále). Technicky mohou směřovat k bezvěžovým strukturám typu dvoupalácových dispozic**.
- **Hrad s plášťovou zdí** je svého druhu opakem: bezvěžový, dominující je (zpravidla okrouhlá) hradební zeď, k níž jsou zevnitř přistavěny jednotlivé budovy tak, aby žádná z nich hradbu nepřevyšovala. Uvádí se, že není v Čechách původní a pochází z rakouských zemí – tomu by nasvědčovala jeho větší četnost na jihu, může ale vzniknout rekonstrukcí.
- **Blokové dispozice** vznikají spojením donjonu a paláce v jediný celek, přičemž obě skladebné jednotky se mohou opakovat (dva donjony, dva paláce), mohou vznikat symetrické dispozice typu **Kašperk**. Násobná zástavba obvykle uzavírá úzký dvorek. Mohou vznikat z původně donjonových dispozic spojením funkčních celků dohromady.
- **Dvoupalácové dispozice** vznikají duplikací hlavního paláce na opačném konci nádvoří, jsou výrazem převahy prvků komfortu nad obrannými schopnostmi. Stejně jako předchozí typ vyžadují vystrojení parkánovou hradbou, někdy vícenásobnou, na rožmberském území doplněnou latránem. Bazální typ je **Dívčí Kámen**, v nejčistší podobě je uchován na **Koží**. Typ přežil do raného novověku (**Švihov**).

Berme ovšem uvedenou typologii jako rámcovou, byla podrobena zásadní kritice již v roce 2014 ve čtrnáctém sborníku *Castellologica Bohemica* v článku Františka Gabriela. Tamtéž je ostatně zpochybněno více dříve běžně akceptovaných stanovisek.

Objev dělostřelby rovnoměrný vývoj hradu přerušuje a zásadně mění, vrací se donjony i vícenásobné, hrady se stěhují na vysoké kopce nebo do nepřístupných bažin, staré stavby se složitě opevňují, staví se předsunuté pevnosti na zvlášť ohrožená místa. Smyslem je vystavět hrad nepostřehovatelný. Poslední české hrady potom stále víc připomínají buď zámky, nebo pevnosti a předznamenávají definitivní rozdělení obou architektonických typů.

Z čeho a jak se stavělo

Jednoduše řečeno: z toho, co bylo po ruce. Nejblíže po ruce bylo samozřejmě dřevo a první hrady byly zcela určité dřevěné, proto se po nich vyjma stop v krajině nic nezachovalo. Dnes dokážeme poměrně přesně určit, kde dřevěné budovy stály a do značné míry i to, jak vypadaly. Stavba hradu zděného, a jiné nemohou být předmětem této publikace, snad s výjimkou nemnoha hradů skalních, byla neobyčejně nákladnou záležitostí, nezřídka se táhla roky a často se nepodařilo hrad v plném rozsahu dokončit.

Dřevo se znalostí kamenického a zednického řemesla postupně ustupovalo, ale i tak zůstávalo významným stavebním materiálem. Střechy prvních hradů byly až na výjimky spalné, kryté šindelem nebo i došky. Pro nás je sice symbolem bídy, ale například došková střecha, bylo-li o ni řádně pečováno, představovala významný tepelně izolační element a nejen to – byla především levná. Šindele se na hradních střechách periodicky objevovaly s úpadkem a povznesením kamenického umění, protože odpovídající náhradou byla drahá a problematicky opracovatelná břidlice. Tašky, jak je známe dnes, byly zprvu nesmírně vzácné, protože je cihláři neuměli řádně vypálit, a proto se používaly tašky dokonce z římských dob. Tašková střecha, vlastně kombinace prežů a háků***, byla sice nespalná, ale poměrně těžká a navíc vyžadovala laťování a tedy vynález pily. Útočištné věže se právě ze strachu z požáru vybavovaly zděnými helmiciemi, jaké můžeme dodnes vidět například na Kokoříně.

Dřevěná, nebo alespoň hrázďená, tedy ze zdiva vyplňujícího mezery v komplikované dřevěné konstrukci, byla pravidelně poslední patra hradů. Až na výjimky byla zničena, ať už přirozenou destrukcí, ohněm nebo při

* A opět zpochybněn a opakovaně zpochybňován v samotné své existenci. Faktem zůstává, že městské hrady se prostě uzavírají do čtyř křídel a že bývají v nárožích zpevněny věžicemi. Zda je to typ nepochybný nebo jen hypotetický, ponechme odborníkům.

** Ale Helfenburk u Bavorova věž má, Švihov dokonce průjezdnou... další nedůslednost.

*** Duté půlválce z pálené hlíny; háky se přibíjejí k latím dnem dolů jeden vedle druhého a *prejzy* se kryjí spáry mezi háky. Každý prejz je podmazán velmi bohatou maltou. Pracné na pokládání, ale odolné proti požáru.

přestavbě hradu na zámek, takže dokonalejší představu si můžeme udělat jen z nemnoha fresek (**Houska**). U nás nemáme vlastně jediný hrad se skutečně intaktním podstřeším, i tak známé stavby jako Kost nebo Křivoklát byly během rekonstrukcí dost necitlivě „regotizovány“ v duchu romantických představ. Mimořádně odstrašujícím příkladem je samozřejmě Karlštejn, jehož do značné míry nedotčené budovy byly v 19. století naprosto neslohově upraveny do nynější podoby. Paradoxně se vzory původních posledních pater zachovaly na venkovských tvrzích (**Kestřany u Písku, Kralovice u Prahy**), i zde ale jen přeneseně v otiscích a stopách po konzolách.

Dřevo sloužilo, přes postupující oblibu kleneb, pro konstrukci stropů. Ne každý stavebník si mohl dovolit nákladné žebrové klenby, jejichž segmenty se musely přesně lícovat a jejichž stavbu musel řídit opravdový mistr. Zatímco plochý povalový nebo trámový strop se dal položit nejvýše v několika dnech, vyzdění klenby při neznalosti cementu znamenalo, že se zjara začalo, přes léto klenba vyžrávala a na podzim se mohlo bydlet. Roubené komory měly efekt tepelné izolace. Nejprve vlastně pouhé sruby vmontované do místností, jako můžeme dodnes vidět třeba na Hrádku v Kutné Hoře, se posléze proměnily na umně vyřezávané *tabulnice*. Jedinou u nás dochovanou tabulnicí lze vidět v mariánské věži Karlštejna. Dřevo bylo pochopitelně i materiálem pomocným při konstrukci nejrůznějších bednění. Podle zbytků bednicích prken v úžlabí křížových kleneb lze soudit, že ještě poměrně hluboko do středověku se u nás prkna neřezala pilou, ale štípala.

Hrady se zakládaly na skalním podloží, k technice kopání a stavění základů panovala dlouho oprávněná nedůvěra. Špatně založených staveb byly v raném středověku stovky a nevíme o nich mnoho právě proto, že brzo spadly. I tak se občas stalo, že na pohled pevná skála hrad neunesla. Hrady výšinné obsazovaly ostrohy, často erozí vypreparované, mnohdy se využilo balvanů a skal*. Pokud se zakládalo v málo únosných horninách, kladly se do jam roznášecí rošty z dubového dřeva, které se navzájem pevně spojily. Výsledkem byla jednoduchá struktura, která se pohybovala s celou stavbou a nehrozilo rozlámání budov na kusy. Měšťanské domy obvykle podobnými neduhy netrpěly, jednak byly celkově lehčí, jednak se stavěly tak, že se jeden opíral o druhý, a tak svoji hmotností bránily v nepříznivém sedání.

Vodní hrady jsou u nás málo obvyklé, ale procházejí staletími jako svědci pokusů bydlet na opravdu bezpečném, ale málo obyvatelném místě. Patří k nim jeden z našich nejstarších i nejmladších hradů – **Blatná a Pardubice**. Bylo to složité: do močálů se opravdu dělo nedostane, ale ani žít se tam moc nedá, musíte mít mimořádnou motivaci. Tyto hrady se od počátku potýkají se spodní vodou, jsou stavěny na ostrůvcích únosnější horniny a velmi lehce. Poprvé se mezi nimi vyskytují bezvěžové dispozice, často postrádají jinak typické silné zdi. Kámen na stavbu se totiž musel pracně a drahodovážet, robotníci pracující od slunka do slunka za doprovodu karabáčů jsou opět romantická licence – podle účetních výkazů ze 17. století lze zjistit, že hodnota práce za jeden robotní den se rovnala zhruba jednomu bochníku tehdy velmi levného chleba. Vodní hrady se tedy staví i z cihel (**Mydlovar**), je-li cihelna v dosahu. Zmíněné perštejnské Pardubice a riesenburský Švihov jsou příkladem, jak i bohatý rod může přijít na buben. Pokud to nešlo jinak, stavěly se neméně osvědčenou a neméně drahou metodou *nákolí*, tedy desítek masivních kůlů zatlučených do podmačené půdy, na nichž se sroubily pasy pro zdění. Tato technologie byla známa už našim slovanským předkům – mimo objektivní nálezy máme i pozůstatky lingvistické ve jménech dvou měst, která dnes tvoří hlavní město Německa. Berlín (berle), stejně jako Kolín (kůly). Medvěd se do znaku dostal jen ze zvukové podoby**.

Zdilo se z místního materiálu, takřka bez výjimek z kamene. Často se stávalo, že byl ke stavbě použit nevhodný kámen, třeba jílovité pískovce s velkým podílem organického materiálu nebo málo soudržné žuly libereckého typu. Velkým úspěchem bylo nalezení souvislého bloku ortoruly nebo krystalických břidlic vůbec, ty se potom pečlivě dělily naplocho. Oblíbené byly jílovce, zejména opuka, i když se vědělo, že je třeba dát důkladný pozor na výběr dostatečně pevného kamene. Z pískovců, hlavně křemitých a železitých, se dělily pravidelné kvádry k lícovému zdění a nárožní armatury, často pracně bosované – s ponechanou strukturou kamene na plochách lícových stran, ale přitesanými hranami. Čedič byl rovněž oblíbený, ale spíš jako drobné kamenivo a taky proto, že na sopečné kopce byl problém dopravit kámen z větší dálky.

Pro samotné zdění se používala technologie známá pod různými názvy, v českém prostředí nejčastěji jako „pražské dílo“ nebo „pražská malta“. Princip byl jednoduchý: oba líce zdi se pečlivě rovnaly do bednění, vnitřek zdi se potom ve vrstvách zasypal pískem smíchaným s páleným vápnem, zásyp se polil vodou a do hasícího se materiálu se libovolně házely větší i menší kameny. Zeď byla potom zároveň pevná i pružná, dokázala velmi dlouho odolávat i ranám z prvních děl. Přesto si tehdejší zedníci v nejkritičtějších místech pomáhali například dřevěnými výztuhami. Smyslem bylo do pevného zdiva vložit maximální možnou pružnost. Na vyzdění líce se

* Pravých skalních hradů, kde je skála součástí konstrukce stavby a je stavbě přizpůsobena, jsou do ní hloubeny nebo raženy sklepy, z raných dob nemáme mnoho, více se jich objevuje s obsazováním skalek za husitských dob.

** Jen pro zajímavost: s těmi Kolín je to složitější. Český Kolín na Labi je přenesené jméno osady, dnes známé jako Starý Kolín a ta byla původně *Kolin'*, tedy dvůr jakéhosi Koliny. Kolín nad Rýnem má jméno daleko starší, byla to římská Agrippinina kolonie (Colonia Agrippina).

použil zpravidla lomový kámen *kopák**. Pokud byly k dispozici kameny stejných rozměrů, skládaly se šikmo do struktury připomínající klas, tzv. *opus spicatum*. Lze jej vidět například ve vnitřku věže na **Starém Hroznatově**. Pro pracnost bylo později opouštěno, stejně jako řádkové zdivo kvádřikové (**Přimda, Kost**), nebyl-li v dosahu zdroj vhodného kamene.

Na kvádrech si lze všimnout dvou charakteristických prvků: důlků pro *krepny*, samosvorné jeřábové kleště, kterými se kvádry zvedaly a pokládaly do zdi, a kamenických značek, dříve často mylně vykládaných jako magické symboly. Pozdější hrady již značky na kamenech postrádají, což může znamenat, že se stavělo v přímé režii stavebníka jeho vlastní kamenickou hutí a dělníci pracovali v akordu. Zeď sendvičové konstrukce sice odolala ostřelování, ale před vesničany, kteří si přišli do opuštěného hradu nalámat stavební kámen, neměla šanci.

Nosné zdi obvykle dosahují na dnešní dobu nevídané tloušťky jednoho metru a více, na místech ohrožitelných útočníky a ve stěnách bergfritů bývají utopeny stovky tun kamene. Na naše poměry rekordní je pravděpodobně deset metrů silná zeď podstavce věže na Křivoklátu, často bývá zmiňována sedmimetrová zeď hlavní karlštejské věže. Velké mocnosti mívají štítové zdi pozdních hradů (**Ralsko**), zde už jde o pasivní obranu před zbraněmi palnými a samotné budovy jsou stavěny subtilněji. Silné zdi umožňují vznik specifického fenoménu vestavěných chodeb sloužících obráncům pro rychlé přesuny nebo jako úkryt. Barokní hledači pokladů při pátrání po skrytých chodbách bohužel často narušili statiku zdí natolik, že došlo k jejich sesutí. Na Velharticích (a nejen tam) se zcela necitlivě do přízemí velké věže dokonce vlamovali za pomoci střelného prachu. Přesto i tak poškozené zdi mohly za příznivých podmínek zůstat pohromadě – například bergfrit na **Michalovicích**, kde mimochodem dodnes přesně nevíme, jak k odlomení a sklouznutí většiny hmoty velké věže vlastně došlo**.

Klenba byla vždy známkou přepychu. Jednoduchou valenou klenbu ve sklepech měl kdekoliv. Pokud měl hradní pán štěstí na šikovné poddané, vyrobili mu i valenou klenbu křížovou, vlastně průnik dvou valených kleneb. Je zajímavé, že už tehdy se vědělo, že optimální tvar valené klenby není půlkruh, ale *řetězovka*, křivka, kterou zaujímá řetěz volně zavěšený mezi dvěma body. Protože se vyjadřuje exponenciální funkcí, nahrazovala se polynomickými aproximacemi. Ovšem gotika je nerozlučně spjata s lomeným obloukem a tedy klenbou žebrovou. Nejen že bylo možné zaklenout ve stejné výšce nestejně prostory, ale rovněž se konstrukce klenby samé, totiž klenební kápě, daly odlehčit. Většinu zátěže totiž nesla žebra, pečlivě slícovaná a sesazená. To už nebyla práce pro venkovského zedníka, ale pro kamenickou huť. Proto se s žebrovou klenbou setkáváme na královských hradech a později na hradech nejbohatších rodů (Vítkovci, páni z Lipé, Riesenberkové, Zajícové z Valdeka, páni z Dražic, z Vartmberka...).

Klenební obrazec se postupem času komplikoval, žebra přestávala plnit úlohu nosnou a stávala se stále víc dekorativním prvkem. Vrcholem gotického umění klenout u nás je bezesporu komplikovaná kroužená klenba Vladislavského sálu. Na hradech se klenulo jednodušeji a funkčně, bohužel většinu kleneb známe jen ze zachovaných zbytků patek a závěrů, které se zhotovily z odolného materiálu, a proto se zachovaly i v sutinách. Klenby jednak podléhaly zkáze, jednak byly při přestavbách snášeny a prostor jimi zabraný posloužil jako mezipatro (**Horšovský Týn**).

- **žebro** je tedy základní nosný prvek probíhající po hraně průniku klenebních ploch, nejprve přiznané, posléze zapuštěné do materiálu, nakonec opět dekorativně naznačené v omítce;
- **svorník** je prvek na průsečíku žeber ve vrcholu klenby, z jednoho kusu kamene, často zdobený, nesoucí všechny dostředné tlaky klenby;
- **hlavice a konzoly** jsou statická spodní ukončení klenby ve spojení žeber na vnitřní zdi, kde přestávají působit jiné tlaky než svislé, přičemž konzola žebra spojuje a uzavírá, kdežto pod patkou žebro pokračuje v podobě částečného pilíře – **přípory**;
- **opěrný pilíř** roznáší z vnější strany vodorovné tlaky směrem dolů, napojuje se na klenbu v místech, kde se uvnitř žebra spojují – u světských staveb se nevyskytuje, protože silné zdi zpravidla dokáží tlaky klenby unést.

Velké spory se vedly, zda byly hrady omítané nebo nikoli. V literatuře se obvykle dozvíte, že se pouze roztírala malta vytekla ze spár. Ovšem i na raných hradech lze pozorovat zbytky příliš silných vrstev vypovídajících o skutečném omítání. Navíc existují autentické fresky zobrazující hrady jako omítnuté. Je pravděpodobné, že řádkové kvádrové zdivo se skutečně neomítalo, svědčí o tom pečlivé spárování kvádrů a u raných staveb i bosáž (**Kost, Zvíkov**). Zdivo z netříděného lomového kamene omítané bylo, a to maltou míchanou v poměru 1 : 1. Velmi žádané bylo vápno branické, které dodávalo omítkám v Praze a okolí nažloutlý nádech. Vápenec se dovážel na stavbu a páčil se až na místě, protože pálené vápno není způsobilé pro převoz jednoduchými prostředky, nemluvě o nebezpečí úrazu.

* Ne proto, že se kopal, ale dodával se v kopách, tedy po šedesáti kusech, a podle počtu kop se stanovila i výplata dělníkům v lomu. Přesné dílo vyžadující kamenickou práci, jako štuky pro bosáž, byly ze stejného důvodu označené.

** V podezření jsou sice barokní hledači pokladů jako na mnoha jiných místech (**Potštejn, Velhartice**), ale stejně pravděpodobný je zásah blesku. Lidový narrativ opět nepomáhá, jistě víme jen, že to bylo někdy v druhé polovině 18. století – všechny dochované kresby hradu zobrazují již utrženou věž.

Cihly se při stavbě českých hradů uplatnily jen okrajově a ve specifických aplikacích. Jednak bylo zpravidla dost lomového kamene, jednak stavět z cihel znamenalo zřídit cihelnu s personálem, což znamenalo nikoli nevýznamné fixní náklady, které by se při výrobě cihel pouze pro jedinou stavbu nemusely nikdy umořit. Jinak tomu pochopitelně bylo ve městech, která měla obvykle cihelny společné, stejně jako nebyl problém zajistit výrobu cihel při církevních stavbách. První kláštery u nás dokonce stavěli mniši sami a právě cisterciáci k nám nejspíš cihlářské řemeslo přinesli. Na hradech se s cihlami setkáme na pomocných konstrukcích – příčkách, vyzděných klenebních kápích, ve speciálních provozech typu černá kuchyně (**Roupov** a známý komín stavěný na půl cihly) nebo lázně. Využívalo se především schopnosti cihel akumulovat teplo. Někdy se cihly objevují ve vysprávkách děr po dobývání (**Rabí**). Celocihelné hrady jsou u nás rarita, známý je **Mydlovár** u Kostomlat nad Labem, který je zároveň jedním z mála našich vodních hradů.

Co se stavebních řemesel týče, stavebníci, byli-li movití, oslovovali známé stavební hutě. Pokud bylo prostředků málo, bralo se z poddanských měst nebo se najímali pocestní řemeslníci. Kvalita díla byla tomu odpovídající – různá. Známe případy, kde směle zdvižená klenba se začala rozsedat, proto byla vyspravena železnými svorkami, nebo se mistr kameník utnul a přepočítal se v počtu travé, takže klenba končila v polovině. Vesměs se dá říci jedno: oproti gotice chrámové, vzdušné a vzhůru mířící je světské soudobé stavitelství robustní a statické. Dynamika vrcholné gotiky se na hradech projevuje jinak: skladbou a rozmístěním hradních budov, postupným prolínáním hradeb do palácových křídel a okázalým, někdy i zbytečným a nepraktickým přepychem. Ozdoby dříve vyhrazené katedrálám (štíhlé fiály s kraby, kroužená okna, drobná sochařská díla v jemnozrnném pískovci) se objevují nejen na hradech, ale později i ve městech (Kamenný dům v Kutné Hoře).

Komfort bydlení

Představa kamenného, studeného hradu z režného zdiva není docela přesná, vlastně není přesná vůbec. Jednak vychází z reality málo obývaných prostor, jednak je dědictvím romantických představ. Ve skutečnosti bylo bydlení na hradech maximem ve své době dosažitelného komfortu, pokud vynecháme některé vysloveně kasárenské stavby a ohrazená ležení. Od počátku panuje snaha rozdělit původně sálovou stavbu odvozenou od falce na víc menších místností – velká síň postupně přestává být společným obytným prostorem, stává se reprezentací hradního pána a konečně spíš obtížným doplňkem, který ubírá na užité ploše. Svůj díl na tom má i postupné ochlazování klimatu, které vedlo k tzv. malé době ledové.

Vytápění rozměrných síní bylo možné jen z otevřených ohnišť nebo krbů, pochopitelně za cenu značných tepelných ztrát a kouře. Kamna, do nichž lze přikládat z pomocného prostoru mimo vytápěnou místnost, se u nás objevují až na sklonku 13. století, bezpečně je máme doložena jako zavedený mobiliář z **Křivoklátu**. Běžně se používaly železné koše s přenosným ohněm, ovšem manipulace s nimi nebyla jednoduchá, nehledě k neustálému nebezpečí požáru. Opravdu bohatí páni a pochopitelně i král si mohli dovolit systém horkovzdušného podlahového vytápění, ten byl ale vyhrazen spíš lázním a jiným speciálním provozům. Aby se teplem neplýtvalo, stavěly se *roubené komory*, které se zpravidla omítaly. V líci zdi je lze identifikovat podle vlysu a sady malých okének uspořádaných do trojúhelníku.

Postupem času se interiéry odvozený od velké síně začíná stabilizovat, takže ve 14. století můžeme mluvit o gotickém třídlínném bytu. Velmi dobře se zachoval například v obytné věži hradu **Bečov nad Teplou**, kde v každém patře byly tři místnosti dělicí čtvercový půdorys na polovinu a dvě čtvrtiny, podobně potom na Housce. Největší místností byla síň, nevytápěná, s bohatou freskovou výzdobou. Z ní se vytápěla jedna z menších komor, druhá byla roubená. Patra byla navzájem spojena šnekovými schodišti v síle zdi nebo ve schodišťové věži.

S vodou byl na hradech vždy problém. Ve všech směrech. Zatímco hrady blatné existovaly v neustálém riziku ze zatopení, výšinné hrady často neměly vodu vůbec. Pokud se při kopání studny na vodu nenarazilo, nebo bylo podloží příliš těžko zmáhatelné (čedičové skály), budovaly se cisterny na dešťovou vodu. Systém sběru byl často velmi sofistikovaný: z okapů byla voda vedena do sběrných jímek přes filtry z drobného kameniva, zejména říčních oblázků, pravděpodobně vytříděných při prosívání písku na jemnější omítky. Platila přísná pravidla, jak s nasbíranou vodou zacházet. Výhodou byl potok v dosahu hradu, obvykle zároveň vymezoval z jedné strany hradní ostroh. Voda se potom přiváděla systémem žlabů, mohl na ní být i mlýn k hradu příslušný. Existují i nálezy potrubí, ovšem málokdy vrtaného, ale spíš složeného ze dvou vydlabaných fošen spojených jímlem a ústícího do kašny. I převéty v obvodových zdech byly vnímány jako hygienické riziko a byly umísťovány do samostatných záchodových věží, ty ovšem nemáme doloženy ani tak Čech, jako spíš z německých zemí.

Základním kusem nábytku, pomineme-li stoly a lavice velkých síní, byly truhly. Sloužily k ukládání svršků, listin, peněz, v podstatě libovolných předmětů. Některé truhly byly konstruovány jako přenosné, jiné se během stavby do místnosti napevno uložily. V truhlách se někdy i spalo. Pro pomíjivost materiálu se nám dochovaly jen nejmasivnější okované truhly na peníze a jiné cennosti, z iluminací v rukopisech ale lze soudit, že se vyráběly i truhličky malé, takřka kapesní. V obytných místnostech bývaly přímo do zdi vestavěny skříňky na drobné věci. Nábytek k sezení se většinou nedochoval, jako jiné celodřevěné předměty podléhaly zkáze jako první, ale máme dobrou představu z iluminací. Vyráběly se různé varianty stoliček, někdy dokonce ve skládacím provedení.

Postele s nebesy dnes vnímáme jako romantický luxus, ale dlouho to byla velice praktická věc. Závěsy kolem lůžka bránily hmyzu v obtěžování spícího.

Příprava pokrmů se odehrávala odděleně. Kuchyňské provozy při neznalosti sporáku s plotnami a troubou znamenaly pec a několik otevřených ohnišť – pro vaření, pečení na rožni nebo na roštu, ohřev vody. Aby byla dosažena maximální možná čistota, neměly kuchyně strop, ale kónicky se zužovaly do sopouchu komínu, který mnohdy značně převyšoval okolní stavby. Někdy bylo využito excentricky usazených tzv. komínů *vlašských*, které se v plášti budovy projevily arkýři, například Červená věž na **Jindřichově Hradci**, poslední fungující černá kuchyně u nás. Potom bylo možno přímo nad kuchyní budovat místnosti vytápěné spodem. V prostoru sopouchu potom byly háky a rohatiny na uzení masa. Dým z otevřených ohnišť brzo stěny sopouchu obarvil načerno, proto se takovým kuchyním říkalo *černé*. Jednoduchost provedení a zmíněná čistota daná tahem komínu daly černým kuchyním neobyčejnou životaschopnost, v některých měšťanských domech byly v provozu ještě na počátku 20. století.

Jak se co jmenuje

- **Donjon** je trvale obytná věž, objekt spojující obytnou i obrannou funkci. Sám donjon může být jediným prvkem hradu či tvrze, může se stát jádrem, od něhož se hrad rozvíjí (**Rabí**), může být v hradu použit vícekrát (Niort v departementu Poitou, **Karlštejn**). Pro francouzské donjony je typické vystrojení flankovacími věžicemi, pozdnější stavby české jsou až na výjimky (**Roudnice**) prosté kvádry. Je nejstarším typem hradu, ale s různými obměnami se vrací po celý středověk a v pevnostní architektuře přechází do raného novověku. Velmi mnoho českých tvrzí není víc než obytná věž (**Kralovice u Říčan, Hradenín, Lošany, Malotice**...). Ve velké hradní architektuře se systematicky vrací ve 14. století, ale postupně je doplňován palácovými budovami do blokové dispozice. Ve výjimečných případech (**Křivoklát**) je donjon okrouhlý, zcela specifická je osmiboká obytná věž **přiběnického** hradu, kde přesně nevíme, co bylo pro tak neobvyklý tvar inspirací.

- **Bergfrit** je útočištná věž. Typově se objevuje v německých zemích během 11. století a stal se eponymní součástí bergfritového hradního typu* a jeho dynamických a poklasických variací. Na rozdíl od donjonu nikdy nesloužil k trvalému bydlení, měl se stát posledním místem obrany. Často to byl jediný objekt hradu s nespalnou střechou. Máme jen omezené představy o přesné podobě bergfritů, přestože jsou často to jediné, co z hradu zbylo (**Skalka, Chřenovice**) – byly stavěny velmi masivně a nebyly přístupné pro dobývání stavebního materiálu. Dřevěná horní patra a konstrukce krovů totiž buď zcela vzaly za své, nebo byly sneseny při rekonstrukcích a nahrazeny renesančními a barokními helmicemi. Někde byly věže sníženy do výše ostatních budov a zanikly v jejich hmotě. Pokud vidíte nápadně mohutně založený zámek s velkou válcovou věží, je to docela určitě přestavěný hrad (**Frýdlant, Lemberk, Grabštejn**).

- **Falc** z latinského *palatium* je původně dvorec franských králů. Aby král efektivně vybíral lenní poplatky od vazalů, cestoval od falce k falci s celým dvorem a nějakou dobu na útraty příslušného vazala, jenž zároveň falc spravoval, žil. Falce byly zpravidla jen lehce opevněné, v králově okolí panoval a dodržoval se *králův mír*, tedy přísný zákaz jakýchkoli ozbrojených konfliktů. Král Franků a posléze císař Svaté říše římské neměl vlastně pevné sídlo, neformální prioritu měly Čáchy s korunovační kaplí Panny Marie. Tento model se ve Východofranské říši udržel do 13. století, do pádu rodu Štaufů. Svatá říše římská neměla hlavní město nikdy, bylo pouze několik center odvislých od osoby císaře (Karel IV. prosazoval Prahu a Norimberk, Habsburkové později Vídeň). Falce se na našem území zachovaly rudimentálně dvě: **Chebský hrad**, který měl být vyjádřením moci nad místem tak blízkým Praze (přiznaná štaufská provokace), a biskupská falc v **Roudnici**, jejíž větší část půdorysu známe ze sklepů zdejšího zámku.

- **Parkán** je prostor mezi hradebními zdmi. Zprvu součást pasivní obrany, posléze s procesem vrůstání hlavní hradby do hradních budov důležitý prvek obrany aktivní. Hradba vymezující parkán zvenčí se nazývá hradbou parkánovou, která mohla postupně převzít obrannou funkci hlavní hradby, byla vybavena ochozem, často krytým, a střílnami. Parkánová hradba nemusela obkružovat celý hradní areál, mohla být přítomna pouze na exponovaných místech poblíž vstupu, někdy je parkánem přímo vedena cesta do hradního jádra. Původně parkánová hradba příliš nepřevyšovala běžného muže. Pozdní parkánové hradby, především v městských opevněních, bývají zpevňovány polygonálními nebo obdélnými baštami, často se vyskytuje i více hradeb ze sebou (**Litice**). Na **Krakovci** byly zmenšeny do nefunkčního dekorativního prvku.

- **Latrán** – zvláště na hradech Vítkovců lze pozorovat, jak se prostor parkánu rozšiřuje a vestavují se do něj obydlí, takže nakonec vznikne celá ulice malých domků obývaných hradní čeledí na boku (*later*) hradního vrchu. Velmi dobře je to patrné třeba na **Českém Krumlově**, v intaktní podobě na **Přiběnicích** nebo **Dívčím Kameni**. Víc pro vnější efekt než pro obranné účely budovaná struktura mohla vzniknout jen na hradech v hlubokém zázemí.

* Ne že by se nevyskytoval jinde – hrady s obvodovou zástavbou bergfrit mohou mít rovněž. Pro bergfritový typ sasko-hesenský je důležité, že přístup do jádra hradu vede vždy nejprve okolo bergfritu samotného.

- **Předhradí** je prostor vyhrazený provozním budovám a obydlí čeledi. Nesouvisí přímo s hradním areálem, ale u významnějších hradů bývá rovněž vystrojen hradbami. Vývojově odpovídá nižším patřům hradíšť. Nemusí se vyskytnout vždy, ale pokud je přítomno, časem se stává základem pro vesnici nebo městečko, přičemž původně obecné pojmenování se často stává názvem obce. Zde je třeba odlišit **příhrádek** jako opevněné předmostí uvnitř obranného systému hradu těsně přiléhající k příkopu nebo jiné překážce oddělující jádro hradu. Vznikem latránu na rožmberských hradech je příhrádek od předhradí oddělen, někde (**Dívčí Kámen**) dokonce leží mezi dvěma obrannými liniemi.
- **Kurtina** je volný pás zdi mezi dvěma z ní vyčnívajícími elementy. Objevuje se poprvé u francouzského donjonu s věžicemi, posléze u městských hradeb (Nymburk) a nakonec přechází do klasické architektury pevnostní. Hladké zdi měly nevýhodu, že obránci nedokázali pokrýt střelbou celý prostor pod sebou – zbýval značný mrtvý úhel. Z vyčnívajících věžic, z nichž se nejspíš nápodobou staly *bašty*, se bočně dalo střílet až k patě zdi.
- **Bašty** jsou věže či věžice v hradební zdi, vlastně samostatné stavby hradbu prostupující. Vstupují do hradní architektury postupně, nejprve na královských hradech (**Žebrák**) a často v souvislosti s palnými zbraněmi, kterými bývají vystrojeny. Prosté bašty jsou často jen výklenky v hradební zdi, brzo zastřešované, jak vidíme u rekonstruovaných městských hradeb v Nymburce. Na šlechtických hradech se zprvu nevyskytují, kromě financí zde asi hrál úlohu i královský regulativ na stavbu věží. Půdorys obdélný či kruhovitý, později polygonální (hlavně v parkánové hradbě, v každé ploše je jedna střílna pro stojícího muže) nebo oválný, pokud bašta v sobě chová těžká děla. Vnějšími hradbami s baštami v zalomení hradební zdi jsou vybavovány jak novostavby pozdních hradů (**Švihov**), tak i dodatečná opevnění hradů starších (**Rabí**). Je to prvek na starých hradech nevídaný a vyhrazený původně městským opevněním. Hradní areály byly totiž původně příliš malé na to, aby musely být hrazeny samostatnou lomenou hradbou s dodatečnou fortifikací, nebo byly určeny výhradně k pasivní obraně. Pokud se na raně gotickém hradě setkáme s baštou, má povahu samostatné věže. V reakci na zdokonalování palných zbraní vznikly dokonce bašty *předsunuté*, jako například bateriová věž (dnes bychom nejspíš použili termínu srub) na kopci Vražda nad **Českým Šternberkem**, která měla uzavřít směr, v němž byl hrad ohrožen. Jako i pro jiné čistě opevňovací stavby často platí, že pokud nebyly zničeny v prvním boji, nebyly nikdy použity a často podlehly postupnému rozebírání.
- **Padací most** se objevuje u fortifikací městských i u hradů. Kromě nejčastějších jednoduchých, zvedaných jedním či dvěma řetězy ze strojovny branné věže známe (zejména z městského prostředí) i mosty na *stěžejkách*, vlastně dvou párech břevna spojených do tvaru písmene L, které byly kolem svého zalomení otáčeny. Odpadl tak nutný rumpál a vedení řetězů. Poměrně přesně se dochoval na **Kašperku** ve vnější zdi vstupní brány, kde je patrný vlys, do něhož zapadla mostovka po vytažení, kapsy pro trámy a ložiska, ve kterých se stěžecky otáčely. Bývaly doplňované padací hřebenovou mříží ve vratech brány a obvykle i břevnem napříč průchozímu profilu, které mělo most ve vytažené poloze zajistit.
- **Krakorec** je břevno kolmé na zeď, ze zdi vystupující natolik, aby mohlo nést *arkýř*, stavební prvek vysunutý mimo obrys stavby, ale nezasahující do půdorysu. Arkýře bylo možné v zásadě podepřít dvěma způsoby: konzolou nebo krakorci. Pokud bylo třeba, aby v podlaze arkýře byl otvor (podsebití, prevěty), jiné řešení než uložit arkýř na krakorce v zásadě neexistovalo. Materiálem krakorce mohlo být (a zprvu často bylo) dřevo, kamenné trámce se objevují až později a bylo třeba důkladně vybírat kámen pro značné namáhání v ohybu. O kvalitě kamenické práce a pečlivosti výběru svědčí především zachovalé prevěty na **Kašperku** a **Radyni**. Na krakorce se též běžně umísťovaly ochozy hlásek (**Zvíkov**), nazdívaná patra (**Červená věž** na **Jindřichově Hradci**) apod.
- **Prevět** (odtud i nadávka *prevít*, vlastně místo soukromé, privátní) je arkýřový záchod v síle obvodové zdi. Na Přimdě máme dochován nejstarší funkční záchod u nás – jeho funkci často prověřují málo svědomití turisté. Prevěty nad skalním útesem byly zároveň obecně účinným hygienickým opatřením, jak dostat biologicky nebezpečný materiál z hradu. Přesto byly postupně nahrazovány šachtovými suchými záchody, které byly čas od času vybírány. Variantou pocházející z německých zemí jsou záchodové věže.
- **Man** byla osoba vázaná službou a tedy pojem nesmírně široký, zde se omezíme na many spojené s hradem. Manové nebyli zaměstnanci, byli osobně nevolní, a to i v případě tzv. *manů služebných*, vykonávajících strážní službu. Nejednalo se o sociální snížení, o manskou službu byl velký zájem, středověký člověk vnímal pojem osobní svobody jinak než my dnes. Manové robotní zajišťovali běžnou funkci hradu, počínaje opatrováním potravin, píce pro koně, přes jednodušší údržbářské práce až po nákupy jménem držitele hradu. Manové měli zakázáno uzavírat sňatky, ale toto omezení se příliš nekontrolovalo. Manové příslušní přímo k hradu žili v tzv. manských domech na vnější straně hradeb. Máme poměrně přesnou představu o manském domě na **Křivoklátu**, který vyhořel, a proto víme, že k němu náleželo hospodářské zázemí s chlévy a taky sokolnice, vevnitř byl vybaven kachlovými kamny a podle zbytků užité keramiky lze soudit na velmi kvalitní mobiliář. Za věrné služby obdržel man *nápravu* – odtud příjmení *Nápravník* – vlastně náhradu za nemožnost zastávání

světských úřadů jako osoba závislá. Náprava znamenala, že se man z nevolníka stával vazalem. Speciálním druhem manů byli *ministeriálové*, sloužící na císařském štaufském dvoře a velmi dobře hmotně zabezpečení.

- **Sedile** je jednoduše sedátko. Pod tímto názvem se někdy uvádějí lavice pod okny napříč síle zdi, ale správně to jsou výklenky s lavicí umístěnou podélně. Velmi dobře jsou dochované v kaplích na **Bezdězu** a **Housce**, stejně jako v průjezdu Manské věže na **Křivoklátu**. V kaplích byly určeny pro vyšší klérus, byl-li na návštěvě na hradě, venku měly prostý účel odpočívadla.

- **Hrázděné zdivo** je speciálním a velmi rozšířeným způsobem výstavby budov. Objevuje se poprvé v Porýní 11. století jako úspornější varianta celodřevěných staveb. Spočívá v dřevěném, navenek přiznaném rámu vyplňovaném nejprve rákosovým nebo lýčným výpletem vymazávaným hlínou, krátkými prkénky a později takřka všeobecně cihelným nebo kamenným zdivem. Objekt může být hrázděný celý* nebo jen v nejvyšších patrech. Právě hrázděné konstrukce posledních pater hradních budov, pokud nepodlehly požáru, byly při přestavbách snášeny a v původní podobě se nedochovaly. Větší štěstí měly měštanské domy především v německy mluvících oblastech, známý je soubor historických domů na chebském náměstí. Hrázdění bylo během 16. a 17. století odstraňováno a nahrazováno celozděnými stěnami. Příčinou bylo neustálé nebezpečí požáru. Ve vesnické architektuře se udrželo do 19. století, kdy se s vlivem romantismu objevují i hrázděné novostavby.

- **Ganerbenburg**, česky asi nejlépe *násobný hrad* je pojem hraniční, s aspekty historickými, architektonickými i právními. Právý *Ganerbenburg* je „souhradím“ ve společném vlastnictví, nedílu, přičemž se předpokládá, že jeho jednotlivé složky byly budovány současně a nejlépe sourozenci. Takto čistý vícehrad u nás je pouze Choustník u Tábora a možná i Skála u Přeštice nebo Adršpach**. Je třeba zde vyčlenit vícedílnou kompozici hradu i hrady těsně sousedící, ale postupně stavěné. Vznik tohoto typu je nejspíš spojen s nedostatkem vhodných stavenišť nebo zákazem drobení rodinných statků.

- **Eskarpa** nebo *skarp* je zkosení spodní části hradební nebo vůbec obvodové zdi. Smyslem je zesílit patu zdi, umožnit její postřelování shora dolů nebo prostě konstrukční nutnost. U nás není příliš obvyklá, je ovšem součástí novověké pevnostní architektury.

Kdo hrady stavěl

Stavěl, kdo na to měl a kdo si to mohl dovolit. Na počátku byla snaha pražského knížete upevnit vládu. Boleslav II. získal ohromná území v Malopolsku a Haliči, ale při komunikačních a dopravních možnostech desátého století nebylo možné dominium daného rozsahu dlouhodobě udržet. Kromě toho, jeho synové se zabývali především vzájemnými spory a pokusy o odstranění***. Břetislav, syn Oldřichův dokončil hradskou soustavu, bohužel v době (konec 11. století), kdy se územní správa formou kastelání pomalu přežívala. První přemyslovští králové už žili v době, kdy někdejší družiníci pokládají propůjčené majetky a úřady nejen za své, ale ve svém rodě za dědičné. Objevuje se první erbovní panstvo – Markvartici, Hrabšici, Buzici, Ronovci, Drslavici, Benešovi, Vítkovci, nemajetní, na vůli krále zcela závislí vojáci. Faktická závislost se ale rychle mění na závislost formální, pokud vůbec nějakou – máme záznamy o zpuštěném chování pánů vůči králi ve smyslu „Královo nechť je to, kde sám stojí. Kde stojím já, je vše mé a král do toho nemá co mluvit.“

Zde by se mělo zdůraznit, že na stavbu hradu muselo existovat povolení. Alespoň formálně, velcí páni jako Rožmberkové nebo Riesenberkové si dokázali příslušné listiny opatřit i dodatečně. Jde totiž o to, že s každým hradem, opět alespoň zpočátku, se počítalo jako s opěrným bodem královské moci pro případ války, a v době míru měl být střediskem státní správy. Že tyto podmínky byly často iluzorní, je věc jiná – středověk fungoval „na věčné časy“ a stabilita hraničící se stagnací byla smyslem existence společnosti. Až na ta zpropadená města...

Hrady v Čechách byly zprvu výhradně hrady královské, velkoryse zakládány. Šlechta byla svou službou pevně ke dvoru připoutána, při nedostatku mince a špatných, lépe řečeno žádných cestách nebylo snadné navazovat obchodní kontakty, a tak byli páni nuceni žít z produkce svěřených statků a v neustálém strachu, že jim tyto budou odňaty. Nemáme svědectví o tom, že by král na hradech hájil celistvost území, ale mnoho dokladů o taženích proti odbojným kastelánům, kteří začínají léno považovat za majetek ve svém rodu dědičný. Koruna se finančně vyčerpává fiskálními a reprezentačními povinnostmi v Říši a v tom okamžiku přichází tragédie na Moravském poli. Nadále je země bez krále nebo až na krátké okamžiky pod velmi slabou centrální vládou.

Následující půlstoletí dominují stavebnímu ruchu mocné šlechtické rody. Pokud staví král, obvykle speciálním způsobem, ostatně už dříve vyzkoušeným: stavbu hradí budoucí kastelán, který vzápětí po dostavění jej obdrží v léno (**Lemberk**). Po peněžní reformě Václava II. se sice krátce staví i v královské režii (**Hrádek** v Kutné Hoře, **Vlašský dvůr** tamtéž), ale obecně je za posledních dvou přemyslovských králů a potom až do nástupu Karla IV. dynamika růstu počtu panských hradů daleko vyšší než královských. Přestože byla stanovena

* Například město Quedlinburg v Sasku-Anhaltsku, kde se dochovalo ve víceméně původním stavu na 2 000 domů.

** Bylo v roce 2020 zpočtybněno

*** Jaromír vykolejen, později oslepen a zavražděn zvlášť odporným způsobem, Oldřich na poslední chvíli unikl pokusu o vraždu opářením a utekl do Řezna, Boleslav III., který tyto činy nejspíš zosnoval, zemřel jako oslepený vězeň kdesi v Krakovsku.

pravidla pro panské hrady, soustavně se překračovala. I zemanské tvrze se stavějí z kamene a napodobují styl velkých hradů (**Hradenín**, horní tvrz v **Kestřanech**).

Specifikem pozdního středověku jsou *měšťanské tvrze* v okolí velkých měst, tedy Prahy a Kutné Hory. I když města, především královská, ze své podstaty samosprávných celků do feudální soustavy zprvu vůbec nezapadala, vidíme, jak postupně usilují kolektivně o statut lenního pána a individuálně o nobilizaci. Kdekteřý měšťan měl sen – dosáhnout šlechtického titulu, třeba za vysokou cenu, a postavit si alespoň hrádek, když už nemohli jako páni zasedat ve sněmu. Těm nejbohatším se to i splnilo, jak dokazují tvrze v Kralovicích, Škvorci nebo Kolodějích. Rodovou šlechtou ovšem nebyli bráni vážně, často na škodu věci. Měšťané totiž na rozdíl od šlechty vykonávali povolání a zdroje jejich příjmů nezávisely na libovůli komory, množství úrody nebo (vždy nelegálním) výnosu těžby.

Hrady zprvu stavěly stavební hutě západoevropských klášterů. Nepočtené románské hrady pravděpodobně stavěly hutě premonstrátské, ovšem konkrétní důkazy chybí. Od poloviny 13. století se objevují známky aktivit jiných hutí, zahrnovaných pod společné označení *cistercko-burgundské*. Jak název napovídá, byly úzce spjaté s řádem cisterciáků a jejich mateřským klášterem v Citeaux*. Postupně se odtud odpoutávaly a cechovní bratrstva na ně navázaná mají svá ústředí v Bavorsku nebo Podunají. Je pro ně typická prefabrikace, stavby jsou montovány z dílů vyrobených podle vzorníků. Pro relativní láci byly vyhledávané a stojí za většinou raně gotických památek u nás. Karel IV. přivádí do Čech z Francie stavitele katedrál, především Matyáše z Arrasu, a tak nechává vzniknout již zcela české gotice vrcholné. Po vypuknutí husitských bojů se stavební řemesla z Prahy a Kutné Hory vytrácejí, mistři se rozcházejí na venkov a vstupují do stálých služeb šlechtických rodů. Je pravděpodobné, že některé významné šlechtické rody, především Vítkovci, si vlastní stavební huť udržovali od poloviny 14. století.

Stavět kamenný hrad byla otázka prestiže spíš než nutnosti, čistě pevnostních staveb z dob vrcholné gotiky máme minimum a i ty jsou stavěny víc na efekt (opevnění Pražského hradu, Vyšehrad). Zlom přichází s husitskou revolucí, kdy je v prvních několika letech (Václav IV. umírá r. 1419, Jan Žižka 1424) zcela destruována nejen hospodářská a politická struktura České koruny, ale i velká část hradů. Především jihočeské hrady Vítkovců, pokud byly blízko Táboru, byly zničeny nebo alespoň pobořeny. Nová nobilita z řad husitských vojevůdců a pánů zbohatlých záboru církevního majetku staví jinak – buď na vysokých kopcích, nebo v mokřinách, kam nebylo možné dopravit těžká děla. Stavební ruch na královských statcích se obnovuje až za Jagellonců, a to nikterak intenzivně. Mezi nové rody patří Smiřičtí, Pernštejnové, Černínové, Lobkovicové, Hrzánové z Harasova, Kaplíři ze Sulevic. Mnoho z nových rodů, vesměs kališnických později zaplatí krvavou daň za vzpouru proti Ferdinandu II. Poslední český pravý hrad jsou nejspíš Pardubice pánů z Pernštejna. Druhá fáze stavby hradů je v režii zbohatlíků a válečných spekulantů daleko víc, než na útraty královské komory nebo starých rodů.

Jak se hrady dobývaly

Tato kapitola svádí k přepisování a převypravování povídaček, které pro svoji přitažlivost našly místo nejen v beletrii, ale i v odborné (nebo alespoň odborně se tvářící) literatuře. Vyvracet zkazky o bitvách pod hrady a o hrady by vydalo na samostatnou publikaci, proto se budu snažit jakýmkoli bájným a jiným podáním vyhnout. Tedy pouze to, co víme určitě.

Stopy po vojenských akcích nalezneme na většině hradů. Není se čemu divit, i etymologie slova „hrad“ říká, že to je místo *hrazené*, schopné přinejmenším pasivní obrany. Rovněž kronikářské záznamy nám od počátku v souvislosti s hrady uvádějí, kdy a kým byly dobývány, jak dlouho ta kratochvíle trvala a s jakým výsledkem. I kronikáři byli dětmi své doby a některé záznamy o „hradech přepevných“ by se měly brát s rezervou, ale někdy od poloviny 13. století již lze vysledovat vcelku realistický přístup k faktům a lze se i na jádro historek z bojů spolehnout.

Jak to vlastně s tím dobýváním bylo? Především máme tu lépe, tu hůř zachované struktury pasivní obrany. Od počátku platilo, že příroda pomáhá. Hrady, jak bylo řečeno, se stavěly na místech obtížně přístupných, ale nikoli od počátku. Nejstarší hrady, vesměs královské, ve standardní typologii označované jako *hrady s obvodovou zástavbou* svými položenými připomínají spíš hradiště (**Křivoklát**). Zaujímají zpravidla větší rozlohu plochého ostrohu tvaru trojúhelníku nebo lichoběžníku, který ze dvou nebo tří stran spadá prudce dolů a z jedné je široce otevřen. Pro hradiště byla taková poloha výhodná, protože kontakt s otevřenou krajinou umožňoval pohodlné obhospodařování přilehlých polí. To ovšem u královského hradu, který byl zásobován hotovými produkty, byl spíš anachronismus a bezpečnostní riziko – bylo nutné jednak provádět rozsáhlé zemní práce v týlu, jednak těmito pracemi vzniklá opevnění pro svoji délku vázala nemálo vojáků ve strážní službě. Hrady se proto koncem 13. století stěhují na izolované ostrožny a opyše, zemní útvary protáhlého nebo kapkovitého tvaru, kde stačilo v nejužším místě terén napříč překopat a primární obranná linie byla hotova. Někdy se využívalo starších struktur, jako například na **Džbánu**, kde hrad konzumoval daleko starší laténské hradiště a využil jeho velmi

* Latinsky *Cistertium*, tedy „u třetího“, rozumějme třetího milníku římské silnice.

hlubokých příkopů a vysokých valů*. Dobrý systém pasivní obrany nezapomínal na více linií valů a příkopů, jeden odděloval hrad od předhradí a druhý předhradí od okolní krajiny. Často můžeme vidět i opevňovací práce na přírodních svazích, které měly zabránit pěšákům k výstupu pod hradby – palisády, ploty. Běžné, i když jen z listin známe byly záseky, stromy v lese pokácené tak, aby se nedalo jet jinudy než po přístupové cestě.

Vrcholem pasivní obrany byla vlastní hradební zeď. Aby byla obtížně postřelovatelná, postupně se vypíná v ostrý oblouk proti očekávanému postupu dobývání. Bylo vhodné, pokud to terén umožňoval, vést cestu k hradu zleva a podél dlouhého úseku hradby, na níž byli neustále připravení střelci. Pravák totiž drží štít v levé ruce a zprava je odkrytý. Vojáci jdoucí husím pochodem po pěšině kolem hradeb byli snadnými terči. Hradby se opatřovaly cimbuřím, vhodným pro střelbu z dlouhých luků, ale příliš platný kryt proti střelbě z kuší a palných zbraní neposkytovaly, proto byly zuby postupně zazdívány a nahrazovány střelnými, někdy důmyslně opatřenými asymetrickými ústupky, které měly případnou střelu odvést neškodně do zdi. Ovšem i hradba je jen stavba a při výšce mnoha metrů a tomu odpovídající hmotnosti dost nestabilní. Přidejte nulový geologický průzkum** a je tu hrad na první pohled nedobytný, ovšem stačí drobný zásah pod hlavní hradbou a ta se skácí.

Jak se tedy do hradu dostat: po překonání všech překážek při cestě bylo nutné se rozhodnout, zda vzít hrad z chodu, nebo ho začít obléhat. Kupodivu první možnost bývala úspěšnější, stačilo podplatit nebo jinak zneškodnit předsunuté hlídky a pak už jen šlo o to, jestli stráž včas zavře bránu. Často na hradech, pokud se brána zachovala, můžeme vidět kapsy v síle zdi pro výsuvné závory – na jedné straně poměrně mělké, na druhé patřičně hlubší. Padací most je konstrukce náročná na tesařskou a kovářskou práci, a proto zase tak často, zvláště na menších hradech, k vidění nebyl. Hradební zeď bývala vystrojena malou výpadní brankou, která musela být důkladně střežena, ale i tak se stávala bodem, z něhož byl hrad dobyt. Dobře ji máme dochovanou například na **Rychmburku** u Skutče.

Často ale útočník, když dorazil k hradu, uviděl vytažené mosty, spuštěné mříže a rojící se lučištníky na hradbách. Bylo třeba zvážit rizika dlouhého obléhání, které bylo neúnosné pro obě strany. Vhodný způsob, i když poněkud romantický, bylo opatřit si vhodné rukojmí z rodiny hradního pána. Taková akce ovšem vyžadovala hlubší konspiraci a přípravu a tedy mnoho peněz. Platilo, že otevřený boj je až ta poslední možnost, nešlo-li o čest. Obléhat znamenalo postavit tábor a zásobovací trasy do okolí, případné dobytí se tedy muselo nějak – finančně či morálně – vyplatit. Máme velmi dobře zachované stopy po obléhání a dobytí Nového Hradu u Kunratic, dokonce křížově doložené ve Starých letopisech českých. Byla to sice poměrně pozdní akce (zima 1420), ale postup byl zjevně tradiční. Od tábora obléhatelů opevněného valy běží k hradu dnes již málo znatelná *sapa*, přibližovací zákop, ve kterém pod ochranou dřevěných stropů ženisté podkopávali hradbu, dokud nevznikl dostatečně průchozí otvor nebo dokud se hradba nezřítila úplně. Tradičně pojatá hradba, ve volné hladké křivce obepínající hradní areál, totiž svým tvarem znemožňovala postřelování vlastní paty. Někdy se tento nedostatek eliminoval pomocí *skarpů*, zkosení kolmé zdi od určité výšky k patě, ale jen dvě varianty vedly ke skutečně použitelnému řešení.

První bylo vystrojení hradby *podsebitím*. Velkou nevýhodou jakýchkoli konstrukcí na vrcholu hradby je nestabilita, proto se podsebití stavěla dřevěná. To ale znamenalo riziko zahoření a dřevěná podsebití byla terčem útoků zápalnými střelami. Ve zmiňovaném případě Nového Hradu kronikář píše, že „Pražané všechna zábradla (konstrukce na hradbách včetně ochozů) seprali jsou“ a že potom se jen obě strany profesionálně dohodly, nač zbytečně plýtvat životy vojenských odborníků, a prohlásily hrad za dobytý. Kamenné ochozy, jak je můžeme vidět v romantizující rekonstrukci na Kokoříně, byly spíš výjimkou.

Druhá varianta bylo flankování z do hradby vložených konkavit – věží, věžic, bašt či prostých pravoúhlých zalomení. Samozřejmě to znamenalo další náklady na stavbu, ale hrad postavený stylem francouzského kastelu byl velmi dlouho, vlastně až do masového rozšíření dělostřelby nedobytný. U nás je taková stavba dost neobvyklá a mohl si ji dovolit jen král nebo opravdu bohatý šlechtic, kromě toho domácí páni přebírali se stavebními hutěmi z Němec i německé architektonické výrazivo a tam se kastely jakéhokoli druhu příliš neviděly. U nás máme vlastně jen dva přesné, královský **Týřov** a benešovské **Konopiště**. První nebyl dobyt vůbec, dost možná i pro jeho malý význam, druhý po neuvěřitelném, bezmála dvouletém obléhání.

Čím se hrady dobývaly: zprvu pouze lidskou silou a tak byly i budovány linie pasivní obrany – ploty, palisády, hluboké příkopy a vysoké valy na jejich vnitřní straně. Hradba byla nejdříve jen změna materiálu ze dřeva na kamenné zdivo. Jenže hrady rostly, zprvu dovnitř hradeb, až je pohltily a bylo nutné obrannou linii vysunout ven. Budují se parkánové hradby, zpočátku jen pomocné zídky v blízkosti hlavní hradby stavěné na výšku

* Což se mu stalo dost možná osudným – hrad byl opuštěn náhle a jedna z hypotéz říká, že v důsledku masivního zřícení zdi do špatně zajištěného příkopu.

** Ne docela, ono se vědělo, co si lze dovolit na křemenci a co na opuce, ale často se stavělo „s Boží pomocí“, a tak máme hrady jako **Gutštejn**, kde nejsme schopni říct, zda neustálé opravy byly způsobeny drobnou válkou nebo rozjžděním se stavby založené na silně ukloněném fylitovém suku. Nakonec se na to stejně vykašlali a odstěhovali se pryč.

stojícího střelce, posléze celé systémy uzavíranou plochou překračující několikrát plochu samotného hradu. Patrně je to na pozdních opevněních, které přinášejí nový aktivní prvek: palposty pro děla a jejich ochranu.

Ještě před vynálezem dělostřelby a dlouho souběžně s ní se používaly k dobývání poměrně složité a často rozměrné stroje, které na principu rovnováhy na páce vymršťovaly projektily daným směrem – praky. Byly známy pod různými názvy, princip ale byl stejný: energií skrytou ve zvednutém závaží prostřednictvím zkrutného ramene vyslat nepoměrně lehčí předmět po balistické křivce. Stavěly se tak, aby je bylo možné rozmontovat a na vozech dopravit na místo střelby. Výhodou byla nespecifičnost munice – střílelo se vším, co bylo po ruce. Běžně se používaly mršiny, sudy s fekáliemi a jiné předměty bakteriologické války, rozmontované kusy staveb, ale i opracované kamenné střelivo kulovitého tvaru, u kterého byla přece jen jistota přesnějšího zásahu. Ty největší praky vystřelovaly projektily o váze přes dva metrické centy a od výstřelu přes natažení k dalšímu výstřelu nemuselo uběhnout ani deset minut. Obrana byla složitá – zbývaly-li prostředky, bylo možné zasáhnout malou snajperskou jednotkou, která obsluhu zařízení na dálku zneškodnila, obvykle ale soustředěná palba z praků poškodila hrad natolik, že další obrana neměla význam a došlo k dohodě. Výjimkou může být obléhání Karlštejna Pražany v roce 1420, kdy hrad vydržel přes vzájemné odhodlání prostě tím, že posádce ještě zásoby zbývaly, kdežto obléhatelům nikoli.

Na hradech stavěných v klidném 14. století a posléze opevňovaných vidíme sice nepopiratelné úsilí majitelů udržet krok s dobou a stylem vedení války, ale většinou taky stopy marnosti takové snahy. Příkladem mohou být riesenberské hrady jihozápadních Čech – Rabí, Švihov, Riesenburk. Jejich historie je stereotypní: hrad postaven, dobyt, opevněn, dobyt, intenzivně opevňován nejlepšími odborníky (s největší pravděpodobností v těchto třech případech příslušníky královské stavební huti a snad Benediktem Rejtem osobně) a nakonec prodán za zůstatkovou cenu, což neznamená nic jiného než zastřený bankrot. Nicméně opevňovalo se důkladně: zasýpaly se zbytečné vnitřní příkopy a na jejich místě se stavěly systémy parkánových hradeb, ale hlavně se do vnějších opevnění zabudovávaly prvky dosud známé jen z měst – dělové bašty. Zprvu pouze jako podezděné palposty, posléze vznikaly i dvoupatrové stavby s ubídacemi posádky.

Palné zbraně se u nás objevují v druhé polovině 14. století, zatím ale spíš jako rarita. Zásadní problém byl technologický: umění rovně a přesně vrtat hlaveň hned tak někdo neovládal, musel se používat drahý bronz (ono ani železo nebylo nejlevnější) a samotný akt nabíjení připomínal dost složitou akrobacii*. Hrubé kusy, bombardy střílející metrakové kamenné koule, byly nepřesné, musely mezi výstřely zcela vychladnout a po několika desítkách ran se stejně roztrhly. Ovšem lidé jsou ve způsobech, jak se navzájem zabít, neobyčejně vynalézaví, a tak už na počátku husitských válek obohatila čeština světové jazyky novými slovy: *pistole* je píšťala, ruční, tedy podpažní palná zbraň montovaná na bidlo v ose výstřelu, *houfnice* je dělo pro střílení do houfů lidí.

Dělostřelecké bašty dávají hradům ráz novověkých pevností. Jejich konstrukce byla na počátku velmi jednoduchá, pouze podkovovité vypnutí hradby a v něm několik děl různé ráže. Palposty se budovaly zprvu nalehko, z kamenů kladených na sebe bez pojiva, pravděpodobně pro maximální pružnost konstrukce. Brzo se ale objevují bašty celozděné se skarpem, někdy i vícepatrové. Některá starší hradní založení byla ohrožena z blízkých návrší, proto se staví předsunuté pevnosti. Nejspíš vrcholem dokonalosti v tomto bodu je polygonální bašta na vrcholu Vražda nad hradem v Českém Šternberku. Jindy se staví série drobných pevnůstek, ale smysl je stejný: nepustit útočníka na dostřel. Jiným způsobem, jak zamezit přístupu těžké techniky, bylo stavět na místech, kam děla nemohou – na kopcích nebo v bažinách. Na posledních hradech je patrné, že stejně jako v raném středověku se oddělila od hradišť sídlištní funkce a vznikla města a hrady, bylo nutné oddělit funkci obrannou od obytné a staví se jen pevnosti nebo zámky.

Exkurs geologický

Horniny, různorodé přírodní látky tvořící zemskou kůru dělíme podle původu na vyvřelé, usazené a přeměněné. Zatímco vyvřelé horniny vznikají primárním ochlazením magmatu, hmoty do nebo na zemskou kůru vynesené z pláště sopečnou činností, horniny usazené zase postupným gravitačním stmelováním zrn jiných materiálů, ať už vzniklých erozí nebo jiným rozpadem, nebo biologickou aktivitou. Přeměněné horniny vznikají poklesem již vytvořených hornin různými způsoby tak hluboko do zemské kůry, že na ně začne působit okolní tlak a teplota a dojde v nich ke strukturálním nebo chemickým změnám.

Z hlediska zakládání staveb jsou důležité dva parametry: soudržnost a únosnost. Oba vyplývají ze samotné klasifikace horniny, z jejích směrových vlastností a s tím související deformovatelnosti, z její hustoty a struktury. Vlastnosti podloží tedy můžeme stanovit jedním z faktorů založení hradu. Další vyplývá ze zvyklostí doby – tedy kdy se kde hrady stavěly. V tom máme celkem jasno, hrad měl být mimo jiné obtížně dobývatelný a v závislosti na dobývací technice, lépe řečeno na jejích očekávaných vojenských parametrech se lokace vybírala.

* Daleko později, za třicetileté války, byly vypracovány kvérgrify o desítkách kroků, které musel každý mušketýr perfektně ovládat. Učil se je za doprovodu neutuchajícího řvaní příslušných poddůstojníků – tento milý vojenský obyčej se pro svoji užitečnost dožil začátku 21. století.

Už několikrát zde padlo, že hrady se stavěly na výšinách nebo v mokřinách. Vodní, blatné hrady jsou u nás poměrně řídké a jejich založení stereotypní: našel se kus tvrdého luhu*, případně se zpevnil pilotáží a začalo se stavět. Bylo výhodné, pokud řeka měla větší spád a průtok a přinášela hrubší materiál, písky a štěrky. Na vzniklých lavicích a terasách se dalo stavět poměrně bezpečně a stavby vydržely dodnes (**Mydlovar**, Stará Boleslav, **Pardubice**).

Co se výšinných hradů týče, obvyklé založení raného českého hradu z druhé poloviny 13. století bylo na ostrožně. Podlouhlé terénní útvary spadající třemi směry prudce dolů (pokud z hrotu ostrožny terén klesal pozvolna, hovoříme o opyši) vyhovovaly z hlediska fortifikačního, ale často nikoli stavebního. Ostroh vzniká zpravidla odnosem materiálu ze dvou sbíhajících se údolí, ovšem nikde není psáno, že musí mít dostatečně tvrdé jádro. Někdy byl ostroh jen výsledkem eroze a tedy odsouzen k řícení. Zde je nutno uznat, že z českých hradů takto postižen nebyl žádný, což lze mimo jiné přičíst i faktu, že se hrady v Čechách stavěly později a zjevně na základě zkušeností. Ostrohy trojúhelníkovitého tvaru byly rozhodně méně oblíbené než ostrohy eliptické nebo jinak v krčku zúžené, což může právě ono pevné jádro indikovat.

Vhodná podloží: Z vyvěřelin povrchových čediče. Jsou velmi tvrdé a soudržné, jsou-li namáhány ve směru odlučnosti. Tvoří v krajině výrazné útvary – suky kuželovitého nebo dómovitého tvaru, které jsou posledními pozůstatky po třetihorních sopkách, u nás souvisejících s mohutnou vulkanickou činností provázející alpské vrásnění. Sopka samotná se zachovala jen v ojedinělých případech, známe Komorní Hůrku a Železnou Hůrku u Mariánských Lázní. Většina tělesa hory je totiž tvořena nesoudržnými a lehkými sopečnými popely a tufy a v průběhu tisíciletí byla vodou odnesena. Pokud vyvěřelina vystoupila na povrch puklinou v jiném materiálu, například v pískovcích České tabule, mohla v malé hloubce ztuhnout a vytvořit útvary obdobné Panské skále u Kamenického Šenova, totiž svazky pěti- a šestibokých sloupců. Někdy došlo k úplné preparaci a skála, zdaleka viditelná, se mohla stát místem založení hradu (**Frýdlant**, **Oltářík**).

Méně vhodné jsou *trachyty*, v Čechách především znělec a tefrit. Dobrou rozlišující vlastností od čedičů je jiný druh odlučnosti (nerozpadají se do mnohobokých sloupců, ale deskovitě nebo blokovitě) a, pokud máte možnost, barva – čediče jsou černé a velmi tvrdé, trachyty světlejší. Znělce mívají charakteristickou nazelenalou barvu, pro kterou byly zpracovávány jako přísada do sklářského kmene. Znělce nebývají tak pevné jako čediče, mohou v nich být dutiny a znělcové balvany na povrchu zvětrávají. Trachytové kopce mívají na svých úbočích kamenná moře. Společným problémem je nedostatek pitné vody, v puklinách znělce se sice voda může držet (ledové jámy na Bezdězu, vznikající a zanikající), ale jako stálý zdroj jsou nepoužitelné.

Občas se objevující termín *lakolit* znamená souvislé magmatické, tedy pod povrchem utuhlé těleso zvonovitého tvaru, utuhlé v malé hloubce a vnesené na povrch – Kunětická hora. Protože je stejnorodý a rozměrný, často bývá těžen. Lakolit je vlastně obrovský balvan, na rozdíl od *batolitu*, který je pevně spojen s výchozím magmatickým krbem.

Vyvěřeliny hlubinné, *plutonity*, se skládají z křemene, živců a slíd, přičemž žula obsahuje křemene nejvíc, diority méně a gabro nejméně. Na českých hradech se s žulou příliš nesetkáte, vystupuje na povrch pouze v místech existence plutonu, rozsáhlého magmatického tělesa. Dostatečně pevnou skálu nalezneme například pod **Landštejnem**, je to výchoz moldanubického plutonu, masivu, který tvoří podloží kraje mezi Vltavou a Dunajem. Na výchozu karlovarského masivu, vlastně na vypreparovaném skalisku v ohbí Ohře, stojí **Loket**.

Vhodné jsou i tvrdé přeměněné horniny, ruly a svory. Výchozy ortorul mohly posloužit i jako zdroj stavebního materiálu (**Valdek**), dbalo se především na směr vrstevnatosti a prokrystalování horniny. Různě ukloněné a rozpadající se skály se zpravidla zpracovaly na štěrk. České krystalinikum (podloží tvořené dobře přeměněnými horninami a hlubinnými vyvěřelinami, jako je žula) je odkryté ve Středočeské pahorkatině a dál směrem k jihu a k západu, jsou na něm založeny posázavské hrady a hrady Železných hor, stejně tak i hrady západočeské. Krystalické horniny neumožňují rychlé a variabilní hloubení**, hrady neměly rozsáhlá sklepení a materiál podloží vstupuje často přímo do podlah nejnižších pater. Zde již bylo možné v blízkých údolích narazit na prameny, kterými se dal hrad zásobovat vodou. Pokud byl nalezen opravdu pevný materiál, hrad byl v tomto směru dále rozvíjen (**Točnick** na křemencovém hřbetu).

Usazené horniny v Čechách reprezentují především mohutná souvrství České tabule. Její severní konec rozlámaný třetihorním vulkanismem poskytl řadu míst v podobě skalních měst, kde se mohl rozvinout typ českého skalního hradu. Někde se skála použila jen jako podloží (**Kost**), jinde se hrad do skály zabudoval a využil přirozeného tvaru a dutin, které stavitelé dále rozvinuli (**Valečov**). Pískovec byl pro svoji dobrou dělitelnost ve všech směrech používán jako stavební materiál, preferované byly bílé pískovce křemité a červené železité. Pro založení stavby se vybírala místa s vrstevnatou strukturou, dávno vypreparovaná, která dávala šanci, že kámen je již zbaven málo soudržných částí.

* Nesouvisí přímo s únosností, ale se dřevinami, které na něm rostou – duby, jilmy, jasany. Je sice periodicky zaplavován, ale stabilní hladina spodní vody se drží metr pod úrovní terénu nebo hlouběji. Jeho výskyt souvisí s odlesňováním vyšších poloh, které umožnilo odlavení většího množství půdy do říčních niv.

** Vyjma hornické činnosti, ta ale byla vedena za jiným účelem.

Nevhodná podloží: typickým špatně zvoleným materiálem jsou dobře odlučné břidlice, zvláště ukloněné. Jednotlivé desky fylitu, pokud navlhnou, mají tendenci po sobě klouzat a to se nejspíš stalo osudným **Gutš-tejnu** v západních Čechách, jak již bylo zmíněno. Hrad nese známky permanentních drobných oprav, pokusů o zpevňování skály, a s velkou pravděpodobností byl právě pro nedostatky podloží opuštěn. Podobně **Zbořený Kostelec** nad Sázavou, který stál na rozpadavé rule, musel být periodicky opravován a jen fakt, že byl, rozbořen nám paradoxně hrad zachoval – skále bylo ulehčeno a zbytky zdí již unést mohla. **Lipnice nad Sázavou** stojí na žule s velkými shluky biotitu, tmavé slídy, která se na vzduchu rozpadá a v nepříznivé situaci může způsobit oslabení soudržnosti horniny.

Hrady na vrcholcích kopců mohou být ohroženy ještě jinak, totiž rozpadem hmoty hory jako takové. Příkladem může být **Bezděz** a vůbec hrady založené na trachytech, které podléhají blokové nebo deskové odlučnosti. Známkou nestability jsou suťová pole na svazích – jejich rozsah si často neuvědomíme, protože rozpad horniny probíhá i pod půdním pokryvem a pole dosahující k úpatí kopce může vlastní vahou sklouznout po měkkém a rozmáčeném podloží.

Se štítem nebo na štítě

V kapitole o stavebních hradů bylo zmíněno mnoho šlechtických rodů, převážnou většinou domácích. Od 12. století v souvislosti s rozvojem těžké jízdy máme záznamy o prvních znameních, zpravidla barevných stuhách a jednoduchých figurách malovaných na štíty nebo brnění. V neorganizovaném houfu, kde každý voják bojoval sám za sebe, bylo viditelné a jednoznačné rozlišení stran nezbytné. Zprvu příležitostná značení a kombinace barev se postupem času ustálila a v jednotlivých rodinách byla přijata za vlastní a jako taková i akceptována autoritami. Ve 13. století již byly nově povyšovaným šlechticům jejich barvy a způsob výmalby štítů formálně přidělovány, ale v návrzích měli budoucí páni zpravidla volnou ruku. U nás máme doloženo písemné privilegium erbu až k roku 1360, nejstarším skutečným českým erbem je ovšem plaménková orlice přemyslovských knížat doložená ke konci 11. století. Pravidla tvorby identifikačních symbolů se postupně kodifikovala a vymezila na štíty, jimiž se zabývá heraldika, pečeti (sfragistika) a vlajky (vexilologie). Protože na hraděch se zpravidla dochovaly jen štíty* a v archivech pečeti, vlajky v této studii vynecháme.

Pro správné čtení znaků a erbů je třeba si uvědomit, že se popisují z pozice znaku, tedy zrcadlově. Levá strana při pohledu na znak je pravá strana popisu a totéž platí pro všechny figury, u nichž lze pravou a levou stranu identifikovat. Popisuje se pomocí *deverbativ paradigmatických procesuálních*, přídavných jmen odvozených od přechodníků přítomných (*hledící, stojící, sedící*), obvykle zprava doleva a ve směru hodinových ručiček. Co se samotného štítu týče, platí následující pravidla:

Čtyři tinktury (červená, zelená, modrá, černá), dva kovy (stříbro a zlato) a dvě kožešiny (hermelín a sobolína). Nelze kombinovat dvě barvy nebo dva kovy na sebe. Štít lze dělit (vodorovně), poltit (svisle), čtvrtit, dělit pokosem (zprava doleva) nebo pošikem (zleva doprava). Pokud se znak dá v souvislosti se jménem nositele přečíst, hovoříme o znaku mluvícím**. Na znaku by se neměla objevit půda, případné stromy by měly být zobrazeny s odkrytými kořeny. U pozdějších znaků je přípustné, aby figura byla kreslena v přirozených barvách.

Živočichové, reální nebo bájní, mají zobrazovat určitou pozitivní vlastnost nositele nebo odkazovat na jeho jméno. Pokud je zobrazenou kvalitou chabrost, bojovnost či neohroženost, může mít tvor vyznačenou zbroj: ptáci spáry a zobák, zvířata drápy a zuby a mohou být zobrazena ve skoku. Lev a lvice se odlišují viditelnou hřívou a pohlavním údem, orel a orlice počtem hlav – orlice má jednu, orel dvě. Z bájných zvířat je asi nejpodivnější figura kohouta s lidskou hlavou pokrytou zvláštním kloboukem*** ve znaku České Třebové. Ve skoku a se zbrojí mohou být zobrazena i zvířata zcela nedravá nebo obecně mírumilovná, jako jelen nebo žába. Velmi pozdě se objevují lidské postavy (rytíř, lesní muž). Obrazy svatých jsou vyhrazeny znakům hornických měst.

Erby nejstarších rodů byly prosté, jeden kov na jednu barvu nebo naopak. Známe erb Ronovců (černé zkřížené ostrve ve zlatém poli), Markvarticů (stříbrná lvice se zlatou zbrojí v červeném poli), Buziců (černá sviní hlava ve zlatém poli), Drslaviců (štít polcený; pravá polovina červená, na levé stříbrné trojřící v červeném poli), Hroznatovců (tři černá jelení paroží ve zlatém poli), Hrabšiců (zlaté hrábě v modrém poli), Švamberků (stříbrná labuť se zlatou zbrojí v červeném poli). Rozrod mohl být vyznačen změnami barev, tak vítkovecká pětিলistá růže byla červená ve stříbrném pro Rožmberky, zlatá v modrém pro pány z Hradce, zelená ve stříbrném pro pány z Krumlova atd. Komplikované erby dělené odkazovaly na aliance nebo získané úřady. Pokud byly dělené napůl nebo čtvrcené, mohly odkazovat na místo – potom byly zpravidla dělené pošikem nebo pokosem. Polepšení erbu panovníkem se zobrazilo jako srdeční štítek s českým lvem, moravskou či slezskou orlicí nebo

* Z heraldického hlediska jsou dvojí – erby náležející rodům a znaky udělované městům a zemím.

** Například smrž na znaku města Smržovky nebo hrábě v erbu Hrabšiců.

*** Bez antisemitských konotací: hlava má jednoznačně židovské rysy a klobouk zhruba odpovídá jedné z pokrývek hlavy nařízené Židům k povinnému nošení.

později s říšským dvouhlavým orlem, mohlo být vyznačeno v klenotu. Komplikované barokní a pozdější erby již často pravidla heraldiky překračovaly, což platí i pro městské znaky*.

Na českých hradech se mnoho erbů nedochovalo. Nad branou hradu **Točnick** máme unikátní sadu znaků korunních zemí a dependencí, zobrazující vliv a význam českého království v tehdejší Evropě. Křivoklátský velký sál byl původně vyzdoben zemskými znaky ve svornících klenby (což bylo ostatně časté místo, kam se znaky umísťovaly). Zlomky erbů tesaných do kamene známe například z Helfenburka u Bavorova, tam je to dokonce erb alianční. Obecně platí, že erby patřily k výzdobě hradu, byly tesány do kamene nebo malovány na omítku a byly mezi prvními věcmi, které při destrukci hradu podlehly zkáze. Pokud na nějaké zřícenině uvidíte znak, pravděpodobně to bude jen romantické falzum. Výjimkou a zároveň vzácným pramenem je erbovní síň na hradě **Laufu** u Norimberka, kde jsou vyobrazeny všechny erby významných českých rodin, jak tomu bylo za vlády Karla IV. Rozsáhlejší povědomí o znacích jednotlivých rodů a jejich provedení máme ale odjinud: z pečeti.

Právo pečeti listiny bylo jedním z nejlépe střežených a hájených privilegií šlechtice a barva vosku určovala i sociální postavení té které osoby. Bohužel české archivnictví za moc nestálo a většina starých písemností právního charakteru vzala za své, ale i z toho mála dokážeme ledacos přesně určit. Příkladem mohou být Buzici: původně měli v erbu sviní hlavu, ale počínaje Oldřichem Zajícem začali používat stříbrného zajíce ve skoku v červeném poli. Příslušné privilegium se nedochovalo, ale podle první listiny takto pečetené můžeme doložit, že rod znamení zajíce používal nejpozději v roce 1267. Změna podoby znaků dělených může obsahovat i výtah z dějin rodu, tak páni z Minsterberka ke kunštátským třem černým břevnům ve stříbrném poli postupně přibírají minsterberskou půlenou orlici, olešnickou černou orlici se zlatou pružinou, břežskou červenostříbrnou šachovnicí a kladské zlaté šikmé pruhy v červeném. Významná vlna polepšování přišla na sklonku třicetileté války, kdy se na erbech objevují písmena FIII s významem „rod byl povýšen císařem Ferdinandem III.“

Barvy se nedochovaly v materiální podobě vůbec nebo jen ve zbytcích. Představu o barevném provedení znaků máme jednak z jejich popisů (blasonů) na erbovních listech, ovšem až od vlády Karla IV., jednak z obecné známosti vyplývající z nepřímých zmínek v kronikách a dokumentech. Heraldikům se až na naprosté výjimky nevýznamných a dávno vymřelých rodů nebo zaniklých měst podařilo rekonstruovat barevné provedení všech znaků u nás používaných.

Právo a pořádek

Základním pramenem práva v Českém království byly *Zemské desky*. Původně pouze registr zpupných** statků a zacházení s nimi, posléze doplněný evidencí hypoték, tedy dluhů na nemovitém majetku vázoucích, a nakonec i o plná znění zemských zákonů.

Zemské desky byly vedeny od doby Přemysla Otakara II. po dobu existence království (po dobu válek v zemi byly obvykle uzavírány vůči novým zápisům), tedy až do 28. 10. 1918, ale i potom byly používány. Poslední zápisy byly provedeny 1. 1. 1965, pasivně jsou užívány dodnes, a to nejen pro historické bádání – staly se důležitým pramenem při restitucích v 90. letech. Protože se v nich stále častěji objevovaly rozsudky v majetkových věcech, staly se pramenem i práva precedenčního. Byly uloženy na Pražském hradě v Kanceláři desk zemských ve starém královském paláci, dnes je spravuje Národní archiv. Jejich vznik je přiznáním statu quo v zemi: vzniká pozemková šlechta, hospodářsky nezávislá.

Deskám byla prokazována mimořádná úcta pramenící z jejich významu. Byly považovány za neomylné a neovlivnitelné. Pokud by někdo chtěl nebo se pokusil padělat záznam, měl být upálen. K Deskám se nesmělo přistupovat s otevřeným ohněm nebo obnaženou zbraní, kdo by při nich prolil krev, měl být popraven. Držitelům statků tam zapsaných byly k dispozici k nahlédnutí a za úplatu bylo možné pořídit výpis, který měl stejnou váhu jako zápis samotný. Protože feudální systém nerozlišuje mezi mocí zákonodárnou, výkonnou a soudní, byly do zemských desek zapisovány i usnesení zemských sněmů s vahou zákona včetně opatření, která mají být provedena.

Ve vztahu k hradům je důležité sledování držeb příslušných pozemků, na nichž stojí. Platilo, že zápis lze provést na základě starší listiny s ověřitelným původem, zpravidla pečeti a na základě písemného čestného prohlášení. Protože trest smrti upálením se nevztahoval na doklady, vesele se padělalo a napadalo. Některé hrady, například **Buben** u Plzně, s sebou nesly celou historii sporů manželských, sourozeneckých, mezi potomky a předky a veškerým příbuzenstvem vůbec. Obecně ale byly respektovány a na náklady zemského sněmu udržovány.

Dne 2. června roku 1541 došlo na Pražském hradě k požáru, při němž shořely všechny svazky kromě jednoho, který si některý z úředníků přes zákaz odnesl domů. V následujících letech byly poměrně rychle obnoveny ze

* Například mimořádně nevkusný obrázek krajinky na znaku Rychnova u Jablonce nad Nisou.

** Neboli alodiálních, totiž takových, nad nimiž nebyla jiná vrchnost než držitel. Bylo s nimi možné libovolně disponovat, dokonce i zastavovat mimo království. Se současným významem slova „zpupný“ to má mnoho společného – je to totiž majetek fakticky zcizený koruně, majetek, na jehož držbu panovník rezignoval. Je třeba si uvědomit, že většina šlechtických statků byla buď vydržena, nebo právě tímto způsobem ukradena.

soukromých archivů a na základě čestných prohlášení, kdy platilo, že zápis je platný, pokud ho nikdo do tří týdnů nerozporuje. Dalších dvacet let byly pro jistotu vedeny dvojmo, druhá sada byla uložena na Karlštejně, ale pro zdoluhavost a nákladnost se od této praxe upustilo. Dnes si část Zemských desk můžeme prohlédnout v elektronické podobě na adrese <http://www.badatelna.eu/fond/181560/zakladni-informace/>.

Archivnictví, a zvláště soukromé, nebylo v Čechách nikdy na velké výši a archiválií vztahujících se k hradům máme jen málo. Obvykle víme, *kde* hrad stojí*, dokážeme říct alespoň na základě indicií, *proč* tam stojí, ale málokdy víme, *odkdy* nebo *kým* byl založen. První zprávy o hradech jsou nepřímé: připomíná se osoba s přízviskem po hradu, šarvátka pod hradem atd. Až později začíná být hrad i subjektem, především při dělení panství mezi syny a velice často jako předmět zástavy. Papír (i pergamen) bohužel snese vše, a tak „hrad přepevný“ mohl být klidně větší podezřelý srub. Přesnější informace máme u hradů královských, ty totiž na rozdíl od šlechtických nebyly samostatně hospodařící jednotky a máme tedy dokumentováno, kolik hrad spotřeboval jakých potravin a zboží, kolik potřeboval personálu a na co byli příslušní manové nasazeni. Velmi dobře jsme zpraveni třeba o Křivoklátu, kde známe i jméno mana pověřeného dodáváním zvláště jemné otavy pro královský záchod.

Při neexistenci písemných dokladů se vesele soudilo a ve starších dobách zcela bez skrupulí vydíralo a kradlo. Obrovský majetek Rožmberků v jižních Čechách byl kupován po kouskách od chudých zemanů sem dosazených za dost nečestných podmínek. Dokazují to rožmberské archivy, kde je mnohokrát uvedeno, že tomu a tomu rytíři byl zabaven veškerý majetek pro vzpurné jednání vůči panu vladaři. Pokud už se platilo, potom to byly směšné částky a řečený rytíř byl zpravidla jako osobní poddaný Rožmberkům povinen poskytnout svoje vojenské síly. Nejinak si počínali Riesenberkové v Čechách západních.

Pro dobu do konce 14. století je třeba rovněž vyzdvihnout význam církve jako největšího pozemkového vlastníka. Církvi byly běžně odkazovány pozemky jako záduší, tedy jistina pro financování modliteb za spásu duše donátora a jeho rodiny. Dokonce existovaly i sazebníky, kolik je třeba darovat na pokrytí určitého počtu dní v očištění. Že tato praxe nebyla slučitelná s proklamovanou osobní chudobou kněží a že byla v rozporu nejen s Písmem, ale i s církevními otci, je víc než zřejmé. Obrovské církevní majetky nedaly mnohým českým pánům spát, a tak, jakmile propukly husitské nepokoje, začali se jich ujímat „v ochranu“, a to bez rozdílu vyznání. Čeněk z Vartenberka takto rozmnožil rodinné jmění o pozemky náležející klášteru v **Hradišti nad Jizerou**, nejprve pod zmíněnou ochranu, posléze, když přestoupil na kališnictví, mnichy vyhnal a nemovitosti prostě zabral. Po dobu husitských válek byly Zemské desky zavřené, aby od roku 1437 byl do nich zanesen faktický stav věcí bez ohledu na dědičnou držbu. Novým feudálem se stávají i města, která zcela proti duchu měšťanského stavu kupují přilehlé obce, což je dokonce i případ kdysi husitského Tábora. Zdejší měšťané bývali vrchností zvláště hrabivou.

Pokud panský rod po meči vymřel a nepamatovalo se na vyvěnění dcer, stal se jeho majetek formálně majetkem koruny, prakticky ovšem nejprve museli být uspokojeni věřitelé. Tak postupně zanikala sláva Švihovských, Švamberků, Házmburků. Některé rody klesly na úroveň měšťanů a o jejich další existenci nemáme povědomí. I když středověk byl v principu postaven na věčném a neměnném řádu věcí, nevyhnul se ani inflaci, ani spekulacím, ani hospodářským cyklům a čím dál víc bylo patrné, že ten, kdo umí zacházet s penězi, vyhrává. Během 15. století sledujeme úpadek rodů starých – někdy zjevný (Riesenburkové a Boreš bojující jako pěšák u Lipan), jindy skrytý (postupné zadlužování rožmberského dominia). Na vzestupu jsou váleční zbohatlíci (Bočkové z Kunštátu, Smiřičtí, Budovcové, Hrzánové, Šlikové... mnohá jména si připomeneme o dvě století později na Staroměstském náměstí), kteří mají příslušné vzdělání a své majetky chrání nejen mečem, ale i papírem. Z poloviny 15. století již máme poměrně přesný přehled o majetkových poměrech šlechty a její investiční činnosti. Ovšem to už středověk končí a s ním i čas hradů.

Obecně platilo, že nelze dělit majetek tak, aby vznikaly existence neschopné jednotky**. Způsob dělení stanovovaly rodinné zvyklosti – někde to byl nejstarší syn, někde nejstarší příslušník širší rodiny, jinde syn nejmladší. Ostatní mužští sourozenci svému nejstaršímu bratru podléhali, což vedlo k mnoha neshodám. Pokud to jinak nešlo, bylo možné prohlásit rodinný majetek za *nedíl* pod společným užíváním a bratři si mohli postavit společný vícenásobný hrad, *Ganerbenburg*. Že u nás máme bezpečně doložené jen dva takové, svědčí o zásadní problematičnosti sourozeneckého soužití. Častěji si mladší bratři volili nebo jim byla určena dráha kněží, což bylo od počátku rovněž pro rodinu výhodné – pozemkové a jiné knihy vedli zprvu právě přebyteční klerikové a rod měl tak pod kontrolou vlastní zápisy. A vždy zde byla k dispozici kariéra profesionálního dvořana nebo vojáka.

* Ani to neplatí doslova: **Jestřebí** u Doks má své jméno s největší pravděpodobností přenesené z dnes bezejmenného hradu na Konvalinkovém vršku nedaleko odtud. Některé hradby neměly jméno vůbec, resp. jejich jméno bylo společné pro dvě stavby spolu právně svázané, příklady jsou v Křivoklátském hvozdu – Křivoklát a Jívno, Nižbor a Jenčov, Angerbach a Týřov. Pojmenování druhého se objevuje až v momentě, kdy se vazba ruší.

** Ne tak v Uhrách, kde naopak museli být poděleni všichni synové, což na jedné straně vedlo k vzniku celé třídy *bocskorosů*, zcela nemajetných šlechticů, jednak k rozdrobení pozemků na nepatrné parcely. Pokud na Slovensku potřebujete vykopat kilometr vodovodu, musíte oslovit desítky, ne-li stovky vlastníků.

Pozemkové vlastnictví bylo tedy ve středověku bráno velmi vážně, odráželo zprvu fakt, že mince byla vzácná a feudál byl závislý na produkci půdy stejně jako jeho poslední poddaný. Ovšem nepochopení podstaty inflace a podcenění podnikavosti měst vedlo k postupnému úpadku starých rodů, jejichž příslušníci novým poměrům nerozuměli. Pokud byla nájemní či jiná smlouva sjednána na věčné časy, znamenalo to, že její plnění finanční bude čím dál tím méně významné a vrchnosti začaly požadovat plnění ve výkonech, což vedlo ke znevolnění poddaných a krizi feudalismu jako takového. Ale doba velkých selských nepokojů je zároveň dobou začátku novověku.

Z čeho hrad je

Tato kapitola vznikla dodatečně v době, kdy jsem měl nasbíranou zhruba polovinu nutného fotografického materiálu. Uvědomil jsem si, že je třeba se vrátit k jednotlivým skladebným jednotkám hradu a konkretizovat je – na zříceninách může být problém stavby uvnitř areálu identifikovat, nehledě k zpětným souvislostem, které v knize na kontextu postavené nepadly.

Hradby

Hrad je pevnost. Musí se v něm nacházet dostatečně odolný element, který odděluje *uvnitř* a *venku*. První hrady vzešlé z českého prostředí (**Angerbach** a ostatní hrady přechodného typu) spoléhaly na postupy převzaté ze stavby hradišť, tedy kopání příkopů, přičemž vykopaný materiál byl vršen směrem k hradu do valu, na svém vrcholu vystrojeném dřevěnou palisádou. Takové valy bývaly často zpevňované žárem: val se obložil dřívím, které se zapálilo a oheň se udržoval tak dlouho, dokud materiál valu poněkud neslinul*. Hliněné a dřevěné valy, byť zpevňované nasucho kladenými zídками v jádru, ovšem vyžadovaly neustálou údržbu a stavitelé pravých hradů od podobných technologií ustupují, přesněji řečeno vyhrazují jim vnější perimetr obrany a hrad samotný opevňují skutečnou zděnou hradbou.

Hradba je tedy zeď, dostatečně pevně založená a dostatečně odolná proti různým technikám boření a překonávání. Z toho plyne, že nebylo vhodné zděnou stavbou zatěžovat sypaný val, naopak, se základy hradby se muselo jít až na podloží. I proto první české hrady obsazují skalnaté ostrohy, kde byla vrstva půdy velmi mělká. Hradby nejstarších, převážně královských hradů s obvodovou zástavbou jsou široce rozmáchlé, aby právě k nim bylo možné onu obvodovou zástavbu připojit a zároveň aby vzniklo dostatečně reprezentativní nádvoří. Někde to terén nedovoloval a hrad se musel sevřít (**Houska**), ale například **Křivoklát** by do svých hradeb vymezených třemi věžemi pojal celou vesnici. Hrady bergfritové, zakládané šlechtou, počítaly v obvodu hradby jen s jedinou budovou paláce, k němuž se hradba připojovala. První hradby byly především vysoké, jak můžeme vidět dodnes například na **Rychmburku**. Aktivní obrana byla dána hradebním ochozem, někdy dřevěným, někdy (výjimečně) zděným, a cimbuřím, které poskytovalo dost prostoru pro lučištníky.

Zde je dobré upozornit, že hrady donjonové a od nich odvozené blokové dispozice se do hradeb nezapojují. Na dvoupalácových hradech je patrné, že samotná hradební zeď se stala konstrukčním prvkem obytných objektů a viditelná hradba je zde hradbou druhotnou. To ovšem neznamená, že by svou mohutností nějak za hradbami bergfritových hradů musela zaostávat, spíš je vedená ve větší vzdálenosti (**Rabí**).

Postupem času hradba vnitřního hradu ztrácí na významu. Jednak je k volné vnitřní ploše přistavováno víc a víc budov, jednak pasivní parametry zdi vedené ve volných křivkách přestávají vyhovovat. Rovněž nadměrná výška a tedy i hmotnost mohla znamenat problémy se stabilitou (**Zbořený Kostelec**). Pro střelce z kuší a později i palných zbraní je pohodlnější mít za zády místo mnohametrové propasti pevnou zem, budují se tedy hradby *parkánové* ve vzdálenosti několika kroků od hradeb původních. Podstatný rozdíl spočívá zprvu ve výšce, která o mnoho nepřekračuje výšku stojícího střelce, přístupnosti palpostů z výšky terénu a hlavně nezapojování takové hradby, alespoň zpočátku, do jiných než obranných struktur hradu. Nemusela být stavěna všude, stačilo jen na nejohroženějších místech.

S vynálezem dělostřelby se funkce a podoba hradeb mění. Nestaví se z terénu, ale na zasýpané základy, jejichž zásyp tvoří z vnější strany *skarp*, někdy vydlážděný pro obtížnější dobývání a rozebírání. Někdy se úplně vrací k lichoběžníkovému průřezu hradištních valů, takové hrady jsou ale víc pevnostmi než sídly. Často se objevuje znásobení hradeb – dvojitá hradba na **Ohebu**, která je jediným bezprostředně patrným stavebním objektem hradu, nebo až trojitě ohrazení **Litic**. Špičkou v tomto směru jsou hradby stavěné královskou hutí na riesenberských hradech. Vnější hradby jsou již budovány v rovných kurtinách prokládaných baštami, v nichž se zeď láme, a vždy se myslí na posty pro těžká děla.

V terénu zříceniny hledejte výraznou umělou rýhu – přirozené trhliny jsou příkré, vodoteče zase klikaté. Příkop, grábl, je zřejmý podle toho, že nerespektuje materiální vlastnosti terénu nebo si ho přizpůsobuje. Má průřez v podobě písmena V a na straně směrem k hradu bývá navýšen valem. Příkopů je zpravidla několik, jsou souběžné a směrem k hradu nabývají na hloubce. U hradů na ostrožnách je nejvnitřnější příkop často prohloubenou a upravenou přírodní roklí, ovšem staletí bez údržby zpravidla podrobnosti setřely. Protože se jedná o umělý element, bývá buď erodí zanášen, nebo naopak prohlubován, jak si lze všimnout na rýhách, z nichž je půda odnášena pryč. Hradbu nebo její zbytky naleznete hned za valem jako linii, v níž, pokud je hrad alespoň trochu zachovalý, nerostou stromy. Obvykle najdete alespoň nepatrné zbytky viditelného zdiva, které místním nestály za tu námahu při těžbě stavebního kamene.

Ve městech je hradba obvykle dávno konzumována nebo se stala součástí městských domů. Bývá patrná tam, kde se vnější zdi domů opírají o skálu spadající dolů z městského návrší a lze ji identifikovat jako nápadně neúpravnou zeď, někdy se zazděnými portály. V **Chrudimi** to je jediný pozůstatek městského hradu vůbec.

* Žárem spečené valy se občas staly předmětem divokých spekulací o mimozemských návštěvnících, přestože experimentální archeologie dokázala proveditelnost již dávno.

Samozřejmě ji lze identifikovat ve sklepech, ty ale pro privátní badatele nebývají přístupné a vlamovat se do cizího domu důrazně nedoporučuji.

Někdy byla hradba hlavní stavbou hradu vůbec. Příkladem může být **Opárno** u Lovosic, jeden z mála českých hradů s plášťovou hradbou. Takové hrady se vlastně vestavovaly do hotové hradby jako systém přístavků, někdy jen s pultovou střechou, které vlastní hradbu nepřevyšovaly. Jak vyplývá z uvedené dispozice, tyto hrady neměly věže. Na druhou stranu máme i několik málo hradů bez hradby tvořených jedinou budovou, například **Vlčtejn** u Plzně. Nepatrné vlastní opevnění měl i **Jenčov** v křivoklátských lesích, což odpovídalo jeho výjimečné roli hrádku loveckého.

Specifické bývaly hradby blatných hradů. Vzhledem k malé únosnosti podloží se stavěly lehčeji a spoléhalo se na jiné obranné taktiky, totiž jednoduše útočníka k hradu nepustit. Některé vodní hrady byly obklopeny soustavami rybníků, které jednak zadržovaly vodu hrozící podmáčet cestu k hradu a nakonec i hrad samotný, jednak v případě ohrožení naopak zadržanou vodou okolí hradu zatopily a učinily tak neprůchozí pro dobývací techniku a vlastně i pro pěší. Tem nezbyvalo než zalehnout* v okolí a čekat, než obránci vyjedí vlastní zásoby. Pozdní vodní hrady (**Budyně nad Ohří**, **Pardubice**) jsou obklopeny na čáře dostřelu suchými valy s pozicemi pro děla, vlastní hradbu vlastně ani nemají. Předznamenávají tak architekturu renesančních a barokních pevností.

Věž

Nebo víc věží, záleželo na stavebníkovi, jehoovitosti a často i drzosti. Věž byla kromě svých praktických funkcí rovněž známkou prestiže** a existoval regulativ definující počet a podobu věží. Od počátku se na hradech vyskytují dva komplexní typy věží: obytné a útočištné. Bez ohledu na jejich tvar nebo výšku či zařazení do typu hradu, další věže, totiž hlásky, branné věže nebo bašty, se od uvedených dvou typů základních odvozují.

Věž bývala druhou dokončenou stavbou na hradu, hned po hradbě. Pokud byla určená k obýváním, a nejranější hrady nic víc nebyly, říkáme jí *donjon*. Uvnitř obytné věže se postupně ustavil tzv. *gotický byt* na čtvercovém nebo jen mírně obdélném půdorysu vzniklý dělením plochy napůl a jedné poloviny znova napůl, jak bylo uvedeno v kapitole o bydlení. Na každé patro počínaje prvním (v přízemí se nebydlelo, to platilo obecně) tedy vycházela samostatná obytná jednotka a jejich propojení bývalo realizováno vnějším schodištěm ve věžici vystupující z obrysu stavby nebo schodištěm v síle zdi. Protože se zároveň jednalo o stavbu obrannou, měla obytná věž mohutné zdi a tu nejsilnější, směrem k předpokládanému útoku obrácenou, zpravidla slepou. Lze to vidět například na **Karlštejně**. Koncepce donjonu byla nesmírně úspěšná, její neustálé návraty to jen dokazují. Byla totiž úsporná a zároveň umožňovala realizaci i velmi honosných interiérů, o výraznosti takové stavby v krajině nemluvě.

Útočištné věže, *bergfrity*, jsou oproti tomu na českých hradech věcí jediného století. Objevují se i na královských hradech s obvodovou zástavbou, ale jinak jsou úzce spojeny s bergfritovým typem hradu, ať už podunajským nebo sasko-hesenským. Nejsou určeny k trvalému obýváním, s výjimkou posledního patra, kde mohl být umístěn byt hlásného. Přístupné jsou portálem ve výši prvního patra nebo hradebního ochozu, stojí alespoň zpočátku samostatně za hradbou a nemusejí být vůbec pevně spojeny s jinou hradní stavbou, dokonce se to považovalo za nežádoucí. Jsou situovány poblíž vchodu do areálu, a pokud mají pravoúhlý půdorys, obracejí se proti němu hranou. Z českého prostředí máme dochovány především bergfrity okrouhlé, pravoúhlých není mnoho. Důvodů pro stavbu válcových věží mohlo být víc, především ale hrála svoji roli obtížná postřelovatelnost, někdy umocněná břitím, a stavební jednoduchost – nebylo třeba draze kupovat kvádry na zpevnění hran.

Dochovaly se bergfrity různých provedení, od velmi subtilních, jako je ten na **Ledči**, po stavby, z jejichž materiálu by se dal postavit další hrad (**Valdek**, **Michalovice**). Často bývají jedinou stavbou, která po hradu zůstala (**Skalka u Lovosic**), nebo naopak – na **Vízmurku** došlo k řízené destrukci stavby právě pádem věže, která ve svých troskách pohřbila hrad na další půl tisíciletí. Jejich vnitřní struktura byla ovšem do značné míry stabilní: přízemí tvořila jediná temná prostora tvaru láhve sloužící jako zásobárna potravin a munice***, osvětlovaná pouze šikmými větracími otvory. První patro sloužilo ke shromáždění obránců, někdy, pokud to hradní pán vyžadoval a nebylo zbylí, zde mohla být i kaple (**Jenštejn** patřící arcibiskupovi a jeho příbuzným). Vyšší patra mohla být vystrojena podsebitím, úplně pod střechou býval byt hlásného, jehož povinností bylo vyhlížet do kraje, zda se neblíží zvaný či nezvaný host.

Masivní bergfrity představovaly značnou investici, která se příliš nevracela. Postupně se od nich upouští a jejich funkce se dělí mezi více objektů přímo na hradě. Především vznikají samostatné subtilnější hlásky, již nikoli u vchodů, ale na nejvyšším místě staveniště (**Dívčí Kámen**), kde nemusejí dosahovat ani mocnosti, ani

* Platí, že pěchota na pozicích vždy leží, kdežto jízda a artilerie stojí.

** Falické konotace tvaru a výšky věže ponechejme feministkám.

*** Pověsti o hladomornách jsou zpravidla jen... pověstmi. Pokud už na hradě byl nějaký vězeň držen, bylo to v přístupnějších přízemních kobkách paláce nebo jiné stavby. Byl-li to rukojmí, byla mu obvykle prokazována patřičná úcta.

výšky dříve stavěných bergfritů. S dynamizací bergfritové dispozice se i sama útočištná věž dostává do ohybu hradby a posléze ji prolamuje, čímž se stává vlastně prvkem hradby jako takové. Na královských hradech se vyskytlo i více věží s funkcí bergfritu, jakkoli hrady samotné mohou být starších dispozic s obvodovou zástavbou. Během 14. století význam bergfritu postupně upadá a na novostavbách se již neobjevuje.

Věže jako součásti funkčních celků: především flankovací věže kastelů francouzského typu, jimiž prochází linie hradby. Jsou nižší než jedna hlavní věž, která může mít i prvky bergfritu, ale především je vybavena k bočnímu postřelování. Jinou účelovou věží je věž *branná*, často s padacím mostem. Její patro v sobě skrývá nejen strojovnu mostu, ale též ubikace posádky. Po stranách průjezdu bývají strážnice, častěji jen jedna – brána totiž bývá přilehlá k hraně staveniště, aby ji bylo nutné střežit jen z jedné strany. Z branných věží se postupně stávají samostatné pevnůstky s komplikovanými obrannými prvky: barbakánem, koridorem, ravelíny. Na pozdních hradech nebo pohusitských opevněních starších hradů si lze všimnout dělových postů vedle brány, někdy i dost stísněných (**Oltářík**), odkud bylo možné cestu k hradu postřelovat. Od počátku je zejména na královských hradech (**Bezděz**) patrná snaha znásobit počet bran a pokud byla brána již příliš vzdálená od jádra hradu, dodatečně ji opevnit například další válcovou věží. Poslední hrady mívají brány v průchodu velké věže (**Švihov**) nebo přímo v obytných objektech (**Pardubice**).

Jak identifikovat věž na zřícenině: především je třeba říct, že trosky blokově uspořádaného hradu nahodilejší koncepce nedávají na první pohled jasný obraz. Těžko říct, jestli obdélné stavení je donjon nebo palác, když z něj vidíme jen pár zdí přízemí. Ovšem většina hradů byla stavěna podle určitých vzorů, na čtvercovém půdorysu a se silnějšími stěnami jiné stavby než věže nestály. Vůbec základní rozlišení může poskytnout právě síla zdí. Bergfrit oproti tomu stojí osamoceně, pokud není nejzachovalejší stavbou hradu. Samozřejmě je třeba mít na paměti, že ne každý hrad nějakou věž měl, to platí především pro hrady městské.

Palác

V hradní terminologii hlavní obytná budova. Bergfritové hrady mají zprvu jen jeden, hrady s obvodovou zástavbou více, jak je dáno jejich významem. Přízemí paláců bylo vyhrazeno provozu, byly zde konírny, kuchyně, řemeslnické dílny, skladiště. První patro bylo vyhrazeno reprezentačním prostorům, až do poloviny 14. století především velkému sálu. Ten byl převzat z falcí, kde představoval vlastně společnou obytnou prostorou pro panovníka a jeho družinu. Postupně ale hradní páni začali upřednostňovat soukromí a na hradech se objevují místnosti vyhrazené pouze jim a jejich rodině. Z velkého sálu se stává poněkud obtížný luxus a pozdní hrady jej často vůbec nemají. U malých hradů do 100 m² pochopitelně o nějaké reprezentační síni hovořit nelze, zde společný víceúčelový prostor prvního patra přetrval až do konce doby hradů. Vyšší patra byla tedy vyhrazena majiteli a jeho rodině, případně hostům.

Palác na bergfritových hradech byl vždy zastavěn do hradby, na nejchráněnějším místě staveniště. Právě paláce na hranách skalních útesů a nad stržemi ostrohů tvoří onu nezaměnitelnou fotogenickou tvář českého hradu. Na první pohled se zdá nesmyslné vystavovat nechráněnou obytnou část hradu bez jakékoli ochrany na odiv, ale musíme si uvědomit dvě věci. Za prvé, dobývací technika před palnými zbraněmi byla rozměrná, nákladná a nedala se umístit jen tak někam, za druhé, výstavný hrad zdaleka viditelný byl vizitkou majitele a bylo přímo v jeho zájmu na sebe a svou moc upozorňovat. Některé hrady doslova provokovaly – například **Týřov**, kástel nikdy nedobývaný a tedy nikdy nedobytý. Přidejte k celkovému výrazu ještě vyždářený a vykloučený hradní vrch a dojem musel být dokonalý.

Palácových staveb mohlo být víc, na hradech s obvodovou zástavbou to bylo pravidlem – oddělené bydlení pro krále, pro hradní správu, pro hosty a objekt pro reprezentaci. Později, jak majitelé bergfritových hradů bohatli, začali plochu za hradbami rovněž po obvodu zastavovat, až vznikl uzavřený komplex s malým dvorkem uprostřed. Takový vývoj prodělal například **Frýdlant**. Oproti tomu blokové dispozice, v nichž se paláce kombinují s donjony, mají tyto opět především význam reprezentační a to tou měrou, čím víc obytných funkcí přebírá příslušný donjon. Například **Králův dvůr na Starém městě** palác v obvyklém slova smyslu neměl.

K blokovým a od nich odvozeným dispozicím: jejich paláce jsou stavby diferencované, často i v troskách (**Říčany**, **Dražice**) vypovídající o někdejší luxusu. Stavby přelomu 14. a 15. století se blíží spíš zámkům, skládají se z několika palácových křídel. Drobné hrádky zachovávají jednoduché schéma: příkladem může být **Chudý Hrádek**, původně zamýšlený jako dvouvěžový s palácem uprostřed, ovšem realizována byla pouze jedna věž a místo druhé byla postavena jen dřevěná pozorovatelná.

Na zřícenině, zvláště pokud je velmi poškozená, se palác často identifikuje těžko a někdy jen nepřímo. Může pro to být víc důvodů: Obytná funkce hradu byla potlačena a palác byl jednoduché stavení, které podlehl zkáze jako první. To se stalo například na **Ohebu**, kde si sice nemůžete nevšimnout dvou masivních linií opevnění, ale pokud se dostanete za tu druhou, najdete pouze nejasné terénní stopy a vchod do sklepa, který signalizuje právě někdejší palác. Jindy byl palác rozebrán na stavební materiál jako první nebo byl nasazením dělostřelectva jako první rozbořen. Paláce bývaly rovněž přestavovány, protože jejich vnitřní koncepce prostě neodpovídala tehdy moderním požadavkům. Pokud máte štěstí, najdete stopy po základech nebo zasypané

přízemí. Obecně ale byl palác jádrem hradu a tam, na nejdůstojnějším místě, zpravidla vyvýšeném, lze jeho trosky hledat.

Opět důrazně doporučuji: chystáte-li se na zříceninu, která dosud nebyla stavebně zajištěna, vezměte si s sebou helmu. Není to nijak drahá záležitost, postačí obyčejná pro práci na stavbách, ale: padající kámen i nepatrných rozměrů dokáže ošklivě zranit, a pokud byste se chtěli podívat do sklepů, je takřka nezbytná. Hlavně zbytečně neriskovat.

Kaple

Ať už bylo účelem středověkého hradu cokoli, nikdy nebyl stavbou sakrální, nikdy nesloužil církvi katolické* nebo rozličným pohybovým denominacím. Ovšem evropský středověk je právě dobou, kdy být křesťan a nebýt údem církve znamenalo dopouštět se hereze a nejspíš i špatně skončit. Nemá smysl zde rozvádět, jak moc se církev za staletí existence odkláníla od péče o duše k péči o majetek, jen jedna poznámka: před vypuknutím husitské revoluce vlastnila v Čechách nejméně třetinu půdy, kterou i s poddanými vyjímal z dosahu světské spravedlnosti. Na druhou stranu bylo vždy vhodné sepětí s církví demonstrovat, ale pochopitelně i využívat.

Středověcí králové a císařové byli panovníci z Boží milosti. Tato milost se mohla projevit různě, zprvu především přítomností Ducha svatého mezi voliteli, dědičná vláda kodifikovaná *Dei gratias* se objevuje až později, jakkoli praxe prosazování synů na trůny otců fungovala již dávno. Výjimkou je úřad římského císaře, kde po Štaufech nebyl až do Habsburků žádný dost silný rod, který by si tak či tak korunu udržel, mimoto všichni císaři byli oficiálně voleni. Falc jako stavební typ kapli vždy obsahovala, a to jako odraz korunovační kaple v Čechách. V **Chebu** máme zachovanou jednu z mála patrových kaplí u nás, právě podle zmíněného vzoru.

K samotnému pojmu: kaplí se rozumí stavebně i správně nesamostatný sakrální prostor sloužící nepravidelně nevelkému počtu lidí, často neveřejný. Toto vymezení pochopitelně není přesné, lidový úzus může nazvat kaplí i menší kostelík, podstatná je správná nesamostatnost (kaple je filiálním kostelem příslušné farnosti), nepravidelnost bohoslužeb a trvalá nepřítomnost eucharistie**. Odvozuje se od termínu *capella* (plášť, stříška). Pokud má přiděleného kněze, je tento nazýván *kaplanem*. Kaple může mít i značný rozměr, například francouzská Saint Chapelle nebo Betlémská kaple v Praze, ve své době zdejší největší zastřešený prostor svého druhu.

České hrady vybavené kaplemi jsou nejprve výhradně hrady královské a pochopitelně biskupské. Románské hrady, jakkoli nepočtené, byly kaplemi vybaveny téměř všechny (například na **Přimdě** není doložena), ovšem tam to je součást importovaného hradního typu. Hradní kaple kopírují soudobý architektonický výraz církevních staveb: na románských hradech obdélné prostory s půlkruhovou apsidou, výjimečně rotundy (**Loket**), později polygonálně uzavřené, vybavené katedrálními okny, výjimečně i triforiem (**Bezděz**), takřka vždy ale emporou. Kaple, nebyla-li to soukromá modlitebna majitele hradu, byla pochopitelně určena i personálu a majitel mezi své many, zaměstnance a jejich rodiny nesestupoval.

Jak bylo řečeno, s velkou vlnou stavění hradů za Václava I. a zejména Přemysla Otakara II. se architektura hradních kaplí postupně blíží špičce gotického stavebního umění. Je to dáno vystoupením z provincionality: lze vysledovat souvislost mezi rostoucími kontakty s Babenberky a tím i Přemyslovými ambicemi a honosností hradních svatostánek. Z dosud existujících stavebně nejdokonalejších, uvažujeme-li mimopražské hrady, jsou kaple na **Zvíkově** a **Bezdězu**. Lze sem přiřadit i kapli křivoklátskou, tu máme ale z tak rané doby doloženou pouze písemně a nepřímou. Především na Bezdězu je patrný vliv francouzských katedrál a snaha stavitele, zcela určitě z některé z cisterciáckých stavebních hutí, realizovat katedrální prostor na ploše nevelkého staveniště. Na tomto místě je třeba připomenout i kapli na **Housce**, která bezděžskou kapli předznamenává a podle detailů lze říci, že byla budována stejnými staviteli.

Kaple šlechtických hradů se objevují až s úpadkem centrální moci po bitvě na Moravském poli. Jejich typologie navazuje na již existující typy kaplí na hradech královských, ale dále se rozvíjí a pro pochopení souvislostí kaple jako strukturální jednotky hradu není podstatná. Hradní kaple totiž přestává být výsadou, ale stává se nutností a do značné míry i devízou hradního pána, který neváhá na její pořízení vynaložit prostředky srovnatelné s nákladnými velkými sály dřívější doby. Podstatné je právě ono přebírání vzorů čistě sakrální architektury a jejich přizpůsobování podmínkám hradu.

Za vlády Karla IV. dochází v architektuře kaplí k posunu. Královské hrady v kontextu intenzivní zjevné i soukromé zbožnosti císařovy nabývají na významu, byť ty privátní jsou často atypické. Příkladem může být známá kaple sv. Kříže na Karlštejně, která vznikla nejspíš adaptací profánní místnosti a neodpovídá svým půdorysem tradičnímu kostelnímu schématu. Jiným soudobým specifickým vzorem je kaple arkýřová, kdy jedna z obdélných místností objektu, nejlépe orientovaná***, je směrem z budovy rozšířena o polygonální arkýř s kněžištěm. Taková kaple bývala na **Krakovci**, kde po ní zůstala konzola s patkami opěrných pilířů,

* Κατ'ολον κοσμον, *pro celý svět*. Církev se vždy prezentovala jako univerzální, i když se to vůbec nepovedlo.

** Ευχαριστειν, *děkovat*, v přeneseném významu proměněné tělo a krev Kristova.

*** Oriens, latinsky *východ*. Z toho plyne, že „orientovaný na východ“ je pleonasmus.

v intaktní podobě se dochovala na **Hrádku** v Kutné Hoře. Pozdnější je miniaturní kaple ve věži hradu **Jenštejn**, naopak celá kaplová věž je dochována na **Bečově nad Teplou**.

Pro pohusitskou dobu je typické pronikání prvků pozdní gotiky. Především se presbytáře kaplí uzavírají sudým počtem polí, za oltář tedy vychází žebro a kněžiště samotné je pětiboké. Z drobnějších prvků se i zde projevují tendence k hravosti a estetičnosti – plaménkové kružby, rozviliny. Na posledním královském hradu **Křivoklátu** se opakují Vladislavovy oblíbené motivy včetně iniciály W, visuté svorníky a vysloveně světské motivy na hlavicích klenebních žeber* (lesní muži, karyatidy). Kapli budovala huť Benedikta Rejta na původním raně gotickém půdorysu, ale ve formách čistě pozdních, vladislavských.

Kdo na hradní kapli sloužil mše: podle katechismu může mši sloužit každý řádně vysvěcený a tedy apoštolské pověření** mající kněz. Prakticky ovšem vždy šlo o peníze, tedy jednak z čeho bude příslušný oltářník placen, jednak jakým způsobem bude financován provoz – svíčky, roucha, bohoslužebné náčiní. Bohužel máme jen minimální doklady, ale i z těch lze soudit, že kaple byla buď filiálním kostelem nedalekého kostela farního a na hrad byl vyslán zdejší střídník (náhradní kněz bez fary), nebo někdy byla kaple přímo fundována vlastníkem, který kaplany fakticky zaměstnával, a ve výjimečných případech byla založena *kapitula*, sbor kněží, kanovníků, s vyšší mírou diecézní samostatnosti (raritou byla kapitula vyšehradská zodpovídající se přímo Svatému stolci). Známe bezpečně kapitulu karlštejnskou a lipnickou, mohlo jich být víc, ale nejsou písemné důkazy. Tato varianta byla pochopitelně nejnákladnější.

16. století je již oficiálně dobou mnohověří a protestantské denominace si v okázalých chrámech nelibovaly. Je paradoxní, že právě kaple nechaly mnoha hradům, jinak odsouzeným k zapomenutí, v barokní době ožít jako poutní místa nebo poustevny (**Potštejn**). Často je právě hradní kaple nejzachovalejší budovou jinak zcela rozpadlého hradu (**Bezděz**). Na **Housce** byla v rámci renesančních přestaveb kaple zrušena a rozdělena na tři podlaží obytných místností. Poděbradská kaple byla zvláštní tím, že vznikla vysvěcením části velkého sálu, což odpovídalo jednoduššímu kališnickému ritu pánů z Poděbrad. Pokud se kaple na hradech stavěla, stává se kostelem a směřuje tedy již k barokní koncepci farnosti při zámku.

* Raritou na českých hradech je „die Judensau“, svině kojící Židy v kapli na **Lipnici nad Sázavou**. Tento motiv je známý spíš z německého prostředí a vystihuje obecný antisemitismus, nebo spíš antijudaismus středověku.

** Hlavou církve všeobecně je Ježíš Kristus, který vysvětil svoje žáky, aby v jeho jménu kázali pravdu Boží a pověřil je svěcením jejich následovníků. Prostřednictvím *apoštolské sukcese* se toto Kristovo pověření přenáší až na posledního podjáhna. A protože se pověření od Syna nedělí, apoštolské církve věří, že touto posloupností je každý kněz osobním pověřencem Kristovým. Proto taky kněz nemůže své kněžství složit, aniž by byl exkomunikován, zahazuje tím svátost.

Co bylo před hradem

Pevnostní architektura má oproti jiným stavebním dílům jednu výhodu: byla budována s vědomím, že bude odolávat ničení. Historická zkušenost ovšem říká, že většina moderních pevností buď padla, nebo nebyla vůbec dobývána. Pevnosti se totiž zpravidla stavějí pro války, které už byly. Opevnění prehistorická, starověká i většina středověkých však svou prvotní funkci skutečně plnila, protože technika určená k dobývání byla stále příliš primitivní a příliš se nevyvíjela. V užšímpohledu bylo pro středověk, vymezujeme-li jej léty 476 a 1492, uspořádání společnosti „na věčné časy“ nejen nutností, ale podstatou. Po neklidných časech posledních západořímských císařů postupně vzniká řád stojící na stabilitě, na neměnné soustavě smluv, které každému člověku pevně určují jeho místo ve společnosti. Řídce osídlená Evropa „temných staletí“ byla především bojištěm lidí s přírodou a teprve potom lidí s lidmi. Hradiště vznikala primárně jako opevnění kmenové pospolitosti a až posléze jako vojenské základny. Upevňování centrální moci a přerod knížecích družiníků v pozemkovou šlechtu předznamenává čas hradů.

Hradiště starší i mladší

Definice hradu souvisí s vývojem opevňovací techniky obecně. Za společného předchůdce hradů a měst jsou v učebnicích dějepisu uváděna *hradiště*, tedy opevněná sídliště plnící úlohu obytnou, útočištnou, obrannou, ekonomickou, kultovní a nakonec i správní. V souvislostech historiografických je pojem hradiště sám o sobě značně matoucí, používá se totiž pro hrazené sídlištní aglomerace v rozsahu více než čtyř tisíciletí. V užším slova smyslu lze období, v nichž se hradiště stavěla, vymezit dobou bronzovou a rozpadem raných správních soustav, resp. dobou, kdy z družiníků osobně závislých na suverénovi se stává pozemková šlechta. Pojem „hradiště“, nyní výhradně v názvech měst, se ale udržuje nejméně do konce 13. století.

Dobu hradištní lze periodizovat nejlépe podle existence správní funkce. Pro starší dobu hradištní je příznačné, že hradiště jsou lokálními centry moci, na větším celku víceméně nezávislé. Jejich úpadek je spojen procesem centralizace, vytváření jednotného státu z kmenových svazů. Poslední hradiště uvnitř české kotliny představují v závěru konsolidace územní jednoty ohniska odporu proti Praze. Romantická představa praotce Čecha, soudce Kroka a jeho dcer, nemluvě o mladší látce nejstarších českých pověstí a Hájkově usilovné snaze ke každému letopočtu od pátého století výše přiřadit nějakou historickou událost naprosto neodpovídá realitě – skutečný český stát nemohl vzniknout dříve než na přelomu 9. a 10. století, jak máme i datován křest prvního historického Přemyslovce*. Konsolidace českého státu probíhala ještě téměř další dvě století, ale po pádu Slavníkovců o skutečném odporu již hovořit opravdu nelze. Hradiště dobytá nebo převzatá nebývala ničena, pokud ke zničení nedošlo během dobývání, ale stávala se středisky přemyslovského dominia. O *mladší době hradištní* hovoříme tehdy, pokud existuje respektovaná státní moc a jednotlivá hradiště nejsou sídlem kmene, ale správním centrem.

Jedním ze specifíků hradišť, tedy jejich funkce obranné a útočištné, patřila hlavně v zimě ochrana před predátory. Tato funkce znenáhla ustupuje do pozadí s procesem mýcení původně souvislých zaalpských lesů**. Ostatně i obranné prvky, palisády a ploty, byly konstruovány tak, aby dravá zvířata přinejmenším odradily. Systematický průzkum byl bohužel často zamlžován nánosem pověstí, takže za autentická „slovanská“ hradiště se skryly lokality podstatně starší, od neolitu po dobu železnou. V některých případech (Oškobrhl, kde prokazatelně existovalo jak keltské, tak později slovanské osídlení) dokonce nebyla vůbec akceptována situace neodpovídající učebnicovým poučkám a názorům autorit.

Vývoj architektury, dá-li se stavba polozemnic a palisád za architekturu považovat, byl v české kotlině opožděn nejméně o sto let. V době, kdy podél prastaré stezky probíhající vněkarpatskými úvaly k Moravské bráně postupně vznikají rozsáhlá sídliště, vlastně protoměsta, která známe jen ze současných názvů lokalit a pravděpodobně obecného označení *velehrad****, máme o Čechách jen několik písemných poznámek. Jedna připomíná bitvu pod hradem, jenž by se dal lokalizovat nejspíš na Kokořínsko a snad odpovídá lokalitě Pšov. Bitva skončila nezdarem Franků pro opuštěnost krajiny. Druhá, na ni navázaná, o křtu čtrnácti českých knížat zase dokládá roztříštěnost územní moci a neexistenci centrální autority. Hradiště osmého století jsou stereotypně prostá (Šárka, Tismice, Klučov, Třisov, na okraji velkomoravského prostoru Znojmo) a dokládající především primitivní stavební techniky vázané na výkopy a hrubé tesařské dílo. Ve Francii té doby vznikají úžasné stavby, donjony vysoké desítky metrů nebo rozsáhlá městská opevnění. Z karolínské architektury se k nám nedostalo nic, z otonské nemnoho (rotunda sv. Víta na Pražském hradě).

Hradiště se zpravidla rozkládala na ostrozích nad vodními toky, chráněná nejméně ze dvou stran vyvýšenou polohou, ale otevírající se opačným směrem do krajiny. Opevnění hradišť představovala soustava valů s příkopy,

* Nejspíš 883, ovšem z raných legend o životě sv. Metoděje, jenž měl podle Kristiána knížecí manžele pokřtít, nic o tomto skutku nevyplývá – legendy jsou ostatně materiál hagiografický, a nikoli historický.

** K roku 1277 máme datovanou zprávu o tom, jak za tuhé zimy až k branám Pražského hradu přicházely smečky hladových vlků, což bylo později vykládáno jako předzvěst smrti krále Přemysla Otakara II. na Moravském poli.

*** Jednoduše „velké hrazené místo“ – etymologicky a komparativně lze jednodušeji předpokládat existenci více velehradů. Eliminovat by se tím problém neslučitelnosti popisů, kde některé odpovídají Mikulčicím, jiné Starému Městu u Uherského Hradiště atd. Místopisně je ovšem třeba brát v úvahu častý výskyt pomístních jmen odvozených od „veligrad“ v okolí Uherského Hradiště.

až na výjimky suchými. Valy byly na vrcholu vybaveny palisádami z naostřených kůlů, mnohdy impozantních rozměrů (např. Hnězdno ve Velkopolsku, kde se odhaduje výška hrazení až šest metrů). Vnitřní prostor byl se stoupajícím terénem rozdělen dalšími valy na dva, často ale nejméně tři prostory s postupně se zmenšující plochou. Nejvýše stála akropole s obydlím elity, posléze kostelem a sídlem správce a kněží, v nižších prostorech polozemnice řemeslníků a chatrče ostatního personálu. Významným rysem jsou rozsáhlé volné plochy uvnitř valů, kontrastující se stísněnou zástavbou pozdějších měst a hradů. Důvody byly nejspíš dva: jednak obava z požáru, který mohl mezi nahloučenými staveními propuknout kdekoli a byl tehdejšími prostředky nezvladatelný, jednak útočištná úloha hradiště, které muselo v době ohrožení pojmout dočasně i obyvatelstvo z širokého okolí se zásobami potravy. Dalším vývojem lze pozorovat, že nižší patra hradišť se postupně vylidňují, obyvatelstvo se přesouvá do vyšších míst a prostory mezi valy slouží jako zemědělská půda. Města i hrady, pokud vznikají na místě hradišť, zaujímají pouze plochu akropole (Chrudim, Prácheň).

Stavebně byla hradiště velmi monotónní. Jen málo objektů bylo zděných, poprvé a na dlouho pouze kostely. Významným rysem hradištních kostelů, který se ovšem objevuje i v pozdější době, byla *empora*. Tribuna přístupná samostatným portálem z výšky prvního patra, ze které bohoslužbám přihlíželi správní úředníci a později místní páni*. Tribuna byla spojena můstkem, zpravidla krytým s panským domem. Existence tribunových kostelů odráží tehdy obecně přijímanou představu kněze jako panského úředníka, což platilo alespoň na venkově fakticky až do husitských válek. Domy nejvýznačnějších obyvatel mívaly podezdívky z kamenů kladených na sucho nebo do hliněné mazaniny. „Na římský způsob“, tedy z kamene a vápna se profánní objekty staví nejdříve na konci 10. století**. V 11. století se již na vápennou maltu staví častěji, ale podstatné je, že opevnění hradišť zůstává stále v podobě hliněných, nejvýše kamennou zídou uvnitř zpevněných valů s palisádami. Až skutečné hrady a skutečná města jsou obkroužena zděnými hradbami.

České země byly až do začátku 13. století osídleny jen velmi řídce, významněji jen v údolích velkých řek, v tzv. starých sídelních oblastech (pražská kotlina, prostor mezi soutokem Vltavy a Ohře s Labem, dnes zničená pánev Bíliny, moravské úvaly) a v místech nerostných nalezišť, pokud tato místa byla jednoduše zásobitelná potravinami. Je pravděpodobné, že již v té době vznikaly osady v intenzivně obdělávaných místech, jako je střední Polabí, ale právě pro onu zemědělskou činnost se nedostává hmotných důkazů – vše bylo mnohokrát překryto lidskou aktivitou. Zde nastává další potíž: vlivem kontaminace českého raně středověkého bádání romantickým pojetím českých dějin a především duchem literárních podvrhů de facto nemáme spolehlivé informace o skutečných hradištích z rané knížecí doby, tedy o hradištích, která by se dala považovat za předchůdce hradů. Ze středních Čech, obecně přijímaných jako bazální sídelní prostor kmene Čechů, známe nepochybně Dobřichov, Klučov, Tismice, s určitou rezervou Bylany a Kal u Kopidlna. Ze školy známá opevnění Budeč, Levý Hradec nebo Šárka jsou právě příklady špatného, totiž cíleného přístupu – archeologům 19. století byla tato místa známa z Kosmy, tzv. Dalimila, Hájka z Libočan, Beckovského... a pochopitelně z Rukopisů, přinejmenším z jejich ohlasu. Mimořádné místo zde zaujímá Stará Kouřim, po Pražském hradu nejdéle materiálně doložené souvisle osídlené místo v české kotlině, svědčící o významu kouřimského ostrohu. Významná z hlediska budoucího vzniku hradu jako architektonické, fortifikační a obytné jednotky jsou mimo Prahu samotnou tři místa: tzv. Vlastislav, Stará Kouřim a Libice.

Některá nejstarší opevnění

Tak zvaná **Vlastislav** – název převzal Zdeněk Váňa z Kosmy ve shodě se jménem blízké obce – byla nalezena takřka přesně na místě, kde ji zmiňuje Kosmas (*inter duos montes Meduez et Pripec [...] condidit*). Historici (Dušan Třeštík, N. Profantová, V. Karbusický) se víceméně shodují, že pověst je obrazem skutečné události, ke které došlo nejpozději za rané vlády Boleslava I., nejdříve ale za Svyatopluka o čtyřicet let dřív. Tradovaný příběh lucké války je až na detaily shodný s popisem Kosmovým, všechny verze se především shodují v rychlém pádu Vlastislavi***. To koresponduje s nálezkovou situací, kdy na ploše hradiště je fakticky zachována situace posledního boje – stopy ohně, rozbité předměty denní potřeby, kovová válečná industrie. Z průzkumu rovněž vyplynulo, že hradiště nebylo jen pouhým vojenským táborem, ale mnoho desítek, možná i více než dvě století soustavně obývaným a v poslední generaci opevňovaným prostorem (M. Kuna, Zdeněk Smrž). Na tomto komplexu, z něhož jsou dodnes patrné jen dvě nevýrazné terénní vlny, lze demonstrovat tvářnost hradiště přelomu 9. a 10. století.

* Emporové kostelíky přežily většinou pád místní tvrze a zůstávají jednoznačným indikátorem místních poměrů a vlastně i starobylého založení vsí (**Mohelnice na Jizerou**).

** Kosmovu zprávu o stavbě kamenné zdi při opevňování Staré Boleslavi, tedy o protestech předáků lidu proti dosud nevdané stavbě a krvavému řešení situace, si lze spíš vyložit jako demonstraci moci knížete Boleslava.

*** Vladimír Karbusický dokonce píše o „Písni o smrti Vlastislavově“ jako paralele s Ermanarichem a dokazuje, že Češi opravdu měli dvorskou epiku a nemuseli si vymýšlet Záboje, Slavoje a Ludky. Problémem zůstává, že zjevně celistvá látka byla postupným opisováním a aktualizací (Hájek a Beckovský) roztříštěna a epický oblouk od sirotka k sirotkovi (příběh začíná rozmluvou luckého osiřelého válečníka s čarodějnici a končí rozsudkem smrti nad Durynkem, jenž zabil jemu svěřeného synka Vlastislavova) neznatelný ani u pozdějších zpracování.

Vlastislav sestává ze tří stupňů umístěných excentricky s jižní společnou stěnou na výrazné ostrožně. Severovýchodní volnější svah umožnil výstavbu tří linií valů, na vrcholech zpevněných palisádami. Vnější linie měla pravděpodobně palisádovou stěnu zdvojenou, kde ke kolmým hlavním kůlům přiléhaly kůly pomocné, obrácené pod úhlem 40 až 60 stupňů proti útočníkům. Valy byly v jednom místě prolomeny branami, pravděpodobně věžovými, které zároveň sloužily jako hlásky. Jistá je podoba brány ve vnitřním valu, kde je dále doložena úzká, mírně zalomená fortna uzavíratelná dveřmi na železných veřejích. Zdařilou repliku lze vidět ve vítkovském skanzenu raného středověku (Curia Vítkov – Wothanburg). Celý hradištní okrsek je poměrně rozsáhlý, má podobu rovnoramenného trojúhelníka o straně dlouhé 300 metrů a základně bezmála 150 metrů. Nej hustší osídlení je zaznamenáno ve vnitřní části, ostatní dvě byly pravděpodobně pouze hospodářské zázemí. Z hlediska vývoje hradní architektury je podstatné, že dochází už zde k diferenciaci funkcí jednotlivých obranných pásem, ale stále platí, že hradiště dokáže plnit svou rozlohou i funkci útočiště pro obyvatelstvo blízkého okolí. Hradiště tedy zaniká rázem a nebylo ani vyloupeno, vzhledem k množství nalezených železných předmětů.

Stará Kouřim je hradiště, jehož existence a funkce překračuje pouhou pověst. Je přítomna v pramenech desátého století (Kristiánova legenda o sv. Václavu). Původně (snad) sídelní hradiště Zličanů bylo kolem roku 930 postoupeno Přemyslovcům i se všemi zlickými državami, předtím ale bylo nákladně opraveno. Přemyslovské hradiště je založeno v polovině 10. století na sousední výšině. K dalšímu stěhování sídlištní plochy dochází po rozpadu tzv. hradské soustavy během 13. století, tentokrát již na rozsáhlou plošinu na opačném břehu Kouřimky, kde vzniká dnešní město Kouřim. Přemyslovská Stará Kouřim je tedy nejprve pomezním opevněním vůči slavníkovskému dominiu, následně správním hradem a konečně pro nevhodnost lokace zaniká. Jak bylo řečeno, osídlení na kopcích nad Kouřimkou je souvislé po dobu bezmála šesti tisíc let.

Původní zlické hradiště je poměrně rozsáhlé, ostrožna zde má víceméně kruhový tvar a zvolna přechází do okolní, velmi úrodné krajiny. Velkým kladem lokace je přítomnost vydatného pramene (Libušina studánka). Opět se setkáváme s tříprostorovým, uspořádáním, zde je střední část alespoň z poloviny vyhrazena kultovním účelům. Spojení s pohanskými kulty byl pravděpodobně jeden z důvodů přenosu lokace na sousední, méně vyhovující ostroh. V lidovém narativu bylo staré hradiště spojeno s kněžnou Libuší*, proto mu byla přisuzována úloha věštírny. Stejně jako v předchozím případě byl celý vrcholový okrsek tabuizován, tento zákaz se dodržoval nejméně do konce 19. století, kdy Josef Ladislav Píč a po něm do poloviny 20. století Miloš Šolle provedli důkladný archeologický průzkum. Díky rozsáhlému listinnému materiálu (Kouřim zůstala krajským městem až do poloviny 19. století) a obrovskému množství artefaktů lze s jistotou říci, že zlické hradiště na Staré Kouřimi muselo mít ve své době nejméně stejný význam, jako hradiště pražské.

Libice je příkladem dvakrát zničeného a znova osídleného místa. Historie pádu Slavníkovců a o sto let později Vršovců je obecně známa, pro tento materiál je třeba zdůraznit, že na rozdíl od předchozích případů se zde jedná o hradiště založené na tvrdém luhu na soutoku Cidliny a Labe, tedy nikoli na ostrožně. Terén zde přesto mírně stoupá, o pravém vodním hradišti nelze hovořit. Sídelní vývoj zde dospěl do stadia, kdy vznikají první kamenné stavby. Lokalita je archeologicky dobře prozkoumaná, výzkum vedl na přelomu 60. a 70. let prof. Turek.

Slavníkovci byli poslední a nejvýznamnější konkurencí Přemyslovců – razili vlastní mince, poloha na křižovatce jedné z větví jantarové stezky se stezkou trstěnickou znamenala nemalý příjem z dálkového obchodu. Jak se ukázalo chemickým rozbořem, slavníkovské mince s nápisem „MALIN CIVITAS“ a na reversu „ZOBELAV NARVI“ odpovídají kutnohorskému stříbru, získávanému pravděpodobně rýžováním ve Vrchlici u Malína. Veškeré případné pozůstatky slavníkovské těžby však byly překryty daleko intenzivnější činností vrcholné středověkou. Hradiště plnilo správní funkci opět až do rozpadu hradské soustavy, kdy byl jeho název přesunut na sousední kolonizační vesnici a většina použitelného materiálu skončila ve zdech kostela.

Další příklady by se daly najít na místech raného osídlení – Klučov a Bylany u Českého Brodu (zde byla hradiště opuštěna pravděpodobně pro vyčerpání nepřiliš úrodné půdy a postupný odklon dálkových tras), Stará Plzeň (nevhodná lokace) atd., ale to už se dostáváme do temných let konce 10. století, kdy se po krátké a krvavé vládě Boleslava III. české země stávají nejprve polskou kořistí v rukou Boleslava Chrabrého, potom polským zábořem uděleným jakémusi Vladivoji**, říšským lénem, opět polskou kořistí a nakonec říšským lénem ve správě seniora přemyslovského rodu. Vláda bratří Boleslava, Jaromíra a Oldřicha je poznamenána zmatky hrozcími destrukcí české státnosti. Až Oldřichův (nelegitimní, zvdané ženy Boženy) syn Břetislav, definuje a upevňuje správní systém knížecích Čech a následně Moravy. Na místo kmenových, na centrální moci nezávislých hradišť vznikají poslední sídliště tohoto typu, plánovaná a zakládána od poloviny 10. století jako administrativní střediska Přemyslovců.

Hradská soustava

* To ostatně i Libice, kde nejspíš zařadila lidová etymologie. Jirásek zaznamenává pověst o tom, jak Libuše chodila roubenou chodbou na blízky Oškobrhl – substrát je zjevný a společný desítkám jiných míst.

** „Čechy byly tedy v dobrých rukách: kníže neustále opilý a biskup málokdy střízlivý,“ konstatuje kronikář Děttmar s odkazem na Vladivoje a biskupa Thidaga. Ostatně Vladivoj se po půl roce vlády upil k smrti.

Je velmi obtížné mapovat povahu sídlišť městského nebo hradního typu v knížecích Čechách. Prameny, vesměs latinské, libovolně zaměňují pojmy *urbis*, *civitas* (město), *castrum* (pevnost), *oppidum*, *castellum* – z pohledu 11. a 12. století je to vlastně jedno, v Čechách se ještě od sebe hradní a městská osídlení typově nelišila*. Existuje shoda o tom, že takto označená místa před koncem 12. století nejsou považována za města, lze ovšem vysledovat jejich osazení knížecími a církevními úředníky. Smyslem vzniku hradské soustavy bylo jednak vymezení vlastního sídelního prostoru vznikajícího českého státu (Kladsko, Netolice, Bílina), jednak upevnění knížecí moci na chronicky sporných místech uvnitř státu (Kouřim).

Za centra hradské soustavy lze považovat všechna hradiště osazená správcem (*villicus*, *castellanus*, *comes*, *praefectus*) a arciknězem – *archipresbyter*, později *decanus* jako hlava sboru deseti (*decem*) kněží. Správci až na výjimky nebyli ze staré rodové šlechty, z níž ostatně po slavníkovském pádu máme dochovány pouze tři rody (Vršovci, Munici, Těptici). Byli vybíráni knížetem z jeho družiníků, mužů bez zázemí a bez majetku. Jejich funkce spočívala ve výkonu moci knížecí nad dosažitelným okolím, počínaje výběrem poplatku za mír (*tributum pacis*) a konče nižší soudní pravomocí. Rovněž dohlíželi nad klidem v trhové dny, neboť jim svěřená správní sídla byla i místy trhovými. Pro obyvatelstvo blízkého okolí stále platilo právo útočiště v případě ohrožení zvenčí.

Správní přemyslovské hrady byly sice zřizované s jednotným úmyslem, ale velmi rychle prošly diferenciací. Je pozoruhodné, že místa s prastarým osídlením, někdy doložitelným v souvislé řadě až do neolitu, byla zpravidla opouštěna jako první. Souvisí to s intenzifikací zemědělství a diferenciací řemeslné výroby – správní hrady byly co do výměry a rozmístění osídlení vlastně stále multifunkčními hradišti, ale doba rychle začínala přát pravým městům s hustou, na sebe navázanou zástavbou uspořádanou do uliční sítě, pro kterou se prostor ostrohů příliš nehodil. Pokud město na starém hradišti skutečně vzniklo (Chrudim, Hradec Králové), bylo odsouzeno ke stagnaci uvnitř malého okrsku. Na druhou stranu, ani právě hrady obvykle nevznikají přímo v místech hradu správního pro jejich umístění na křižovatkách obchodních cest, a tedy na místech obtížněji hájitelných. Hrad, který se vzdává funkce hospodářské jednotky (neplatí to zcela, hlavně první hrady jsou obkloповány dvorci služebných manů, kteří zajišťují potraviny a předměty denní potřeby) a především funkce útočiště desítek, ba stovek obyvatel širokého okolí, již může, ba dokonce musí změnit lokaci ve prospěch nepřístupných, izolovaných míst na výšinách nebo (v Čechách jen zřídka) v mokřinách.

Na přelomu 12. a 13. století se hradská soustava rozpadá. Důvodem je jednak snaha správců přivlastnit si úřad a důchody z přilehlých pozemků dědičně, což předznamenává vznik rodové šlechty, jednak koncentrace obyvatel v prostoru hradiště, která fakticky již vylučuje další společnou existenci. Například hrad a město **Chrudim** ve východních Čechách, kde postupně funkce útočištná, obranná a správní slábne a do popředí se dostává funkce sídlištní. Některá hradiště zanikají takřka zcela, čímž poskytují skvělý materiál archeologii středověku – **Stará Plzeň**, dnešní Starý Plzenec, která byla opuštěna pro nevhodnou polohu s nedostatkem pitné vody a lokace přesunuta k nedalekému soutoku čtyř řek. Jen některá, jako například Prácheň nebo Bítov, se postupně mění v hrady ve smyslu pevnosti. Zde ale správní význam nezaniká, Prácheň dala jméno jednomu z krajů v jižních Čechách. Polohy nevhodné pro další rozvoj, jako například Dřevíč u Rakovníka, byly i v lidovém úzu zcela zapomenuty.

Myšlenka města-hradu se ale vrací. Poprvé ve velkorysých plánech Přemysla Otakara II., který, vida rostoucí moc a zpupnost pánů, začal budovat síť vlastních opěrných bodů mimo královské hrady, jejichž kastelány oprávněně vnímal jako element přinejmenším nespolehlivý, či přímo velezrádný. Velmi přesně si uvědomoval význam měst a nejspíš mu i imponoval způsob a rychlost, jakou bohatla nezávisle na půdě. Městské hrady otakarovské se nijak nevyčleňují, jsou zakládány v rámci pravidelné uliční sítě a jejich opevnění buď s městem srůstá, nebo je přímo s městem společné. Tím zároveň vzniká nový hradní typ, středoevropský kastel. A konečně s tureckými válkami a válkou třicetiletou přichází poslední pokus o spojení města a pevnosti, který vrcholí ve stavbách josefinských. S propracovaností klasicistních pevností Josefova a Tereziína přichází i poznání, že čím dál tím pohyblivějším vojskům je lehčí se pevností vyhnout, než ji pracně dobývat, a tedy že pevnost jako taková je jen ztráta času a peněz.

* Je třeba mít na zřeteli ještě jednu věc: kronikářské záznamy latinské byly vedeny ve vázané řeči, tedy aby se daly přednášet v metrickém tempu po více či méně rýmovaných strofách. Proto některé nepřesnosti u Kosmy, např. *senum fabulosa relatio*, nejspíš nemají být bájná podání starců, ale slova poskládaná tak, aby se krátké slabiky střídaly s dlouhými.

Hrady 12. až počátku 15. století

Na zakládání českých hradů měly vliv tři faktory: autorita knížete nebo krále, rostoucí moc, bohatství a počet příslušníků rodové šlechty a západní vzory. Zatímco ve Francii v jedenáctém a v německých zemích ve dvanáctém století se usazuje gotické tvarosloví, vzniká stavební typ katedrály a hradu s okrouhlými věžemi, v Čechách se zprvu staví postaru ze dřeva a hlíny. Primitivní dřevěné hrady vyžadují neustálou údržbu, a tak nejprve král a po něm i bohatnoucí šlechta buduje po zahraničních, německých a francouzských vzorech hrady kamenné. Po několika zjevně importovaných a z ciziny placených stavbách roste v krátké době polovina století jeden hrad za druhým. Šlechtická výstavba nabývá na intenzitě po bitvě na Moravském poli a výrazně převažuje výstavbu královskou, a to až do poloviny 14. století, kdy je potřeba šlechtických hradů saturována a s upevněním královské moci za Karla IV. se znovu začíná stavět i na korunních statcích. Hrady nabývají podoby nákladných rezidencí až do momentu, kdy vynález dělostřelby způsobí převrat a nastartuje překotné opevňování.

Jak hrady vznikaly

Právým hradům v českých poměrech předcházely *hrady přechodné*. Na rozdíl od uvedených příkladů jsou původu výhradně domácího a dříve jim nebyla věnována žádná významnější pozornost – nedochovaly se jinak než v terénních náznamech a bez archeologického průzkumu by zůstaly dodnes zapomenuty. Za všechny jmenujme alespoň **Angerbach** u Kožlan, jednoduchou obdélnou stavbu z kamenů spojených mazaninou a dvěma průběžnými hradbami. Přes primitivní ráz se již jedná o typický výšinný hrad. Nevysoký ostroh je na nejzranitelnějším místě překopán, obrannou linii hradu představuje systém valů. Hradební zeď chybí, vnitřní obranný perimetr je z jedné strany zastoupen zdí hrázdného domu, k němuž přiléhají dva sypané valy bez zpevnění. Hrad je dvojdlílný, uprostřed rozdělený dalším valem, přes nějž byl veden sklápěcí most. Další stavbou v obvodu hradu je polozemnice před vnitřním opevněním. Podobné hrady se pro pomíjivost použitých materiálů příliš nedochovaly, lze je ovšem očekávat v jádru mnoha hradů dnes známých. Zároveň je to ale z typologie českých hradů vedle tzv. *středoevropského kastelu* díky práci prof. Durdíka typ nejlépe prozkoumaný.

K roku 1121 připomíná Kosmas, že „*quidam Teutonici*“, nějací Němci postavili pevný hrad na skále při cestě, kudy se jde na ves Bělou. Jedná se nade vše pochybnost o hrad **Přimdu** na stejnojmenném kopci. Hrad je tvořen masivní hranolovou věží z kvádříkového zdiva a několika přilehlými stavbami. Oni Němci byla nejspíš hrabata z Vohburgu, kterým patřilo území na horním toku Náby a Ohře a která stavěla obdobné hrady na bavorské straně hranic. Pro naše prostředí je stavba izolovaného donjonu naprosto unikátní a pravděpodobně se tehdy v Čechách nenacházel nikdo schopný kamenný hrad financovat. Je paradoxní, že v době, kdy se v západní Evropě staví donjon v Loches nebo opevnění města Carcassonne, vzniká na českých hranicích prapůvodní, typově nejstarší a architektonicky čistý hrad, totiž obytná věž.

Stavby prvních kamenných hradů v Čechách mají společný cizí původ bez významnějšího domácího vlivu. Byly totiž stavěny nákladem jednotlivců a organizací sídlících mimo české knížectví, ať to již byly vysloveně pirátské stavby jako Přimda nebo **Landštejn**, který díky vhodnější poloze a tvaru staveniště mohl rozvinout raně jihoněmecký typ hradu s více obytnými věžemi, nebo stavby budované nákladem církevních řádů pod záštitou mocných rodů (Johanitská komenda ve **Strakonici**) či stavby stojící na území, které k Čechám 11. a 12. století vůbec nepatřilo (štaufská falc v **Chebu** a přilehlé ministeriálské hrady **Vildštejn**, **Starý Hroznatov**, **Seeberg**). Český kníže se především snažil o upevnění vlastní moci, a pokud stavěl, potom pouze v Praze a okolí. V té době byl postaven **Vyšehrad**, břevnovský klášter, tzv. Soběslavův románský palác na **Pražském hradě** a kanovnícký dům u sv. Víta, jehož jedno okno se dodnes dochovalo ve fasádě kapituly. Kosmas píše mimochodem o *turrim Lysa dixit*, věži řečené Lysá, bezpochyby v dnešní Staré Lysé, ovšem o stavebním materiálu se nezmiňuje. D. Menclová zde spekuluje o zděné věži s odkazem na neobvyklost spojení pojmu „věž“ se stavbou ze dřeva.

Nejstarší české hrady tedy buď přímo navazují na stavby hradištního typu, nebo byly ve svém tvarosloví do Čech importovány. Proto u nás nenajdeme, možná právě s výjimkou Přimdy z ranějších dob primitivní stavby typu francouzského donjonu*. Hrady nebyly vybaveny pro aktivní obranu, bylo třeba zajistit, aby se útočník nemohl v blízkosti hradu volně pohybovat. Prvním momentem je natočení kvádrů proti nejohroženější straně hranou, tedy tak, aby střely útočníků neškodně sklouzávaly po kamenném plášti (**Cheb**, **Zvíkov**). Alespoň hrany věží, pokud to jinak není možné, jsou zpevňované *bosovanými*, tj. z vnější strany jen zhruba opracovanými kvádry. Od tohoto posunu se odvozují další obranná vylepšení: zaoblené rohy až do vzniku válcové nebo eliptické útočištné věže. Jiný směr vede k namnožení počtu hranolových věží, ale asi nejúspěšnější je soustava věžic v nárožích a běhu zdí, které umožňují střelbu nejen před hrad, ale i podél hradu, tzv. *flankování*, a tak

* Hrady jako **Rabí** nebo **Kunžvart**, kde donjon buď tvoří jádro hradu, nebo je hradem samotným, jsou pozdní a zpravidla drobné (Rabí je svým rozsahem ojedinělé) a sekundárně s vlnou hradů podunajského typu, proto jsou omezeny na jižní Čechy. Ve třetí vlně potom přicházejí s opevněními z doby husitských válek, a to hlavně z nutnosti, protože na izolovaných vrcholcích se jiné než věžovité stavby zakládat prostě nedaly.

krýt dosud mrtvý úhel v patě zdí. Nejlépe dochovaný donjon i s flankovacími věžicemi lze vidět v **Roudnici nad Labem** ve sklepech biskupského zámku. Zachovaly se tři čtvrtiny původního obvodu biskupského paláce s pěti věžicemi. V původní podobě musel palác svými patnácti metry zdí působit impozantně.

Flankovací věže byly pro české panstvo, jejichž jediným příjmem byl zprvu výnos poddanské půdy, příliš nákladné. Při stávajícím značném zalesnění a tedy láci dřeva se v Čechách rozšířila stavba *podsebití* (bít pod sebe) v podobě vysunutého dřevěného patra s odklopnými otvory v podlaze, kterými bylo možné na útočníky střílet nebo jim různými nepříjemnými tekutinami (především obsahy fekálních jímek a hnojišť) znemožnit pokračovat v dobývání. Podsebití lze na stávajících zbytcích staveb celkem přesně identifikovat podle kapes ve zdivu. Materiál, dřevo, určoval hlavní úskalí konstrukce – spalitelnost*. Přesto bylo podsebití pro svoji jednoduchost a láci v oblibě do konce éry hradů a posléze dalo vzniknout pavlačím a krytým venkovním chodbám renesančních zámků. Tam, kde bylo dříve nejnápadnější, totiž na okrouhlých věžích starých hradů, buď vzalo za své, nebo bylo sneseno při přestavbě hradu na zámek (Frýdlant, Lemberk, Český Krumlov).

České kamenné hrady známé veřejnosti vznikly syntézou hradů přechodných a importovaných typů. Staré královské hrady bývaly stavěny s velkým rozmachem, obestavovala se postupně celá plocha nádvoří a často se v duchu staré hradistní konstrukce členily na více dílů (**Křivoklát**). Rané šlechtické hrady, tedy ty skutečně šlechtici postavené byly zakládány jinak: vysoká hradba s cimbuřím, válcová útočištná věž stojící volně za ní a palác v nejchráněnějším místě staveniště. Tak je definován bergfritový typ hradu – **Frýdlant, Valdek, Volfštejn**. Postupem doby se dynamizuje, staveniště se protahuje do elipsy nebo oválu (což je často dáno terénem), věž se staví do čela za ohyb hradby, až nakonec hradbu zcela prolamuje (**Kokořín**). Pokud to možnosti obrany dovolují, hradní budovy se jednou stranou spojují s hradební zdí – ovšem její funkce zůstává zachována, do připojené strany se neprolamují okna ani jiné otvory.

Okrouhlá věž vznikla zřejmě z donjonu postupným zaoblováním rohů, ovšem vnitřní prostor upravené věže vylučoval jakékoli pohodlí a bydlet se v ní prostě nedalo. Mít na hradě vysokou, byť nepraktickou věž bylo znakem moci a bohatství, existovaly královské regulativy omezující rozměry i počet věží, ovšem málo se dbalo na jejich dodržování. Věže se tak z útočišť postupně stávají hláskami a útočištnou úlohu přebírají jiné, masivní budovy v jádru hradu. Budují se tedy opět čtverhranné věže, kruh se uzavírá. Na pozdějších hradech vznikají často kuriozity, jako například **Velhartický** kamenný most na válcových pilířích spojující útočištnou věž s obytnými budovami. Novostavby často velkou věž, která zbytečně spolykala tuny kamene (z materiálu věže v Michalovicích by se dal postavit menší hrádek), vůbec neměly, nebo se spokojily s jejím dekorativním naznačením.

Hradní pán chtěl pochopitelně bydlet, pokud možno co nejluxusněji, a proto se do prostoru uvnitř hradeb staví obdélný palác, nejméně patrová stavba na klenutých sklepech, s ústřední sálou v prvním patře nebo zvýšeném přízemí** a obytnými místnostmi v posledním, zpravidla dřevěném nebo hrázdném patře. První hrady vznikaly v době klimaticky příznivé a kamenné hrady byly obyvatelné vcelku pohodlně celý rok, na vytápění stačily rozměrné krby a přenosné koše. S postupným ochlazováním se objevují prvky určitého luxusu – roubené komory, vlastně sruby uvnitř kamenných místností, jejichž účelem bylo udržet maximum tepla z málo efektivních krbů, později vybavované kachlovými kamny, v nichž se topilo mimo vytápěnou místnost. Prevěty na arkýřích byly samozřejmostí, naprostým vrcholem luxusu potom podlahové vytápění. Přízemní rozměrné sály byly zprvu takřka bez výjimky plochostropé, konstrukce rozměrných křížových kleneb byla i pro movitého stavebníka obvykle nad poměry, ale mít velkou síň klenutou bylo snem, pro který se majitel ochotně zadlužoval.

Jiné než bergfritové dispozice jsou u nás z té doby vzácné. Pomineme-li románské stavby, vesměs atypické a nepůvodní, za zmínku stojí několik hradů v jižních Čechách evidentně tvaroslovím spojené s Podunajím. Zde hranolová věž neztrácí svou obytnou funkci, naopak je postupně vybavována dalšími prvky, mění půdorys, ale zůstává dominující. Mimo někdejší vítkovecké državy (**Vítkův Kámen**, po přestavbě **Landštejn**, jádro hradu v **Jindřichově Hradci, Choustník**) známe tento typ jen z **Klenové**. Nejvýznamnější z raných hradů s hranolovou věží je právě Choustník, který představuje čistý import z Rakous. Je to totiž *Ganerbenburg*, dvohrad ve společném vlastnictví sourozenců a jako takový byl i udržován. Pokud měla hranolová věž povahu donjonu, tedy byla-li trvale obytná (což na Choustníku není), mohla být dále rozvíjena postupnou koncentrickou zástavbou až do podoby známé z **Rabí**.

Jen málo raných hradů u nás bylo inspirováno jinde než v německých zemích. Z francouzského prostředí pocházejí *kastely*, příkladem může být **Týřov** nebo známější **Konopiště**. Hrady tohoto typu vznikly rozvojem donjonu, kdy se obvodová zeď hradu s věžicemi odděluje a z věžic se stávají plnohodnotné věže. Pro svůj

* Jsou zaznamenány případy, kdy obránci při manipulaci s ohněm zapálili vlastní hrad a útočníci z povzdálí sledovali, jak bez jakéhokoli jejich přičinění se hrad mění v trosky.

** Hostiny byly dlouho jediným způsobem, jak se domácí pán mohl reprezentovat. Již z 13. století jsou zdokumentovány slavnosti trvající několik dní jen při příležitosti významnější návštěvy, a případy šlechticů, kteří přišli právě vinou pořádání nemírných žravic na buben. Ze stejné doby máme díky odpadním jámám informace o dovozu fíků, datlí, pomerančů, pepře a jiného koření, které se doslova vyvažovalo zlatem.

romantický vzhled byl tento typ hradní architektury často napodobován na zámcích přestavovaných v devatenáctém století, zpravidla na škodu věci. V době svého vzniku to ale byla navýsost praktická konstrukční vymoženost – nejen že se hrad dal bránit flankováním, ale zároveň oddělená zeď s věžemi mohla být nižší a tedy levnější, protože nemusela bezprostředně krytí spalinové střechy. Každá z věží zároveň fungovala jako hláska, takže obránci měli dokonalý přehled na všechny strany. Do českého prostředí byl přijat v podobě kastelu středoevropského, čtverhranné stavby v rozích zpevněné plnými čtverhrannými věžicemi, čímž ale byla aktivní obrana přinejmenším zkomplikována.

Středoevropský kastel je charakteristický pro městské hrady druhé poloviny 13. století. V síti pravoúhlých parcel ani nebylo možné rozvinout jiný soudobý typ. Postupem času dochází ke snižování rohových věžic do úrovně střechy a při rekonstrukcích jsou vnější zdi zastavovány až do plného líce nebo jsou věžice nahrazeny opěrnými zdmi a eskarpami, takže se výrazný půdorys kastelu vytrácí. Mnoho městských hradů bylo přebudováno na účelové objekty (prachárny, kasárna, pivovary, věznice) a jejich sekundární využití zabránilo úplnému zániku.

Městský hrad není totéž, co býval hrad správní. Je to jiná doba – panovník není již schopen vykonávat delegovanou správu území, ale uvědomuje si rostoucí moc šlechty a potřebuje mít spojení. Ve středověkém pojetí je město kolektivním poddaným, jedinou právní osobou. A jedná-li se o město královské, je jeho vrchností přímo král. Proto královská založení uprostřed šlechtického majetku. Důležitou a opomíjenou skutečností je jazykově cizí, německá nebo holandská podstata nově zakládaných měst proti takřka bezvýhradně českojazyčné šlechtě. I dvůr zcela určitě němčil, jak je vidět z Dalimilovy kroniky.

Kastely jsou vůbec v Čechách nepochopeny: hrad v Táboře, dnes známý jako **Kotnov**, ale původně součást opevnění města Hradiště nad Lužnicí, má flankovací věže nikoli vně, ale uvnitř úzké hradby, takže obranný efekt je prakticky nulový. Kotnov byl založen velkoryse, daleko bezprostředněji pod vlivem francouzského stavitelství než dříve uvedené hrady a zapadá do plánů Přemysla Otakara II. mít v každém městě vlastní hrad. Na konci 14. století je město stejně opuštěno, aby bylo znovu osídleno tábořskými svazy o třicet let později.

Přemysl Otakar II. se často vracel k myšlence městského hradu, ale samozřejmě v měřítku a komfortu soudobém. Chtěl mít ve významných královských hradech rezidenci s kastelánem, kterou by mohl libovolně používat a prostřednictvím které by se mohl podílet na prudce bohatnoucích městech. Tak vznikl hrad v **Písku**. Díky přestavbě na pivovar se zachovala nejméně polovina původní zástavby a dnes můžeme se značnou přesností vidět, jak měly městské hrady vypadat, kdyby Přemyslova koncepce přežila jeho smrt. Shodou okolností v nedalekém **Myšenci** vznikala stavba daleko většího významu, vlastně budoucí diplomatické centrum českého království, její zamýšlený rozsah ovšem nebyl nikdy realizován.

Zlatý věk hradů

Největší dynamika ve stavbě hradů u nás nastává koncem 13. století. Šlechta nabývá obrovských majetků (k dalšímu hmotnému bohatství se dostane až o sto dvacet let později při zabírání církevního zboží), zve si architektury z ciziny, z Itálie a Francie. Ze sasko-hesenského typu vyrůstají nové tvary vystihující lépe světský charakter staveb. Do funkce hradu jako obranného elementu stále víc vstupuje prvek pohodlného a reprezentativního bydlení. Doba je ale nejistá – poručíkování Oty Braniborského nechává zemi v troskách, Václav II. prostředky k fungování státu opatřuje z *regálu** a královský majetek nechává v rukou mocných rodů. Roku 1305 Václav II. umírá a hned dalšího roku je úkladně zavražděn jeho syn. Zmatky propukají nanovo, o českou korunu se ucházejí dva rody říšských hrabat, které si ji několik let předávají.

Roku 1310 se českým králem definitivně stává Jan Lucemburský, ale jeho nárok dříve zvolený Korutanec do smrti neuznává. Král Jan o království jeví zájem, jen když potřebuje peníze, a mocné rody jsou ještě mocnější. Nekorunovaný král Jindřich z Lipé ovládá dvě třetiny země a kalkuluje s nijak nezastíranou náklonností královny-vdovy Elišky Rejčky. Centrální moc už přestává existovat. Páni se předhánějí v co nejnákladnější sebereprezentaci a stavění hradů, věc jen o patnáct let dříve neslýchaná se rozjíždí naplno. To, co dosud mohl jen ten, kdo měl dobré oko u krále (nebo byl Vítkovec), si dovolí najednou kdekdo. Tas erbu třmene staví Vízmburk nedaleko dnešních Ratibořic jako zmenšeninu královského hradu – hrádek s věží, do níž se nevejde ani jeden člověk, s třemi palácovými křídly o rozměru selské chalupy, na staveništi o průměru třicet metrů. Na víc tento neobyčejně pyšný rytíř neměl.

Hradní typy vrcholící gotiky jsou definovány více požadavky stavebníka než potřebou. Objevuje se okrouhlá věž s břitem, jehož smyslem je odvrátit střely tak, aby neškodně sklouzly po stěně. Často uváděné věže na **Zvíkově** nebo **Svojanově** ale nemohly svoji funkci zcela plnit – ke zvíkovské je břit dodatečně přistavěn, není součástí hmoty věže, a svojanovská je zase umístěna za masivní obalovou zdí. Bergfrit strakonický vznikl přestavbou z původně hranolové věže obrácené hranou ven, přičemž venkovní část zůstala nezměněná. Někdy místo obvyklé věže byla postavena plná věžice (**Krašov**), mohla mít i značné rozměry (**Český Šternberk**). Často se ale okrouhlá věž nestaví vůbec, protože svojí koncepcí do pohodlné rezidence nezapadá. Příkladem

* Výnos korunních statků nebo královského monopolu, zde především kutnohorských dolů.

budiž **Lipnice nad Sázavou**, sídelní hrad Jindřicha z Lipé, jemuž renesanční přestavba sice ubrala na výšce (byla snesena poslední hrázděná patra) a přidala na fasádě (psaníčková sgrafita), ale jinak v hmotě a výstavnosti hradu se příliš neprojevila.

Až do doby Karla IV. se na královském zboží skoro nestaví, a pokud ano, potom formou jakéhosi úvěru – stavebník s královým pověřením staví hrad pro sebe, který ale formálně zůstává majetkem královské komory a králi rovněž připadá příslušný regál. Dobrým příkladem je **Střekov** u Ústí nad Labem, budovaný k ochraně labské vodní cesty a k výběru říčního mýta. Tento hrad je budován tak, aby cestující a případné útočníky ohromil, orlí hnízdo s vysokou věží (byla částečně snesena při restauraci v 18. století), rozsáhlým opevňovacím systémem a flankovacími věžemi – ovšem zbytečnými, protože se obrací ke skalnímu srázu, který zde padá takřka kolmo do řeky. Jiný, rovněž raritní hrad je Preitenstein u Nečtin, vlastně rozlehlá kasárna.

Jako nový typ se objevuje *hrad s obalovou zdí*, kdy hradba natěsno obtéká stavby uvnitř hradu, až se nakonec stává jejich součástí (**Talberk, Zvířetice, Rychmburk**). Pokud dojde zároveň k úplné redukci věže a hradní budovy nepřesahují vnější zeď, ale jsou k ní přímo přistavěny, hovoříme o hradu s *plášťovou zdí*. Tento typ není příliš častý v Čechách, staví ho méně bohaté rody a dobrým příkladem může být Opárno u Litoměřic. Obecně význam okrouhlé vysoké věže postupně mizí, jedná se o nákladnou a na mnoha místech zbytečnou stavbu.

Nově zakládané hrady bohatých rodů dostávají nový výraz – zásadní je reprezentace. Hrady, pokud mají věž, je zpravidla hranolová (**Kost, Okoř, Kumburk**) a postupně se jí vrací obytný význam. Pevnostní charakter staveb zůstává, jen se posouvá do nových rozměrů. Obvodové zdi budov se vybavují střelnými, uvnitř zdi probíhají systémy obranných chodeb stočených tak, aby případný narušitel musel postupovat odkrytou stranou těla napřed (Pernštejn). Původní pasivní opevnění dostává nové prvky – *parkánové hradby* a uzavřené obranné chodby. Parkánová hradba je vlastně nutností, protože původní hradební zeď dávno vrostla do hmoty hradu a jednotlivé budovy hradního jádra jsou její součástí. Zároveň se jedná o prvek typicky český, dokonce z českého prostředí exportovaný do Podunají prostřednictvím Vítkovců. Parkánová hradba se někdy odpojuje od líce vnitřní zdi hradu natolik, že umožňuje na vlastní vnitřní straně výstavbu obydlí strážců hradu nebo dokonce dostává podobu hrazené ulice (**Český Krumlov**, v troskách **Dívčí Kámen**). U starších hradů jmenovaného typu je takto vybavena pouze horní, obytná část hradu, kdežto dolní je obvykle postaru volně umístěna na rozsáhlejších hrazeném prostranství, dovolují-li to poměry staveniště. Hrady rezidenční (Lipnice) nakonec ztrácejí vlastní hradební zeď úplně a veškerá tíha obrany padá na parkánovou hradbu. V jižních Čechách se objevuje fenomén několika hradů postupně stavěných v těsné blízkosti odrážející skutečnost, že starší stavby rostoucímu dvoru nevyhovují, ale staveniště lze rozšířit (**Český Krumlov, Rožmberk**).

Hrady vrcholné gotiky Karla IV. a Václava IV.

V druhé polovině 14. století a na začátku století patnáctého se stavební aktivity šlechtických rodů postupně tlumí nebo se soustřeďují na rekonstrukce a dostavby stávajících hradů. Většina nové aktivity probíhá na královském zboží, poslední významnější královské hrady totiž vznikly za Václava II. Tato činnost je předznamenána biskupem Janem IV. z Dražic, který jednak představuje své rodové sídlo v duchu francouzské gotiky a jednak buduje pod hradem v Roudnici kamenný most. Stavební prvky patrné na střepu zdi zbylé z **dražického hradu** (krby na půl cesty ke kamnům, kroužená okna, stopy po podlahovém vytápění) ukazují, kam se bude vývoj hradní architektury nadále ubírat: ke komfortu na úkor obranných funkcí hradu.

Důležitým faktorem byla i morová epidemie, největší ve středověku, která se v polovině 14. století prohnala Evropou a nechala některá města takřka vylištěná. Za Karla IV. dochází přes určité počáteční neshody ke konsensu mezi pány a králem, zemi již nehrozí drobná válka jako v minulých staletích, válka s cizinou díky lucemburské diplomacii (vzdání se polské koruny, urovnání vztahů s Uhry, dominantní postavení Českého království v říši, ustavení Koruny české jako svazku čtyř zemí) je zažehnána. Ale ani v této situaci plně obranná funkce hradu, jen se stává méně nápadnou. V některých případech může ovšem klesnout do čistě symbolické podoby (**Krakovec**).

Co se týče vlastního uspořádání a konstrukce staveb, asi nejdůležitější je ústup od užívání kleneb a návrat plochých trámových stropů. Kromě konstrukční jednoduchosti se tak mohlo stát rovněž díky oblíbě menších, útulnějších prostor – hrad je nyní určen především k bydlení, a to pokud možno co nejpohodlnějšímu. Křížové klenuté síně rovněž vyžadovaly opěrný systém pro rozvedení tlaků klenby, který byl považován za slabé místo konstrukce. I nepatrné narušení mohlo vést ke zřícení celé klenby*. Je třeba říci, že rozměrné klenuté místnosti si v kterékoli době kromě krále mohli dovolit jen ti nejbohatší. Ovšem od poloviny 14. století jsou i zde klenby při rekonstrukcích a rozšiřování stávajících objektů snášeny a ve vzniklém prostoru budována mezipatra. Navenek se tato změna projevuje rozbitím pravidelného rytmu oken daného klenebními travé až k chaotické změti nádvorní strany hlavního paláce na Točnicku. Spekuluje se, že původní příčinou bylo výrazné ochlazení, při kterém bylo neekonomické vytápět velké sály málo účinnými krby. Kachlová kamna máme bezpečně doložena z nálezů na

* Na mladších stavbách se proto vyskytují jiné klenební obrazce – obkročná klenba, síťová, různé varianty eliptických kleneb bez žeber až k tzv. české *placce*.

Křivoklát*. V drobnějších architektonických prvcích se projevuje určitá hravost: místnosti nejsou pravoúhlé, jsou spojeny všelijak propletenými koridory, budovy dostávají prohnutá průčelí, v oblíbě jsou komplikované stanové střechy. Bosáž se vrací, ale jako prvek výhradně estetický.

Z poklasické koncepce hradu vrostlého do hradeb vzniká hradní typ nejlépe patrný na **Kašperku** nebo **Radyni**. Je přímo odvozený ze staveb francouzských a představuje koncepci symetrického obdélného jádra zakončeného dvěma věžemi a obklopeného soustavou nízkých parkánových hradeb. Přes nesporný estetický úmysl nezůstává stavba bez ochrany – Kašperk se obrací k příchozím plnou, 3 metry silnou zdí východní věže a rozměrnou budovou předbraní vybavenou pro postřelování celé přístupové šíje, věž na vstupní straně radyňského hradu je dokonce na dvou hranách zaoblena. Podobně byl vybaven i Karlshaus u Purkarce a snad i Ojvín, kde ovšem bylo mnoho původních prvků překryto pozdějšími úpravami. Novým prvkem jsou ve své konstrukci obdélná okna. Dosud používaná hrotitá byla totiž nevhodná pro zasklívání, do té doby se do oken vypínal pergamen nebo papír. Levné čočkové sklo se v Čechách uplatňuje až v době, kdy se začíná zde vyrábět, tedy za Lucemburků. Okna mají obvykle kamenný rám uprostřed vybavený latinským křížem, který plochu dělí na dvě malá čtvercová a dvě obdélná křídla. Právě na Kašperku lze vidět původní kamenné vystrojení oken. Hrotité portály vůbec ustupují obdélným, praktičtější, lomený oblouk nad nimi je alespoň naznačen v omítce.

Z tohoto maximálně kompaktního typu vycházejí hrady jihočeských Vítkovců, tehdy nově budované: **Dívčí Kámen** a **Helfenburk**. Symetrie je zachována, ale hradní jádro zde sestává ze dvou proti sobě umístěných paláců s nádvořím uzavřeným hradební zdí. Dvoupalácová dispozice je natolik životaschopná, že se objevuje i u posledních hradních novostaveb u nás (**Švihov**). Je typické, že hrady nadále buď nemají věž vůbec, nebo její účel útočištný jde zcela do pozadí, věže se stavějí velmi štíhlé s minimálním prostorem uvnitř a fungují jako hlásky.

Specifickými založeními doby Karlovy jsou hrady dvořanů a zbohatlé nižší šlechty, tento směr nabírá na síle za Václava IV. **Jenštejn** nedaleko Prahy je vlastně hrad poklasické koncepce, přestože je připomínán k roku 1341. Z rodu jeho vlastníků pocházeli dva arcibiskupové, Jan Očko z Vlašimi a Jan z Jenštejna, jemuž byl hrad králem odňat. Je unikátní v několika směrech: je to jeden z mála vodních hradů u nás, má na svou dobu nemoderní masivní válcovou věž a je vlastně nehájitelný. Stísněné prostory pískovcové skalky nad rybníkem nedovolovaly stavebníkům větší rozmach, proto i hradní kaple byla nakonec vestavěna do věže. Hrad měnil majitele, byl postupně rozebírán a nakonec do prostoru hradu vrostla přilehlá obec natolik, že jej z větší části zabrala a mimo věž zůstalo jen několik fragmentů zdí. Po mnoha letech vyjednávání se tento hradní unikát konečně dočkal záchranných prací včetně zajištění nové střechy pro věž.

Zde je třeba připomenout unikát naší hradní architektury, **Karlštejn**. Hrad od začátku koncipovaný jako trezor pro říšské korunovační klenoty je jednak honosným sídlem, jednak pevností tehdy dostupnými prostředky jen obtížně dobývatelný. Rozdělený do samostatných, volně stojících objektů může navozovat dojem honosné rezidence, ale pokud si uvědomíme celkovou situaci hradu, vidíme, že nejpevnější část, sedm metrů silná slepá zeď velké věže, chrání svou hmotou z nejneprůzračnějšího úhlu celý komplex. Rozdělené objekty rovněž znamenaly významný preventivní prvek v případě vypuknutí požáru. Současná podoba je ovšem výsledkem romantizující přestavby, která původní výraz hradu značně pozměnila. Přesto je Karlštejn v souvislosti českých hradů zcela unikátní a nikdy nebyla tato koncepce zopakována.

Dvouvěžová, resp. dvoupalácová dispozice se ve stejné době objevuje i na menších hradech šlechtických. Téměř zaniklé **Kozlův** a **Hamrštejn** u Liberce lze považovat za základní. Z koncepce zůstávají dvě věže, v případě Kozlův doplněné nízkou stavbou o několika místnostech, na Hamrštejnu je prostor mezi věžemi volný a jedna z nich přebírá úlohu obytného stavení. K tomuto řešení vedla stavebníka, pravděpodobně Biberštejny, nevelká plocha staveniště a čistě obranný charakter hradu. Daleko rozvinutější, protože využívající neobvyklý terénní útvar, jsou **Trosky**. Místo zdaleka nápadné dvěma sopečnými suky blízko sebe bylo zastavěno v několika fázích a z hlediska architektonického představuje maximální splynutí s terénem. Pozdější hrady podobného tvaru (**Libštejn**, **Skála**) původní koncepci dále rozvíjejí.

Stavební aktivity za Václava IV. běží jednak dále v režii královské komory, jednak na majetcích nové zbohatlé vrstvy původně drobných zemanů, kteří v královských službách přišli ke značnému jmění. Za královské hrady jmenujme především **Točnick**, **Nový Hrad u Kunratic** a **Králov dvůr na Starém Městě**. Z těchto hradů lze dodnes vidět v takřka původní, i když nikdy nedokončené podobě právě Točnick postavený na křemencovém hřebenu v těsném sousedství staršího a menšího Žebráku. Na Točnicku vidíme přes jeho obtížně dobývatelnou pozici několik zásadních rezignací na obrannou funkci hradu. Především to je vysunutí hradního paláce do čela hradu, přímo proti přístupové cestě – zeď je zde sice zesílena, ale z obranného hlediska nesmyslně proražena několika okny a dokonce únikovým portálem. Rovněž zdroj pitné vody pro celý hrad je zcela v dosahu případných útočníků. Hrad je tak daleko víc rezidencí, čemuž napovídá i vnitřní zařízení: rozměrná audienční síň, kamna místo krbů, roubené komory.

* Křivoklát je vůbec pro archeology středověku bohatým zdrojem, obvykle totiž jednou za sto let vyhořel. Máme proto doklady v podobě střepů kachlů v podstatě moderního tvaru, vyzdobených reliéfy se světskou tematikou.

Je příznačné, že Točník nebyl nikdy dostavěn. Václav IV. jej začal budovat v době, kdy ještě měl šanci na císařský titul a sousední Žebrák svými rozměry pro dvůr nevyhovoval. Na Točníku měl stát velký palác ve tvaru písmene L, z něhož byla postavena jen kratší strana, dům pro hosty a dvůr ovšem postaven byl. Ve stájích této stavby bylo možné držet až 90 koní. Doba velkých rezidencí ostatně míjí, král si buduje palác oblíbeného věžového tvaru (představme si různé varianty karlštejské velké věže) v těsné blízkosti staroměstských hradeb vedle Prašné brány a samotný Pražský hrad opět chátrá. Konec jeho vlády je potom obdobím permanentních nepokojů a sociálního pnutí, které dostává zvlášť v Praze i ráz náboženský.

Na **Novém Hradu u Kunratic** je patrné, jak během několika let zcela pominula někdejší stavitelská bezstarostnost. Stále se staví s důrazem na komfort, hrad sestává ze dvou velkých paláců a hranolové obytné věže, která byla pravděpodobně hlavním obytným stavením. Oproti Točníku nebo Královu dvoru je ale podstatně lépe opevněn – hluboký šíjový příkop s navazujícími valy, obytné budovy jsou situovány tak, aby se k obléhatelům obracely užší stranou, samotný areál vybíhá v hranu směrem k přístupové cestě. Ovšem opevnění tohoto druhu bylo co platné o sto let dříve (hrad byl založen roku 1411 a o rok později byl přinejmenším částečně obyvatelný). Husitská vojska hrad dobyla po krátkém obléhání v lednu 1420, zůstaly po nich patrné přibližovací zákopy. O dobývání máme poměrně přesné zprávy, útočilo se nejprve na dřevěná podsebití na hradbách, a když ta byla stržena, osud hradu neschopného aktivní obrany byl zpečetěn. Nový Hrad nebyl nikdy obnoven a za časů pražské asanace byl zbořen jako nebezpečný pro tam hrající si děti (lidumilný majitel trosky zpeněžil jako stavební kámen).

Posledním významným hradem a vlastně vyvrcholením tendencí k omezení obranných funkcí je **Krakovec**. Stojí na dobře postřelovatelném ostrohu v údolí, jeho obranným perimetrem je symbolická parkánová zídka ne víc než půl metru silná, obrací se do širokého okolí mnoha okny. Vstupní cesta je sice pod dohledem mohutné podkovovité bašty, která ale nikdy nebyla osazena obrannou technikou, a navíc hned za branou je vchod do sklepů sloužících jako zásobárna potravin. Hrad nebyl v pozdějších neklidných letech vypleněn jednak pro dobré vztahy majitele, Jindřicha Lefla z Lažan, s umírněnými husity, jednak pro svoji strategickou bezvýznamnost. Komfort zdejšího bydlení lze porovnat s královskými paláci, o čem svědčí i fakt, že narozdíl od jiných hradů zůstal Krakovec obýván až do druhé poloviny 18. století, kdy vyhořel. Krakovcem tedy řada hradů měnících se postupně v zámky končí, přichází husitské nepokoje a s nimi palné zbraně, které napříště pevnostní stavitelství zásadně mění.

Hrady doby husitské, pohusitské a doznívání gotiky

Poslední gotickou stavbou v Čechách je bezesporu nový královský palác na **Pražském hradě** s Vladislavským sálem, trůnní komorou, jezdeckými schody a novou kaplí Všech svatých. V obrazci kroužené klenby jako by se vytrácel duch přísné, vertikální, k nebi směřující gotiky. Okna Vladislavského sálu jsou již zcela renesanční, bez stopy starších architektonických výrazů. Poslední gotická přestavba Pražského hradu s sebou nese i poučení z předchozího století – předsunuté dělové bašty Mihulka a Daliborka*, rekonstrukce Bílé věže a stavba hradní prachárny. Od smrti krále Václava země neměla uznanou hlavu až takřka do smrti jeho bratra Zikmunda, domácí válka vedla k úplnému rozvratu a od úpadku politického byla země zachráněna za cenu bratrovražedného boje u Lipan.

Až za následujících let krátké Albrechtovy vlády a dlouhého regentství Jiříkova, než Ladislav dospěl (aby krátce na to zemřel), se podařilo zemi konsolidovat do té míry, že „Za krále Holce byla za groš ovce“. Jiří, volený král český, celý život bojoval o vlastní legitimitu a nakonec odevzdal vládu do rukou polských Jagellonců. Dokud nezemřel Matyáš Korvín, Česká koruna byla rozdělena: český král vládl pouze království, vedlejší země jako pravověrně katolické přijaly za krále Matyáše. Jagellonská éra je potom dobou stagnace a provincionalismu, kdy Čechy nikoho příliš nezajímají, ale pro katolíky jsou přinejmenším podezřelé. Souběžně s koncem středověku se těžiště moci přesouvá do Budína a Praha je na nějakou dobu zapomenuta. Doma zůstávají věčné spory mezi pány a městy vrcholící nešťastným zemským zřízením** a na své řešení si počkají ještě padesát let. Ale to už bude středověk dávno zapomenut, objeví se pojem *gotika* jako hanlivé označení barbarského, gótského slohu*** a Martin Luther se svým pojetím reformy křesťanství sto let po Husovi ovládne svědomí poloviny Evropy.

Bezprostřední reakce

Takřka ihned potom, co se ve známých bitvách s železnými pány (Sudoměř, Vítkov) rozhořela domácí válka naplno, začalo se mohutně opevňovat, bohužel opět na předchozí válku. Není pravda, že by se v českých zemích před začátkem husitských válek o palných zbraních nevědělo, poprvé byly zcela určitě použity v bitvě u Kresčaku, kde král Jan padl a jeho syn bojoval, dokonce na některých nově zakládaných hradech z doby panování Václava IV. vidíme určitou přípravu na osazení těžkými děly (podkovovitá věž, vlastně dělostřelecká bašta na **Krakovci**), ale tou opravdu důležitou změnou byl všeobecný úpadek těžké jízdy, která v druhé polovině 14. století utrpěla celou řadu porážek. Přesto byla stále nasazovaná, a to ještě v bitvách husitských vojsk s křižáky, jakkoli právě ve střetu s pohyblivými pěšáky vyzbrojenými kušemi a hákovnicemi neměli železní páni nejmenší šanci.

V hradní architektuře se jako první reakce na existenci nových zbraní objevují modifikace cimbuří. Na **Kosti** lze pozorovat jednak stříškovitá zakončení zubů, jednak krycí svislé příklopy. Obě vylepšení ale neměla delšího trvání a finálním řešením při přestavbě hradebních zdí bylo úplné zazdění cimbuří s ponecháním úzkých štěrbin vhodných pro střelbu z ruční zbraně – střílen. Nově stavěné parkánové hradby jsou již střílnami vybavovány běžně. Aby nebylo jednoduché skrz otvor zasáhnout střelce, jsou střílny z vnější strany nikoli přímo zkoseny, ale stupňovitě uskakovány. Střela se potom nemůže odrazit do otvoru, ale letí neškodně pryč.

Vynecháme-li vysloveně pomocné obléhací konstrukce, jako byly nejrůznější dobývací sruby a tvrze v perimetru hradů **Karlštejna** nebo **Konopiště**, zůstalo alespoň částečně dochováno opevnění hradu v **Bechyni**. Jednou z mála úplných pevnostních staveb, která se vinou použitého materiálu dochovala pouze v substrátu, jsou tzv. **Drábské světničky** na pískovcových bradlech masivu Hrada nedaleko Mnichova Hradiště. Na několika skalních blocích byla částečně do kamene zahlobena, částečně ze dřeva vystrojena soustava pevnůstek, o jejichž počátku ani konci nemáme dosud pevnou představu, ale jistě víme, že byly osídleny nejméně dvakrát – poprvé velmi brzo, v první polovině 12. století, a potom znovu zhruba v letech 1430 až 1450. Jejich založení nepochybně souvisí s nedalekým klášteřem v Hradišti a stejně jako podruhé se jednalo zjevně o pokus kontrolovat lužickou stezku. S největší pravděpodobností po konsolidaci poměrů po bitvě u Lipan byly Světničky jako možné sídlo loupežníků státní mocí zničeny, aby byly ještě několikrát provizorně a na krátkou dobu osídleny.

Husitskými válkami byly nejvíce postiženy staré ostrožní hrady. Naplno se projevila nevýhoda jediného přístupu k hradu, stačilo totiž zablokovat cestu a čekat z povzdálí, kdy se obyvatelé hradu vzdají. Kromě toho se dal celý areál hradu z hřbetu ostrohu báječně postřelovat – dnes se přesně ze stejných míst, pokud to vzrostlý

* S tím Daliborem to není tak docela čisté, vlastně vůbec. Jak stojí v soudních aktech, Dalibor upřel svému bratru podíl na rodinném majetku, takže ho byl nucen žalovat vlastní otec, dopouštěl se podvodných obchodů, obohacoval se nezákonně na úkor svých sousedů a vrcholem bylo přijetí cizích poddaných, což byl skutek trestaný na hrdle. Takže žádný zastánce chudých, ale hrabivec. A to povídání o mučení je taky nesmysl, Dalibor byl usvědčen materiálně a nebylo třeba přistupovat k útrpnému právu. Actum ut supra.

** V kostce: král byl povinen poslouchat panský sněm (*ty jsi náš král a my jsme tvoji páni*) a města klesla na úroveň králových poddaných, tedy bez zastoupení. Tento model vedl o dvě století později k pádu Polska.

*** Gotiku objeví znovu dynamizující baroko hledající nové formy výrazu oproti statickým jezuitským normám stavby chrámů. A bude to právě v Čechách a bude to český architekt Jan Blažej Santini-Aichl.

les dovolí, hrady nejlépe fotografují. U hradů stojících se jednak budují skryté východy přes sklepení, jednak se stavějí opevnění předsunutá (**Český Šternberk**). Novostavby nacházejí svoje místo na temenech osamělých kopců – **Zelená Hora, Kunětická Hora**.

Kunětická Hora nedaleko Pardubic je velmi dobrým příkladem raného stálého opevnění. Zdejší založení není starší než vyvrácení opatovického kláštera, na jehož zboží se hrad nachází. Svojí polohou nad plochou polabskou krajinou dávala příležitost kontrolovat několik důležitých cest a samozřejmě i pohyby vojsk mezi Hradcem Králové a Pardubicemi. V jádru byla vystavěna za dvě léta, k roku 1423 je již připomínána jako majetek Diviše Bořka z Miletínka. Hrad byl budován jednoduše, jako dvoupřestorové ohrazení s válcovou věží v čele a obdélným palácem ve stínu hradební zdi. Rozsáhlý prostor, který by byl jinde interpretován jako předhradí, byl nepochybně určen pro provizorní vojenské stavby a přístřešky, hrad byl tedy spíš opevněným opěrným bodem než rezidencí. Současná podoba je dána romantickou dostavbou podle D. Jurkoviče a poznamenána i těžbou kamene na úbočích.

Další, velmi častý způsob opevnění existujícího hradu je dostavba parkánové zdi. Pokud staveniště nevyhovovalo, přistupovalo se k jednomu ze dvou kroků: zasypal se starý příkop, což ovšem bylo řešení krajní, a proto málo časté (**Zvíkov**), nebo se nové opevnění staví samostatně, vysunutě z obrysu hradu. Má potom podobu hradební zdi již dříve běžné u městských opevnění, tedy rovných linií kurtin přerušovaných baštami připravenými pro osazení děly. Zde se již nejedná o prostou zeď do výšky stojícího muže, ale o často vícepatrovou konstrukci. Bašty jsou od počátku budovány tak, aby umožnily flankování. Objevuje se *štíťová zeď*, vlastně část hradby několikanásobně zesílená, zaoblená nebo břitem se obracející k útočníkům. Pro jednoduchost stavby bývá součástí rekonstrukcí starších hradů (**Ralsko**) nebo stavby předsunutých opevnění. Některé starší stavby dostávají dokonce několik nových opevňovacích linií.

Z hradu pevnost

Litice nad Orlicí, původně hrádek rodu Drslaviců, je v polovině 15. století zcela přestavěn. V tomto momentu už nelze hovořit o jednotném výtvarném výrazu, dvoupalácová dispozice je sice zachována, ale pozdější doba nám zanechala pouze jednu budovu s dostavěnou hranolovou věží. Zde se na pevnostní charakter stavby nerezignovalo, paláce byly obklopeny dvojitou hradbou se střeleckým ochozem a na čelní straně nejméně dvěma baštami. Litický hrad je dobrým příkladem pozdně gotické rezidence budované s ohledem na obrannou nutnost. Je zde představen prvek objevující se i u dodatečných opevnění, totiž masivní brána vybavená prostory pro bydlení stálé posádky. Přesto je hrad opevněn jen velmi volně a vlastně konzervativně.

Pokud byl hrad založen dříve na výšině, opevňuje se z obou stran i přístupová cesta. Smyslem je uzavřít příchozí do objektu hradu, v případě potřeby houf útočníků rozdělit a nejméně jejich část zneškodnit přímo v objektu hradu. Rezidenční část hradu postupně zabírá čím dál menší výměru, na druhou stranu zdokonalený systém opevnění umožňuje stavbu nových paláců již takřka zámeckého typu, které jsou často poslední obývanou částí hradu (**Velhartice**).

Pro efektivní boční palbu z hradu se s výhodou dala využít koncepce francouzského kastelu, tedy hradu volně obklopeného hradbou s věžemi. Tam, kde byl hrad takto vystavěn, měli dobyvatelé práci nesmírně ztíženou a museli počítat s „tradičním“ vyhladověním. Tak se po neuvěřitelném osmnáctiměsíčním obléhání nakonec vzdalo **Konopiště**. Postupně se proto objevují nejprve další válcové věže ve zvlášť ohrožených místech hradby (**Kost, Žebrák**), posléze se parkánová zeď osazuje jednoduchými, dovnitř otevřenými baštami na obdélném nebo polygonálním půdorysu (**Choustník**). Tyto úpravy ovšem nelze realizovat libovolně, často terén pro svou skalnatost nevyhovoval, muselo se zasahovat do existujícího opevnění a zcela jej přebudovávat. Potom se ovšem stavělo tak, aby se bašty neobracely k útočníkům čelem zdi – jejich půdorys se mění na kruhový nebo později eliptický, pokud to místní podmínky dovolují, staví se zásadně jako vícepatrové. Zvláštním případem je opevnění hradu **Klenová**, kde místo dutých bašt byly vystavěny plné věžice vystupující z příkré opěrné zdi. Děla byla umístěna na plošinu na vrcholech věžic a byla chráněna silnou zdí.

Při konstrukci vstupů do hradu se setkáváme s dalším prvkem převzatým z městských opevnění: *barbakánem*. Je to vlastně předbraní vytvářející uličku nebo dvorek, v němž se cesta do hradu lomí. Jeden z prvních u nás byl postaven před branou městského hradu v **Táboře**. Konstrukce bran je v pozdním středověku stále důmyslnější a z brány s příhrádkou se stává samostatná jednotka s vlastní posádkou. Dalším novým prvkem jsou průjezdné věže a bašty, kterými se dodatečně doplňují jednoduché brány. Velmi dobře zachovalá je situace na **Ohebu** u Chrudimi, kde byl hrad v jádru postaven už na sklonku 14. století jako náhrada za nevyhovující sousední **Vildštejn**. Jádro hradu, dnes nepříliš zřetelné, se nachází bezmála patnáct metrů za masivní, více než tři metry silnou štítovou zdí stočenou konvexně vůči přístupové cestě. Ve zdi jsou umístěny dvě podkovovité bašty, jejichž osy svírají ostrý úhel – hrad byl tedy z jediného možného místa tehdy dostupnou obléhací technikou nedobytný.

Poslední fázi dodatečných opevňovacích prací představují samostatné předsunuté pevnůstky. Od jednoduchých věží, mnohdy založených velmi masivně (**Haselburk** ve Vimperku, Bílá věž v Lipnici), vývoj postupuje k sofistikovaným dělovým baštám polygonálního tvaru, jak můžeme vidět na vrchu Vražda u **Českého Šternberka**. Smyslem bylo pokrýt palbou samotný přístup do hradu na vzdálenost nedosažitelnou z hradu sa-

motného. Postupně vznikají malé hrádky s vlastním předhradím (**Hasištejn**) nebo se stavebník pokusil o celou sérii pevnůstek, jak je patrné například na nikdy nedokončeném opevnění **Bechyně**. Dá se říci, že poslední hrady doby poděbradské již vlastně předznamenávají vývoj pevnostní architektury v 16. a 17. století s přesahem do tereziánských a josefinských pevností.

Specifikem 15. století u nás jsou **skalní hrady**. Mnoho o nich nevíme, obvykle netrvaly dost dlouho, aby se dostaly do písemných pramenů, ale ty, které byly přestavěny z dřevěných na zděné, se dochovaly poměrně dobře. Skalní hrad musí být významnou částí své konstrukce zabudován do skály, musí ji modifikovat. Jednalo se až na výjimky o stavby drobné a standardní hradní typologii se vymykající. **Valečov** je postavený na několika pískovcových sucích, které svou hmotou spojuje, a spáry mezi nimi vytváří spodní patra. Hrad je vlastně jediným objektem kopírujícím tvar skaliska doplněným sérií komůrek vydlabaných přímo ve skále. Podobně též **Frýdštejn**, **Valdštejn** nebo **Vranov**. Skalní hrady známe především z pískovcových skalních měst, protože kámen se zde dal dobře jednoduchými nástroji opracovávat, byl homogenní a soudržný. Bohužel se jich dochovalo jen velmi málo ve větším rozsahu než ve stopách v kameni. Pokud byly zděné, bývaly na základě výnosu Ferdinanda III. mezi prvními určenými k destrukci*.

Z hradu zámek

Jádro rožmberského dominia na jih a západ od Českých Budějovic se husitské nepokoje do značné míry vyhnuly. Na **Českém Krumlově** se vedle starého Hrádku staví dvojité palác obdobný koncepci hradů Dívčí Kámen a Helfenburk, dnes již i s nádvořím zcela pohlcený hmotou renesančního zámku. Daleko intenzivněji se pozdně gotické úpravy projevily na **Jindřichově Hradci**, kde kolem původního obdélného paláce s válcovou věží vyrostla celá skupina budov zcela bez obranného významu, ale jednoznačně ve funkci pohodlné rezidence. Hradní areál byl zastavěn zcela volně, takřka chaoticky, ale zcela určitě velmi pohodlně. Původní hradební Červená věž byla dokonce přestavěna na černou kuchyni, nejrozsáhlejší funkční stavbu tohoto druhu u nás. Výstavba rezidenčního sídla v obvodu někdejšího parkánu si vynutila přesun opevnění mimo staveniště hradu. O výstavnosti pozdně gotické dostavby svědčí i to, že se její dispozice při dalších přestavbách nezměnila.

Dalším významným jihočeským hradem představovaným znenáhla na zámek je **Blatná**, prastaré založení bohatého rodu Bavorů ze Strakonice a jeden z mála našich vodních hradů. Nevelký hrad na zbytku tvrdého luhu uprostřed bažin byl poprvé přestavován už ve 14. století, ale až o sto let později je dobudován do nynější podoby. Je stavěn tak, jak se blatné hrady budovaly – bez velké věže, kvůli málo únosné půdě lehčeji. Úlohu velké věže přebírá průchozí věž v čele hradu**, plocha ostrůvku je využita beze zbytku budovami svírajícími malé nádvoří. Hrad patřil pánům z Rožmitálu, kteří z něj budovali rezidenci rodu. Stejně jako v předchozím případě renesanční přestavby sice změnily fasády budov, ale celkový ráz stavby zůstal zachován.

Poslední hradní novostavby patří do doby krále Vladislava II. Typickým a vlastně jediným dokončeným hradem té doby u nás je **Švihov** na zboží pánů z Rýzmburka. Městečko Švihov patří do poslední kolonizační vlny ve 14. století, ale stála zde nejspíš jen jednoduchá tvrz. Až na konci 15. století na kraji dnešní obce staví Půta Švihovský vodní hrad na umělém ostrově. Stavba si vyžádala na naše poměry nebývale komplikovanou vodní dílo, které převádělo řeku Úhlavu dvěma rameny pod hrad. Samotný vnitřní hrad měl v jádru osvědčenou dvoupalácovou dispozici, doplněnou na vstupní straně vysokou čtverhrannou průchozí věží. Jádro obklopovala jedna těsná hradba osazená pěti dělovými baštami a zmíněnou vstupní věží, druhá hradba umístěná o třicet metrů dál měla bašt celkem osm včetně dvou bran. Na hradu je výborně zachovaná dvojí syntéza – karlovská dvoupalácová dispozice a francouzský kastel, stejně jako vojenská pevnost a honosná rezidence. Na stavbě se beze všech pochyb podílela huť Benedikta Rejta, stopy její práce se dochovaly v síťové klenbě hradní kaple a v klenutých místnostech obou paláců. Opevnění za války třicetileté pozbylo smysl a bylo místními obyvateli rozebráno.

Podobný stavební výraz měl mít i **Křivoklát**, který byl vlastně od svého založení přestavován neustále. V pravidelných intervalech zhruba sta let totiž vyhořel, a to takřka do základů. Jeho současná podoba je tedy dána poslední rozsáhlou vladislavskou přestavbou, oproti níž došlo vlastně jen k postupnému odstranění dekorativních prvků fasád, věžiček a nakonec i nejvyššího dřevěného patra paláců. Hrad byl bohužel postižen i puristickými úpravami architekta Josefa Mockera, celkový ráz budov byl ale na rozdíl od například Karlštejna zachován. Vladislav II. tento svůj jediný hrad mimo Prahu nákladně přestavuje do podoby královského reprezentačního sídla a doplňuje fortifikaci tehdy nejmodernějšími prvky, především dělovými baštami. Je zajímavé, že Vladislav na hradě vlastně ani nikdy žít nechtěl, lov jej nezajímal a po získání uherské koruny natrvalo přesídlil do Budína, tím spíš ale hrad demonstruje králův zájem na Českém království.

Hrad v **Budyni nad Ohří** už zcela ztrácí rysy pevnosti. Uzavřená lichoběžníková koncepce čtyř křídel je vlastně totožná s prvními renesančními zámky. Starobylý ráz dodávají objektu jednak chybějící omítky, jednak

* To není jen romantická licence: obtížně přístupné hrady v odlehlých místech se stávaly útočištěm deklasovaných živlů a bylo nutné pro obecnou bezpečnost tyto objekty uvést do neobyvatelného stavu.

** Tato dispozice je pro vodní hrady typická, dodnes je zachována na **Laufu** u Norimberka nebo na **Švihově**.

pozdně gotické arkýře. Hrad byl několikrát pobořen a vypálen, dodnes se dochovala dvě křídla a nepatrné zbytky křídla třetího. Opevnění je od hmoty obytných částí oddělené, má podobu okružní zdi s dochovanými zbytky dvou bašt a jakéhosi primitivního barbakánu před někdejší vstupní branou. Podstatně dochovanější je opevnění hradu a zámku v **Pardubicích**, kde na místě jednoduchého vodního hradu pánů z Pardubic tvořeného pravděpodobně pouze donjonem vznikl komplex vodního hradu, rezidence Pernštejnů. Objekt je na vnější straně opatřen nárožními věžicemi, stojí na mohutném soklu podepřeném opěrnými zdmi, ale jinak má již zcela renesanční ráz. Hlavním obranným prostředkem je zde val tažený do čtverce s dělovými posty v rozích, zpevněný opěrnými zdmi, a barbakán přes tyto valy položený. Prostor před valy byl ještě chráněn umělými vodními plochami. Vzniká tak skutečná renesanční pevnost, jaké můžeme vidět na Slovensku (Bytča, Markušovce), jejich smyslem je ale obrana proti Turkům.

Hradní stavitelství nakonec ožívá v nejméně předpokládané době: v 19. století. Romantický zájem o gotiku s sebou přinesl i množství dezinterpretací, špatných postupů a purismu. Celkem dobře dopadla místa, kde ke stavebním zásahům docházelo pravidelně (Křivoklát), nebo majitelé po „regotizaci“ netoužili (Pernštejn). Na druhou stranu máme řadu staveb, turisticky oblíbených a ve veřejnosti navozujících představu toho pravého hradu (Bouzov, Konopiště, Žleby, Hluboká nad Vltavou...), z hlediska kastelologického zcela bezcenných. Stále platí, že historická hodnota stavby je dána jejím vývojem, ať už je nedotčená nebo často přestavovaná, ale pokud zničíte všechny původní prvky a nahradíte je vlastní představou, necháváte za sebou jen dobře oblečenou mrtvolu.

Pars generalis – hledání hradu

Jinými slovy, jak hrad na kopci, u vody, ve městě, v lese, pod vodou, pod zemí... nalézt. Otázka zdánlivě elementární, ale je třeba si uvědomit, že ne všechny hrady stojí na vyvýšených místech a vévodí okolnímu kraji. Dokonce by se dalo říct, že daleko víc hradů zůstává skryto a jen cvičené oko dokáže správně přechytit krajinu nebo uliční síť a hrad z nánosu historie vyhmátnout. Nastávají paradoxní situace: hrad máme perfektně zdokumentován, ale v terénu po něm není ani stopy, nebo naopak hrad stojí a my netušíme, jak se jmenoval. V následujícím textu budete seznámeni s obvyklými i méně častými způsoby, jak se hrady dokáží skrýt a jak je můžete objevit. A nejde jen o stavby vpravdě zaniklé, ale častěji o objekty obecně známé a používané. Hradů je totiž kolem nás daleko víc, než si myslíte.

Hrady zjevné...

Různé prameny uvádějí, že jen v Čechách se nachází bezmála tisíc hradů, hrádků a tvrzí. Vymezíme-li se koncem jagellonské éry, kdy vznikají v Čechách první stavby jednoznačně zámeckého typu a zároveň při vědomí tureckého nebezpečí se vyčleňuje architektura pevnostní, můžeme mezi hrady, tedy stavby primárně kombinující obranný, obytný a správní charakter, zahrnout na 700 objektů. Hrady vznikaly a zanikaly pět století a lze mluvit o štěstí, máme-li několik desítek hradních staveb alespoň v jádru zachovaných v původní podobě.

Asi nejlépe se do dnešní doby zachovaly hrady výšinné, budované v pozdním středověku jako odezva na vynález dělostřelby. Z hlediska poznání totiž není důležité, jestli hrad má červené střechy a bílé zdi, ale zda nebyl napaden dvěma největšími nepříteli: těžbou kamene a romantismem. Hrady na osamělých kopcích se nevyplácelo rozebírat ani přestavovat, zůstaly tedy ponechány svému osudu a pomalému chátrání. Dalším dobrým faktorem hovořícím pro zachování hradu byla nevhodnost stavebního materiálu k druhotnému zpracování nebo hrůzostrašné pověsti, které se k hradu vázaly. Již slabší byla perspektiva hospodářské využitelnosti rozlehlých budov, ale i zde máme celou řadu příkladů, jak hrady především městské se z prostého důvodu permanentního nedostatku financí dochovaly alespoň formálně v podobě, jakou znal středověk.

Dobrym příkladem hradu ponechaného svému osudu, ale dodnes nápadného je **Ralsko**. Trachytový suk stojící volně v dříve bažinaté krajině při zemské stezce z Prahy přes Mladou Boleslav a Jablonné do Lužice by ve starších dobách nesl jen hlásku, možná s vyvýšeným ohništěm jako majákem ukazujícím cestu obtížně prostupným terénem. Poslední výzkumy ukazují, že těsně pod vrcholem stála malá čtverhranná stavba vysloveně vojenského charakteru (nalezy se pouze drobné zlomky munice, ale žádné kuchyňské vybavení), ale komu a kdy patřila, není vůbec jasné. Lze pouze soudit podle známých pramenů, že hora ležela na panství Markvarticů a že některý snad z primárního rodu Markvarta Starého — ano, kastelána na Kynastu-Chojníku, o němž a o jeho spanilé dceři Viole zazděné do hradní věže vypráví takřka klasický morytát Johannes Prætorius — vlastnil a provozoval dvorec pod horou, nedávno lokalizovaný do tzv. Vranovského hrádku. Markvartici z pověření krále vybírali mýto* a to tak neurvale, že se kupci začali stezce vyhýbat, docela určitě přes ronovský Lipý (dnes Česká Lípa) a dost možná přes Liberec.

F. A. Heber a po něm i A. Sedláček pokládají Ralsko za jeden z nejstarších českých hradů, a to na základě zmínky o Heřmanu, synu Markvarta u Bartoloměje Paprockého, který mu dává přízvisko „z Ralska“, datované k roku 1126. Oproti tomu ve zlomcích z hradištského kláštera je veden „pergk Ral“ ještě k roku 1426. Archeologické nálezy ovšem posouvají vznik hradu až do konce 13. století, pravděpodobně ale v podstatně jednodušší podobě, než jej známe dnes. Vše směřuje k Janu Chudobovi, v devadesátých letech 14. století držiteli hory a dvorce Ralsko, podle kterého se píše. Tento Jan byl nejspíš stavebníkem poslední fáze hradu, která překryla původní podobu. Od roku 1435 je Ralsko uváděno výhradně jako hrad, a to až do roku 1544, kdy je připomínáno jen jako „zámek pustý“. Listinných pramenů z husitských dob je velmi málo, ale bezpečně se ví, že Jan Chudoba ochotně přijímal církevní zboží, zde majetek kláštera v Hradišti pod ochranu, že mu náležel po otci **Vartenberk** (Stráž pod Ralskem) a že nabyt značného jmění. Srovnáním lze stanovit nejpozdější dokončení přestavby k roku 1426, protože tehdy byl nucen odstoupit Vartenberk Janu Čapkovi ze Sán a potřeboval nové sídlo.

Stavba stojí na trojúhelníkové plošině tvořící temeno hory, delší osou (50 m) orientovanou ZV, na východě širokou až 30 m. Cesta na hrad stoupá vrcholem suťového pole, na jeho konci se stáčí zpět a umělými zářezy prochází kolem boku hradu v náznaku latránu, stále otevřená postřelování. Obchází hrad z východu, kde se otáčí kolem štítové zdi a vede přes branku příhrádku do obvodu hradu, který opět obchází až k západnímu konci, a teprve odtud vede do hlavní věže spojené s níže umístěnou střední věží padacím můstkem z 2. patra přes hradební ochoz. Teprve z dvorku pod střední věží se procházelo do východní věže, chráněné štítovou zdí a dochované jen ve zlomcích nárožního zdiva. Hrad samotný nebyl určen k obývání, ale výhradně jako

* Vybírání mýta, cla a jiných poplatků, právo úpadu (co spadne na zem, je pánovo) bylo často jen zdvořilé označení pro olupování pocestných. Král z toho rozhodně prospěch neměl. Je známá historie Pancíře ze Žampachu, který to z osobního přítele Karla IV. dotáhl na psance a byl nakonec oběšen na zlatém řetězu. Programově loupežnictví provozovala například vedlejší větev pánů z Dubé, která si za to vysloužila přízvisko Berka.

pevnost osazená ne o mnoho více než desítkou vojáků, což lze vysledovat z objemu ve skále vyhloubeného koryta v nižší části dvorku sloužícího patrně jako cisterna na vodu. Všechny objekty byly stavěny z místního materiálu, drobného čedičového kameniva a byly armovány v rozích rozměrnými bosovanými kvádry.

Z hlediska architektonického je Ralsko návratem ke konceptu obytné věže, vlastně více obytných věží, jak to stísněné poměry staveniště dovolovaly. I v detailech prozrazuje dobu a rychlost svého vzniku a nade vše pochybnost i účel. Předchozí fáze výstavby byly zřejmě překryty a pozdějším badatelům tak byla předložena intaktní stavba počátku husitských válek a vlastně lokálně dosažitelný vrchol pevnostního stavitelství.

... jejich proměny...

Hrady zdaleka viditelné se ovšem stavěly i dříve. Některé jsou notoricky známé – Bezděz, Točnick, Hazmburk, Vítkův Kámen, Šelmberk, Zlenice, Okoř, Helfenburk, Kašperk, Náchod... buď byly stavěny na královském zboží, nebo na panství opravdu významných rodů a jejich nápadnost měla smysl: upozornit na fakt, že kraj má svého a dost movitého pána, který si zjevně může dovolit nákladnou a problematicky udržitelnou (voda!) stavbu, a tedy si nejspíš bude moci dovolit i patřičné množství vojáků. Budiž zde podotknuto, že královská komora odkázaná na kutnohorský regál a platy z Říše (královská berně byla povolována jen výjimečně a účelově, výnos mýta shráblo panstvo v příhraničí) neměla většinou prostředky na okázalé stavby, a tak se stavělo na dluh. Nemá význam zde vypočítávat, kolik krásných a dodnes známých hradů bylo postaveno bez krytí a již v době stavby zastaveno, kolik jich nikdy nebylo dokončeno a kolik nakonec opuštěno. Problémy stavby hradů zjevných, k okázalé reprezentaci síly i luxusu určených by se daly specifikovat následovně:

1. Hrady, určené mimo jiné jako fortifikace, zpravidla selhávaly při prvním náporu nebo byly jednoduše obejity. **Švamberk** v západních Čechách stál jako jediná nedotčená stavba uprostřed zcela zrušené krajiny, kterou se přelézala husitská vojska s jednotkami bavorského vévody, poprvé vyhořel nešťastnou náhodou od otevřeného ohně v komnatě hradní paní a podruhé za třicetileté války od nezvládnutého pečení koblih. Vojákům obou stran se rozhodně vyplatilo plenit kraj než riskovat střet s vycvičenou posádkou nebo dlouhé obléhání strategicky nevýznamného bodu. Oproti obecnému povědomí husité zase tolik hradů nezničili, orientovali se spíš na slabě nebo vůbec neopevněné kláštery, bohatá města a, pokud vše selhalo, vesnice. V tom si nezadali s kteroukoli stranou zrovna proti nim stojící. Dobře vycvičený voják měl značnou hodnotu a nebylo moudré je jen tak posílat na smrt pod pevné hradní zdi. K rozhodnutí o obléhání proto často bylo třeba i souhlasu politického vedení a v některých případech se i politicky skončilo, jako třeba na Konopišti. Po osmnácti měsících se strany dohodly a bez boje se rozešly.

2. Hrady se stavěly z toho, co bylo, a kde to šlo. Kvalita kamene a podloží předznamenávala osud hradu. Hlinité nažloutlé pískovce a opuky musely působit obzvlášť pěkně v kvádríkovém lícování, ale počasí odolávaly jen několik desetiletí. Zajímavá věc: středověký člověk sice uvažoval v intencích věčnosti, kterou měl neustále na očích v kostele a ke které se obracel v nemoci a bídě, ale zároveň jeho konkrétní časový horizont nepřesahoval dvacet let. Zdi hradu v **Dražicích** musely na dálku zářit sytou žlutí, ale zakrátko vyžadovaly dodatečnou údržbu a pokud se jim jí nedostalo, začaly připomínat včelí plástve. Podobná situace mohla nastat, pokud stavebník vybral nevhodné podloží. Hrad mohl jednoho dne prostě sklouznout do příkopu nebo se rozčísnout na několik dílů.

3. Hrady byly nápadným zdrojem materiálu. Ještě na počátku 20. století nejmenovaný sedlák z Frýdštejna projevil na příslušných úřadech záměr koupit zdejší hrad a provozovat jej jako kamenolom. Někdy byla zkáza neobyčejně rychlá a stačil jen souběh okolností. Krašov takřka zmizel během neuvěřitelných deseti let poté, co nejprve vyhořel a následně byl císařským patentem zrušen klášter v Plasích, k jehož zboží náležel. Ještě větší tragédií byla těžba, ať už úspěšná, či nikoli. Děvín u Stráže pod Ralskem, unikátní dvojité dispoziční hradu s obalovou zdí a pozdního poklasického hradu s průchozí věží, byl devastován těžbou polzenitu, zbytky Veliše byly zničeny obecním lomem na čedič.

4. Hrad byl konzumován vesnicí nebo městem. Přilehlá obslužná obec prorostla staveništěm, často zbyla jen vysoká věž, kterou sedláci rozebrat buď neuměli, nebo se báli (Jenštejn, Talmberk). Někdy nezbylo vůbec nic a hrad byl dokonale zapomenut – o tom ale až v další kapitole. Mnoho městských hradů z doby Přemysla Otakara II. se ovšem zachovalo, nalezlo-li se pro ně patřičné použití. Příkladem může být hrad v Písku přestavěný na pivovar, což bylo časté využití, někdy se hrad stal sekundárně správním centrem městského dominia, jako **Chodský hrad** v Domažlicích nebo **Kotnov** v Táboře. Zůstaly ale dominantou města a v paměti místních.

5. Hrad byl přestavěn na zámek. Aby se ušetřilo a ležel-li hrad na místě vhodném ke stálému bydlení, byl od poloviny 16. století přestavován, tu intenzivně a často, tu pomaleji, podle možností vlastníka. Povaha a počet přestaveb je ovšem dán spíš počtem než movitostí vlastníků. Významným faktorem tu jsou dvě vlny konfiskací, pobělohorská a povaldštejnská, v jižních Čechách potom dělení rožmberských statků. Čím jsou přestavby starší, tím jsou citlivější a tím víc respektují původní povahu objektu. Nehledejme v tom ale nějaký cit pro historii, šlo hlavně o to, že nebyly peníze a technické prostředky pro radikálnější zákroky. Typickým postupem bylo zastavění volné plochy nádvoří, pokud k tomu nedošlo již dříve, snesení posledních dřevěných pater, vztyčení nových střech a náhrada šindelem krytého krovu věže tehdy módní plechovou helmicí nebo

elegantním dlátkem. Následovalo omítnutí, sgrafita nebo v oblastech vlivu saské renesance bosáž a často i stržení nepotřebných fortifikačních prvků a zasypaní příkopu.

... a jejich konce

Většina rozměrných staveb ovšem podobné štěstí neměla. Hrady byly chladné, nepohodlné, na odlehlých místech a stačilo málo, obvykle náhodně vzniklý požár nebo částečné zřícení vinou špatné konstrukce, a hrad byl opuštěn. Masivní vlna opouštění hradů nastává v 16. století, kdy staré rody vymírají, noví vlastníci jsou zvyklí na společenské kontakty, které hrady ztracené v lesích přímo negovaly, a kdy se naplno ukazuje, že jejich fortifikační hodnota je mizivá. Důležitým faktorem je i nákladnost údržby související s druhým rozmachem měst a přesunu sofistikované výroby mimo šlechtická sídla. Na hradech zůstávají vojenské posádky nebo jsou ponechány svému osudu. Městské hrady jsou konzumovány, někdy naprosto dokonale, a postupně se na jejich původní účel zapomíná.

Hrady, které se ve funkční podobě (rezidence pod střechou schopná obrany vůči soudobým zbraním nebo alespoň s nepřekrytými reliktami obranného systému) dochovaly, byly buď ve vlastnictví komory, opravdu movitého rodu, který je udržoval jako památník vlastní slávy, nebo se daly bez podstatných úprav účelově využít. Poslední rána potom přichází po třicetileté válce, kdy Ferdinand III. v obavách před usazováním loupeživých tlup* nařizuje neobývané hrady pobořit a sedláci jsou vyzýváni, aby si na rušených hradech dle libosti brali kamení. To byl konec většiny posázavských hradů vyjma Lipnice a Českého Šternberka, které svoje majitele měly, hradů na někdejších vévodstvích frýdlantském a hlavně hradů západočeských.

Hrady ovšem zanikaly i dřív. Jako první odcházely hrady přechodné, představující mezityp hradu a hradiště. Protože byly ze dřeva, proutí a hlíny, jejich údržba byla drahá a málo efektivní, byly založeny na místech mimo obchodní trasy i lidská osídlení. Tak skončil už v 13. století Angerbach u Kožlan. Mnohdy byly na počátku velké plány, které přervala náhlá změna, jako smrt Přemysla Otakara II. na Moravském poli. Nebyla dokončena přestavba Pražského hradu, ze zamýšlené sítě rezidenčních hradů ve městech zůstalo torzo a diplomatické centrum v **Myšenci** zmizelo i z místní paměti. Některé hrady byly svou existencí závislé na subvencích stavebníka a jeho finanční problémy znamenaly i konec hradu. To byl případ staveb Karla IV. vyjma Karlštejna, který svým symbolickým významem převážil i nedostatek prostředků. Ostatní založení identifikovatelné podle stereotypní předpony *Karl-* (Karlsaus, Karlskrone-Radyně, Karlsberg-Kašperk, **Karlsfried**...) byla poměrně brzo opuštěna a postupně zchátrala.

Posledním stadiem hradu je zapomnění. Pokud ovšem hrad nebyl zgruntu přestavěn, zůstaly po něm v terénu nebo v zástavbě stopy. Těm bude věnována následující kapitola o hradech skrytých, zde jen několik slov k lidovému narrativu. Místní obyvatelé často zapomněli, že nad jejich vesnicí nebo přímo v ní stál hrad, jemuž byli povinni službami, a vybábili si pověsti, v nichž se nápadně často objevuje Jan Žižka a husité vůbec, později potom Švédové. Palác v Myšenci se v lidovém vyprávění stal klášterem, který Žižka rozbořil, zbytky strážního hrádku nedaleko Košumberka Žižkovým stolem, nemluvě o desítkách švédských šancí. Poslední terénní stopy ovšem ve skutečnosti bývají daleko starší, keltské (oppidum Třísov) nebo neolitické. O hradu Veliši se dokonce vypráví, že zmizel sám od sebe a objevuje se jen jednou za sto let.

Hrady skryté...

Většinu hradů jsme schopni minout, aniž bychom si jich všimli. Skrývají se v neznatelných terénních vlnách, v půdorysech městské zástavby, v objektech sloužících naprosto odlišnému účelu. Některé z nich jsou roztroušeny po okolí, jiné jsou pohřbeny v suterénech budov. Dost možná, že cestou do práce nebo na houby přes nějaký hrad projdete a ani si nevšimnete, že by tam někdy nějaký byl. Hrady skryté ale nemusí být zároveň zaniklé, někdy stačí šikovně kopnout do země a hrad se objeví. Někdy je hrad odhalen živelnou pohromou nebo stavební aktivitou – v posledním případě bývá touž aktivitou po ukončení záchranného průzkumu zase překryt nebo, a to častěji, zničen.

Pokud jste ochotni několik týdnů polykat prach v archivech, můžete se pustit do úmorné práce a studovat dokumenty vztahující se k okolí nalezeného hradu a archeologicky určenou dobou vzniku. Ovšem pozor. Pro studium nejstarších záznamů o stavebních aktivitách a majetkových transakcích je nutná znalost latiny a staré němčiny, a to včetně písma, nemluvě o znalosti rukopisných zkratk, kterými si písaři zjednodušovali práci. Aby to nebylo jednoduché, zkratkový systém latinský se liší od českého a ten od německého. Například „p.“ znamená latinsky „per“, česky ale „pro“. Aby to bylo ještě složitější, právnická latina se s tou Vergiliovou, na školách vyučovanou, příliš neshoduje a totéž platí o češtině i němčině. Obvykle nezbyvá než shánět moderní tištěné *regesty*, výtahy z archiválií pořázené zpravidla v 18. a 19. století, ale ani ty nejsou často spolehlivé. Diplomatika, nauka o historických úředních listinách je zkrátka vědou do určité míry spekulativní a může

* Nikoli obavách lichých, z oné doby pochází většina pověstí o Petrovských – strach byl tak veliký, že nedovoloval místním použít název „loupežník“. Etymologie označení je nejasná, v popravčích knihách měst Mělník, Litoměřice a Ústí nad Labem jsou vedeni odsouzenci toho jména, ale nelze říci, zda toto označení bylo jejich skutečným příjmením, nebo jen přídomek podle „povolání“.

se stát, že materiální důkazy se s papírovými poněkud rozcházejí. Nejstarší památky navíc byly napadeny Hankou*.

... v lesích...

Už v kronice tak řečeného Dalimila se objevuje rod pánů z **Vízmburka**. Tito šlechtici náleželi k rozrodu pánů erbu zlatého třmene, mocné východočeské šlechty, jenž mimochodem stojí za takřka výhradně českým osídlením oblasti na severovýchod od Hradce Králové až po Kladsko. Jako první je připomínán Tas z Vízmburka, který hrad se svým synem Jarošem postavil. Majitelé se střídali, posledními byli Berkové z Dubé. Ti, věrni svému jménu**, vyjížděli v neklidných dobách za krále Albrechta loupit do slezských měst, dokud se páni měšťané nesjednotili a roku 1447 Vízmburk nepobořili. Indicie číslo jedna: jak mohli žoldnéři najatí tradičně lakotnými městy zničit hrad? A nebyl to jediný podobný, při tažení byly zničeny hrady Žaclěb, Adršpach a Skály. Po tomto incidentu se na Vízmburk páni z Dubé již nevrátili, hrad byl veden jako pustý. Místo bylo nejspíš zapomenuto za třicetileté války, kdy se zdejší kraj, tradičně českobratrský, takřka vyliadnil. Poslední připomínka je datována rokem 1615. Hrad byl podle nálezkové situace demolován profesionálně, byla narušena, možná výbuchem, statika velké věže a ta svým materiálem zakryla většinu hradu.

Na konci 60. let 20. století dr. Hejna z Archeologického ústavu AV zahájil zběžný průzkum návrší nedaleko Havlovic u Úpice. Podle všeho se jednalo o umělý útvar, očekávalo se odhalení nevelké tvrze. Velmi brzy archeologové zjistili, že takřka pravidelný pahorek o průměru 40 m v sobě ukrývá trosky ztraceného hradu. Že se jedná o Vízmburk, bylo nepochybné podle nalezeného erbu s třmenem a podle toho, že na nepatrné rozloze stála do výše prvního patra zachovalá miniatura královského hradu s obvodovou zástavbou. Hrádek byl opravdu malý: velká věž nemohla svým vnitřním prostorem o průměru 90 cm jako útočištná sloužit ani náhodou, nicméně se podle jiných nálezů vědělo, že zmenšeniny královských hradů stavěli páni erbu třmene, a ostatní lokace jejich hradů byly dávno bezpečně identifikovány. Hrad byl vybaven dvojitým příkopem a parkánovou hradbou kryjící přístupovou cestu, dvěma bohatě umělecky zdobenými paláci (dochovaly se zlomky sochařské výzdoby) a zmíněnou velkou věží. Při archeologických pracích se po počátečním nadšení zjistilo, že se hrad rozpadá. Byl postaven z málo soudržné opuky, která nesla kyselé deště sedmdesátých let, a bylo nutné celý prostor zastřešit. Rozpad ale pokračoval dál, byť pomaleji. Dnes je hrad omezeně přístupný, přes poškození je stále unikátně zachovalou ukázkou hradní architektury druhé poloviny 13. století.

Některé hrady se ztrácejí před očima, ale jejich historii známe naprosto přesně. Dobrým příkladem je **Roimund** u Liberce. Hrad na ostrohu vybíhajícího z masivu Velkého Vápenného míval volný výhled na přechod stezky z údolí Nisy na Jablonný a mohl ji perfektně kontrolovat. Jednalo se o nevelký hrad okrouhlého půdorysu, z dochovaného střepe lze soudit, že byl budován jako hrad s obalovou zdí. Stavba byla povolena roku 1342 Janu z Donína markrabětem Karlem a o pět let později již hrad stál. Po vymření grabštejnských Donínů připadl hrad Vartenberkům, kteří jej se střídavými úspěchy drželi až do roku 1453, kdy je připomínán jako pustý. Hrad posledních 25 let drželo lužické Šestiměstí, které zde udržovalo osádku 50 mužů, byť hrad byl formálně v rukou Vartenberků. Prostor hradu je vymezen mohutným příkopem a valem, v prostoru nádvoří je patrná původní cisterna na vodu. Hrad byl pobořen, aby neposkytoval přístřeší loupeživým tlupám, ale od 16. století nebyl nijak využíván. Dodnes se kromě valů dochoval rozměrný střepe obalové zdi a stopy po vnější parkánové hradbě, která hrad patrně alespoň částečně obcházela.

Vízmburk a jeho znovuzrození lze považovat za modelovou situaci, jak nalézt hrad klasického ostrožního typu ztracený v lesích. Máme písemné záznamy, dokážeme zhruba říci, kde by se měl hrad nacházet – poslední záznam jej uvádí jako součást náhodského panství, známe dosažitelnost, protože „v témdni“, tedy do týdne, byly pobořeny další dva hrady v okolí. Dál: podle mapování známe terén a dokážeme v něm identifikovat příhodné místo, na kterém se v dané době hrady zakládaly, tedy obtížně přístupný ostroh v ohbí řeky, zde Havlovického potoka. Na místě zjistíme, že zde skutečně lidé pracovali a že povaha terénních změn vylučuje důlní dílo, ale vypadá jako soustředné valy, tedy vysloveně obranný prvek. Přímo na ostrohu je kupa, která by se zde neměla z čeho vytvořit – je tedy pravděpodobné, že se pod ní bude skrývat dílo lidských rukou. Začneme kopat a po několika centimetrech narazíme na zbytky zdiva. Hrad je nalezen.

Tady bych chtěl připomenout, že nikoho ze čtenářů nenabádám k amatérskému prvovýzkumu a už vůbec ne k odhalování archeologických lokalit. Už dvě stě let nejde o jen tak nějaké vykopání něčeho, nelze si počínat jako Schliemann v Tróji nebo Evans na Krétě. Pokud neuváženě začnete kopat a opravdu něco najdete, všeho nechte a informujte nejlépe nejbližší muzeum nebo archiv. Každý pozemek někomu patří a nelze bez vědomí majitele provádět jakékoli zemní práce. Pokud pracujete na vlastním pozemku, opatřete si příslušnou literaturu o dokumentaci nálezové situace, ale nejlépe bude nechat vše na odbornících.

* Václav Hanka, bibliotékař Národního muzea, nálezce a pravděpodobně spoluautor Rukopisu královédvorského a zelenohorského, nepochybný autor řady drobných podvrhů (glosy ve slovníku Mater Verborum, překlad evangelia sv. Jana), ale taky neúnavný organizátor a upřímný vlastenec, jemuž bylo povznesení českého národa nade vše.

** *Berka* a *stupka* byla ve staročestíně označení jednotlivých lupičských profesí. Stupka zastavoval povozy a berka je vykrádal. Dnes jsou to poměrně častá příjmení.

Opačným případem jsou hrady nalezené, ale bezejmenné. Stane se, že po vytrvalém dešti nebo při stavebních pracích se odhalí něco, co je evidentně dílo lidských rukou, ale o čem nemáme ani tušení, jak se to jmenuje. Někdy vůbec nemusí být pod zemí – příkladem budiž bezejmenný hrad na Konvalinkovém vršku nedaleko Jestřebí. J. Panáček předpokládá, že právě tam byla původní lokace jestřebského hradu a posléze došlo k přestěhování jména na novostavbu na výrazném pískovcovém skalisku nedaleko odtud. Hrádek byl dřevěný, lehce založen a nedlouho po dokončení opuštěn. Podobných translací známe víc (Plzeň) a obvykle v sobě nesly i symbolický význam. Pro badatele ovšem znamenají tvrdý oříšek, protože lze jen těžko rozhodnout, který z objektů je v kterém pramenu uveden.

... ve skalách...

Skalní města Čech skrývají mnoho pozůstatků větších i menších hrádků, dnes patrných jen ze stop po opracování kamene. Pokud vás hrady tohoto typu zajímají, podívejte se do libovolné encyklopedie o hradech nebo zříceninách k písmenu H, kde najdete hesla začínající slovem „Hrad“ a z dalšího textu vyplyne, že objekt nemá doložený žádný název ani majitele. Není jich málo, jen na Kokořínsku je několik desítek bezejmenných stavbiček, známé jsou hrádky v Prachovských skalách – Brada, Pařez. Někdy dostávají jména druhotná, podle nějakého významného rysu nebo pověsti. Sem lze zařadit **Drábské světničky** na západní výspě masivu Hrada nad Mnichovým Hradištěm. Byly zmíněny již v předchozí části, proto jen stručně: předpokládá se dvojí osídlení, poprvé souběžně se založením kláštera v Hradišti, podruhé za husitských válek. Nikdy se zde nebydlelo déle než jednu generaci a veškeré stavby byly ze dřeva. Neznáme název ani přesný účel této kuriozity, její název pochází z místní pověsti o obru Drábovi*.

Aby hrad byl klasifikovatelný jako skalní, je třeba, aby skála byla podstatnou součástí stavby samotné. Pokud tedy hrad na skále stojí a zároveň jej skála částečně prorůstá (**Houska**), lze jej za skalní považovat, i když současná podoba může být od té původní dost vzdálená. Jen málo skalních hradů, tedy hradů do skály vestavěných, mělo jiné než dřevěné stavební prvky. Ani bychom tyto hrady nemohli řadit mezi hrady skryté, jsou totiž obecně známé a zdaleka viditelné: **Valečov, Frýdštejn, Kokořín**. Chcete-li ztracený skalní hrad objevit, pátrejte ve skalách po nápadně urovnaných plošinách, převisech s obdélným průřezem nebo vůbec pravoúhlých nebo pravoúhle upravených dutinách. Pokud se v blízkosti zjevně umělého útvaru vyskytují i hluboké tesané kapsy pro trámy, můžete si být jisti, že jste našli pozůstatky skalního hrádku.

V jakém terénu hledat: až na výjimky v pískovcích. Technicky by se daly skalní hrady stavět i ve vápencových útesech, z českého prostředí je bohužel neznáme**. Pískovec má nesporné výhody: lehká opracovatelnost ve všech směrech a chemická inertnost. Bylo možné využít přirozených puklin a v neposlední řadě schopnosti jímat velké objemy vody. Prostory v pískovci vydlabané se zároveň dají jednoduchou ventilací udržovat v suchu a absence organických materiálů zamezuje hnití. Hledejte na výslunných skalních blocích, často odloučených od hlavního masivu a s výhledem na strategickou komunikaci, nebo na vrcholcích ze země nepřístupných skal. Skalní hrady totiž plnily dvě funkce: hlásky a útočiště. Bohužel často lehly popelem.

Bez horolezeckého vybavení a bez výcviku se o nějaké hledání ani nepokoušejte. Pokud se náhodou nezabijete, docela určitě se potlučete a ani uvíznout mezi dvěma bloky není zrovna příjemná zkušenost. Pokud lézt umíte, sami víte, že se do skal nesmíte vypravit sami, co všechno si s sebou musíte vzít atd. Opět platí, že nález byste si neměli nechávat pro sebe, ale ani byste se neměli pouštět do amatérského průzkumu. Pamatujte, že i když vy máte rozum, vaši kamarádi ho mít nemusí, a tak se ani svým objevem moc nechlubte. Zabráníte tím přinejmenším narušení nálezové situace.

Velmi zajímavým příkladem skalního hradu je **Chudý Hrádek** nad Dolským mlýnem mezi Holany a Dřevčicemi u Dubé. Založen na skalní plošině na místě prastarého osídlení, po němž v okolním terénu zůstaly stopy v podobě valu a nepochybně byly při stavbě hradu využity. Hrádek je připomínán k roku 1391 jako již existující centrum malého panství čítajícího asi deset vesnic (většina z nich postupně zanikla). Dřevčice jsou připomínány nejméně o deset let dříve, je tedy možné, že hrad zde stál již v sedmdesátých letech 14. století. Hrad patřil Berkům z Dubé, což je poněkud problém, neboť v tomto rodu se opakují jména Jindřich a Hynek, a to i mezi sourozenci, a lze jen obtížně identifikovat, kdo z rozrodu kdy hrad vlastnil. Stavba hradu postupovala podle materiálních stop zcela obvykle: ostroh byl oddělen příkopem, mezi nímž a vnějším valem se rozkládalo předhradí, vlastně poplužní dvůr. Tuto skladbu dovozoval specifický terén České tabule, tedy plošiny rozbrázděné hluboce zaříznutými údolími potoků. Hrádek měl dva obdélné paláce spojené dohromady, přičemž z menší části vyrůstala hradní věž, čímž odpovídá koncepci karlovských hradů a zasloužil by si soustavnější průzkum.

Hrádek náležel Berkům z Dubé po celé 15. století, podle dochovaných zbytků paláce poskytoval daleko větší luxus bydlení, než jak by se podle polohy zdálo. V 16. století mění majitele, až naposled je uveden v soupisu konfiskátů jako majetek Jana Jiřího z Vartenberka, ale v té době už nejspíš nebyl obýván, v lidovém podání byl

* Pokud se nejedná o kontaminaci Václavem Čtvrtkem, jako vůbec na Jičínku.

** V Moravském krasu a v Pavlovských vrších se vyskytují – Sirotčí hrádek, Holštejn, Blansek, hrádek u Býčí skály.

přejmenován na Poustku a opředen bájemi o poustevníkovi, ke kterému přichází lesní zvěř a on s ní rozmlouvá*. Pro svou odlehlost – jediné blízké sídlo byl mlýn pod skálou – podlehл přirozenému rozpadu a nebyl ničen.

... ve městě...

Město dokáže hrad pohltit neméně dobře jako les nebo skály. Zde je třeba rozlišovat tři situace: hrad jako předchůdce města, hrad vzniklý s městem souběžně a hrad do městského organismu implantovaný. V českých královských městech nejsou založení obvyklá, probíhala v několika vlnách: za Přemysla Otakara II., který viděl v městech oporu královské moci proti sílící šlechtě a zároveň si chtěl zajistit pravidelný příjem, potom při konstruování sítě věnných měst, která měla zajistit ovodovělým královnám apanáž, a konečně jako náhradní sídlo krále – tato varianta byla specifická pro Prahu.

Hrad v **Kadani** byl založen v druhé polovině 13. století pravděpodobně Přemyslem Otakarem II. jako součást komplexu správy Žateckého kraje. Původní podoba odpovídala tzv. *středoevropskému kastelu*, čtyřkřídleému hradu na pravoúhlém půdorysu vybaveném v rozích věžemi nebo alespoň věžicemi. Hrad se do městské zástavby nezapojil, pravděpodobně vznikl souběžně s městem nebo o něco málo dříve. Představoval významný opěrný bod královské moci, Karel IV. jej nechal kompletně obnovit po požáru a současně s tím udělil městu Kadani rozsáhlá práva. Hrad byl za husitských válek poškozen do té míry, že ráz kastelu zcela ztratil. Obnoven byl za Jiříka z Poděbrad, ale potom chátral. Hrad měnil majitele, královská komora jej zastavila Lobkovicům, Rudolf II. jej daroval městu a stavbu zachránila až tereziánská přestavba na kasárna. Do dnešní doby se z původního kastelu zachovalo v půdorysu jedno křídlo a nízká čtverhranná, původně rohová věž, i tak se jedná o nejlépe dochovaný hrad tohoto typu u nás.

Město **Kolín** nad Labem za svůj hrad vděčí Bedřichovi ze Strážnice, husitskému hejtmanovi a knězi, který jej s Janem Čapkem ze Sán vybudoval na troskách vypáleného kláštera dominikánů. Tyto kláštery vznikaly na okrajích městiště při hradbách nebo dokonce v nich a bývaly oproti kolonizačním klášterům vybaveny poměrně chudě. Jedná se opět o čtyřkřídle stavení s uzavřeným dvorkem, patrně zachovávající obvodové zdivo původního kláštera a zapojené do městských hradeb, v severozápadním rohu posílených okrouhlou baštou. Hrad dnes stojí na skalním útesu, ten je ovšem umělého původu – vznikl při stavbě trati Praha–Kolín. Terén se směrem k Labi prudce svažoval, pod hradem stával most, na zálabské straně kontrolovaný mohutnou, dodnes zachovanou čtyřhrannou věží. Hrad byl od města oddělen příkopem, dnes znatelným v uliční síti, a představoval samostatnou obrannou jednotku na městu nezávislou. V 16. století byl hrad renesančně přestavěn, po třicetileté válce změněn na pivovar, měnil vlastníky, byl předmětem častých sporů s městem (náležel totiž i se svým okolím k poděbradskému panství). Hrad byl absorbován městem až na začátku 20. století, přesto o jeho existenci není mimo odborníky širší povědomí.

Dalším z vybraných městských hradů je **Chrudim**. Specifičnost zdejšího hradu spočívá v jeho opětovném založení Přemyslem Otakarem II. na místě předchozího knížecího hradu správního. Předpokládá se, že z původní dispozice zůstalo zachováno kněžiště chrudimského kostela. Hrad akceptoval uliční síť, měl pravděpodobně dvoudílnou podobu. Jedna budova byla součástí městských hradeb a byla spojená zdmi s vlastním jádrem typu středoevropského kastelu, které se nacházelo v těsné blízkosti kostela. Hrad lze jen nejasně vystopovat v plánu města, z původního zdiva viditelně zůstaly pouze zbytky opěrných zdí v eskarpách dvou domů pod náměstím. Chrudimský případ je možná typický a může zobrazovat touhu vzrůstajících se měšťanů zahladit veškeré stopy po feudálních sídlech na vlastním území.

Chodský hrad v **Domažlicích** rovněž patří k otakarovským založením. Byl sídlem královského purkrabího, za Jagellonců připadl městu, které z něj spravovalo svoje statky až do roku 1547, kdy za konfiskací po potlačení stavovského odboje připadl zpět koruně, ale už Rudolf II. jej postupuje městu. V dobách největší slávy zde sídlil i chodský soud a samospráva třinácti svobodných chodských vsí. V druhé polovině 17. století je předmětem vleklých sporů s pány z Lammingenu, posléze slouží jako solnice a od poloviny 19. století dodnes jako muzeum. O přesné podobě hradu se příliš neví, lze předpokládat, že se jednalo o čtyřkřídleý objekt s okrouhlou věží v jednom rohu. Obranná linie hradu byla pravděpodobně s městem společná.

Věnná města byla způsobem, jak zajistit živobytí ovodovělým královnám. Nestávalo se to často, časté porody od útlého věku organismus vyčerpávaly a královny se vysokého věku nedožívaly, bylo ale třeba pamatovat i na možnost, že král padne v boji**. Královna-vdova by se bez zaopatření stala trpěným přívěskem dvora a byla by na rozmarech panovníka zcela závislá. Nikdy neexistoval jmenný seznam věnných měst, bylo zvykem, že královnám jsou odkazována konkrétní královská města. Některá dokonce nesla toto označení v názvu – Hradec nad Labem se stal Hradcem Králové. Kromě Hradce šlo o Dvůr Králové nad Labem, Mělník, Vysoké Mýto, Nový Bydžov, Chrudim a snad Poličku, kde kromě berně ve prospěch královny existovaly i rezidence. Od

* Motiv z legendy o sv. Ivanovi a Prokopovi, původně ovšem starořecký.

** Nebo zemře na následky zbytečného zranění. To se málem stalo i Karlu IV.

počátku se jednalo o stavby palácové, zařízení k pohodlnému životu. Obranný perimetr na sebe bralo městské opevnění, do kterého bylo z korunních prostředků často investováno*.

Oproti městům, která hrady začlenila do vlastní zástavby natolik, že sérií přestaveb jsou dnes k nerozeznání od měšťanských domů, si počínaly vesnice s hrady daleko neurvaleji. Zatímco až na výjimky (Kolín) byl městský hrad součástí města a dal se účelově využít jako pivovar, obytný dům nebo kasárna, vztah vesnice k hradu v jejím blízkém okolí nebo dokonce uvnitř zástavby byl daleko nerovnější. Ledacos prozrazuje na severu Čech obvyklý název obce Zásada nebo Zásadka, znamená totiž *obec zasazená*, obsluhovaná. V podhradí žili manové – vlastně osobní poddaní krále nebo jiného majitele hradu. To nebyl nikterak těžký úděl, manská služba bývala vyhledávaná, protože znamenala paradoxně výtah do lepší společnosti a zajištěné živobytí. S koncem slávy hradů se rozpadající se stavba uprostřed vsi stávala spíš přítěží a místní neustále šilhali po hromadách jen tak ležícího stavebního materiálu. Jakmile zájem komory a pánů o hrady ustal, začalo jejich rozebírání. Jenštejn a Myšenec zde již byly uvedeny, bylo by dobré připomenout ještě posázavský **Talberk** nedaleko Rataj nad Sázavou. Byl to typický hrad na ostrohu, založen na konci 13. století pány z Kounic, kteří se k roku 1298 po něm píší.

Talberkové hrad drželi bezpečně až do husitských válek, měl jednoduchou bergfritovou dispozici s palácem nad nejstrmější částí ostrohu proti čelní hradbě, za kterou volně stála okrouhlá věž. Postupně byl opevňován parkánovou hradbou v místech, kde svahy ostrohu byly mírnější. Hrad nebyl příliš velký, ale elementární komfort bydlení a možnosti obrany poskytoval. Hrad je posléze zmiňován ke konci 15. století jako majetek Bohuslava ze Švamberka a naposled v roce 1533 v soupisu slavatovského jmění jako pustý. Nejspíš po třicetileté válce nastala fáze konzumace hradu, který byl postupně rozebrán až na velkou věž, několik domků bylo přímo vestavěno do hradu a ve třicátých letech 20. století byla polozříčená věž snesena do současné výšky. Rozebírání hradu přes nejrůznější zákazy pokračuje.

Hrad ve městě se hledá snadno i těžko. Existují seznamy měst, kde především Přemysl Otakar II. budoval svoje hrady, existují seznamy věnných měst, na druhou stranu jsou i města původně poddanská s hradem ve svém obvodu. Někdy do městského organismu zcela zapadl (**Ústěck**), jindy se z něj sice svým výrazem vylučuje, ale ve skutečnosti se stává jeho součástí – to se děje hlavně tam, kde město vzniklo buď z podhradí (**Poděbrady**), nebo město na poddanské kleslo (**Mladá Boleslav**). Pokud chcete najít hrad ve městě mimo soupisy, hledejte věže na čtvercovém půdorysu mimo hradby, hledejte domy v lici hradeb a domy stojící mimo středověký městský pořádek dlouhých úzkých parcel kolem náměstí. Kresl, špalíček nebo jinak pojmenovaná skupina domů uprostřed náměstí rozhodně hrad nikdy nebyla, jakkoli může nějakou romantickou stavbu připomínat. Hrad může být skryt v budovách zbrojnic a kasáren, ale opět platí, že se musí vyskytovat v těsné blízkosti hradeb. Zbytky hradu mohou mít podobu střepu zdi, zdánlivě neorganicky zasazeného do nových budov, mohou se skrývat v blízkosti farního kostela, pokud má tento panskou tribunu a město bylo povýšenou trhovou vsí. Její *villicus*, správce, totiž sídlil tak, aby mohl do kostela přejít krytým dřevěným mostem a nemusel se setkat s obyčejnými lidmi.

... a pohřbené v zámku

Hrady byly přestavovány, adaptovány, restaurovány a každá doba si k původní stavbě něco přidala. Výborně to je vidět na hradech Vítkovců, které postupně ztratily svůj obranný charakter a staly se pohodlným obydlím. Podstatné je, že v takto upravovaných hradech se historie neztrácí, naopak se do nich zaznamenává o to intenzivněji. Skutečný problém nastal s příchodem romantismu a nového, tentokrát na podnikání postaveného bohatství šlechty staré i nové. Období pseudoslohů znamenalo na jednu stranu intenzivní zájem o historii, na stranu druhou kontaminaci ryze domácího architektonického vývoje cizími prvky nebo puristické maniakální „regotizování“. Pokud šlo o novostavby, lze to považovat za prvek víceméně přirozený, problematické bylo očišťování od pozdních, v užším slova smyslu negotických prvků, a úplnou zkázu přinesly totální přestavby. Je ironické, že právě hrady zgruntu přestavěné se těší největší pozornosti návštěvníků. Za všechny jmenujme Hlubokou nad Vltavou, z níž nezůstalo takřka nic, Žleby, kde nezůstalo vůbec nic, nebo Karlštejn plný naprosto neautentických změn.

I dobrý úmysl může vést ke špatným koncům. **Kokořín** založený pány z Dubé roku 1320 nebyl od konce 16. století obýván a postupně pustl. Sice se i na něj vztahoval Ferdinandův edikt o boření opuštěných hradů, nikdy ale nebyl naplněn. Hrad postavený na temenech čtyř pískovcových skal pro svou nedostupnost sloužil za třicetileté války a dlouho po ní jako doupe loupežníků. Romantikové jej pro pitoreskní ráz ruiny často vyhledávali, Mácha jej navštívil několikrát. Na konci 19. století se majitel panství Václav Špaček rozhodl, že hrad opraví v čistě gotickém duchu jako svoje sídlo.

Stavebník se opřel o posudky historiků Augusta Sedláčka, Čeňka Zíbrta, Zikmunda Wintera a dalších a pokusil se hrad vlastně znovu postavit. Přestavba proběhla v letech 1911 až 1918 a naplno ukázala, že skloubit moderní rezidenci s gotickým hradem je nemožné. Přes mimořádnou citlivost zásahů bylo třeba především

* A defraudováno. Chrudimští měšťané vesele deset let tunelovali, až byli tři radní popraveni. Údajně...

drobné stavby v nádvoří postavit znovu, z trosek paláce se dala použít necelá třetina, řemeslníci se nevyhnuli použití materiálů ve středověku naprosto neznámých včetně betonu. Současná podoba Kokořína si do značné míry nezádá s jednoznačně romantizujícími násilnými přestavbami, jaké lze vidět například na Bouzově. Z původního hradu zůstal celkový vizuál, ovšem poslední patro paláce bylo původně zcela určitě hrázděné a zástavba nádvoří rovněž nejspíš vypadala jinak.

Ve většině případů je velmi obtížné pod nánosem romantických přestaveb nalézt skutečné jádro hradu. Pokud se o to chcete přece jen pokusit, začněte půdorysem hradu a věžemi. Základní představu si lze udělat podle listinných materiálů, kdy je hrad připomínán a komu náležel. Zhruba lze centrální linii vývoje českého hradu nastavit následovně: hrad přechodného typu, královské hrady s obvodovou zástavbou následované šlechtickými, zpravidla bergfritovými dispozicemi postupně dynamizujícími (eliptická plocha hradu, věž se staví do čela, hradba ji obtáčí) – 13. století. Dále hrady s obalovou, resp. plášťovou zdí, blokové a vícepalácové dispozice. Po husitských válkách hrady s průchozími věžemi, hrady přecházející v zámky nebo v pevnosti, garnizónní hrady. Souběžně s tím se vyskytují kastely, kde platí, že čím mladší, tím méně funkční a od 15. století zcela neschopné aktivní obrany. Hrady donjonového typu izolovaně ve 13. století, systematicky až za Václava IV. a tam, kde byl významný vliv podunajských zemí. Dokážeme-li typologicky původní hrad identifikovat, můžeme hledat obrysy původních budov v dispozici zámku. Lze předpokládat, že se stavělo na existujících základech a obrazci sklepení. Hledáme zdivo z kamene na velmi bohatou maltu, pečlivě lícované. Existují i nedestruktivní metody – odporová sondáž, georadar. Je pravděpodobné, že dospějete k jiným než oficiálně přijímaným výsledkům.

Moderní metody hledání skryté tváře hradu

Sem přijde slíbený Ivanův text o geofyzikálním průzkumu...

Pars specifica – hrad na mapě

Narážíme pořád na stejný problém: co hrad ještě je a co už není. Definovali jsme na počátku, že hrad musí splňovat jak funkci rezidenční, tak obrannou i správní. Tím eliminujeme stavby nejasného účelu, kláštery, opevněné kostely, předsunutá a dočasná opevnění, stejně jako objekty ve městech, které ani nemají vlastní fortifikaci, ani nevyužívají společnou fortifikaci městskou a slouží výhradně k bydlení a reprezentaci. Pokud se dále vymezíme i účelově a vynecháme stavby spojující hospodářské a obytné prostory, zbavíme se většiny drobných hrádků a tvrzí a dospějeme ke zhruba dvěma stům českých hradů, významných po historické, architektonické nebo vojenské stránce. Časově je lze vymezit roky 1121 (Přimda) a 1517 (Šlikův hrádek v Jáchymově), předchozí stavby byly více či méně hradiště a následující buď zámky, nebo pevnosti. Pokud je zobrazíte na mapě Čech, zjistíte, že nejsou rozloženy rovnoměrně. Více hradů najdete podél vodních cest a zemských stezek než ve volné krajině, ale ne příliš vysoko v horách*, kopírují krajiny s členitějším reliéfem. Drtivá většina českých hradů leží na výšinách, ať už to jsou ostrožny, nebo samostatné vrchy – pravých vodních či skalních hradů u nás mnoho nenajdeme. Mapa a rozdělení hradů podle polohy a zakomponování do terénu nám neposkytne bližší informace o skutečné tváři hradu, ale právě odtud můžeme vyjít při hledání společných vlastností, které by hrady „odněkud“ spojovaly. Je to vlastně prosté: hrady stavěly konkrétní rody a ty byly svázány s konkrétní půdou.

Geografické okruhy výskytu hradů

- **okruh jihočeský vítkovecký**, vymezený vůči ostatnímu území linií Strážný – Prachatic – Protivín – Bechyně – Soběslav – Jindřichův Hradec – Nová Bystřice s votickou exklávou a enklávami novohradskou a budějovickou. Vyvinul se specifický typ hradu vycházející z hradu s obvodovou zástavbou, jádrové hrady Český Krumlov, Dívčí Kámen, Příběnice a Jindřichův Hradec svojí rozlohou odpovídají hradům královským. Centru rožmberského dominia mezi Českým Krumlovem a Jindřichovým Hradcem se do značné míry vyhnuly intenzivní husitské boje, přestože právě rožmberské hrady byly jedním z jejich prvních terčů (Příběnice). Zdejší kraj nebyl příliš hustě osídlen a neprocházely významnějšími sociálními výkyvy, klidná staletí proto právě zde nechala vzniknout prvním sídlům s výhradně rezidenčním účelem. Typický je od konce 13. století silný vliv podunajský, projevující se ve stavbách s hranolovými věžemi a dokonce jednom dvojhradu, v pozdní době dvoupalácové dispozice a latrán i v situacích, kdy by jeho smysl byl přinejmenším sporný.
- **okruh jihozápadní – zemský hvozď** představuje trojúhelník na jihozápad od Plzně, jižně od Mariánských Lázní a severně od Prachatic. Byla tu rozsáhlá panství Švamberků a Riesenburků, ale rovněž zde vyrostla celá řada hradů královských. Hvozď byl totiž ve výhradním držení krále a neměl být ani dělen, ani zastavován. Při okrajích hvozdu byli osazováni královští poddaní, zvaní Chodové či Králováci, na jejichž sídla se zákaz prodeje a zástavy vztahoval rovněž. Oproti vítkoveckému dominiu byla struktura majitelů v této oblasti poměrně pestrá, rozsáhlá území vlastnila církev i města. Tomu odpovídá i různorodost a až na výjimky (Švamberk, později Zelená Hora, **Rabí** a Švihov) nevelká rozloha hradních založení. Dlouhý stavební vývoj a vlastnické změny nechávají zdejší hrady procházet i několika typologickými změnami.
- **okruh povltavský** bez významnějších hradů s výjimkou Zvíkova a Orlíku. Malý počet hradů byl nejspíš dán obtížně přístupným terénem a polohou ve vnitrozemí, kde nebylo třeba hrady (ale ani vesnice a města) osazovat. Právě na Zvíkově ale dochází k prolnutí donjonu a hradu s obvodovou zástavbou. Lze ji definovat jako pás podél Vltavy a Otavy od linie Písek – Tábor po soutok se Sázavou.
- **okruh chebský**, tedy nejzápadnější Čechy podél toku Ohře až po Kynšperk nad Ohří. Chebsko je vůbec velmi specifické, k Čechám bylo připojeno jako poslední a vždy jen zcela volně. Zdejší hrady jsou výrazně starší než ostatní a skupina ministeriálních hradů kolem Chebu vytváří uzavřenou, s ostatními českými hrady úžeji nepropojenou skupinu.
- **okruh podkrušnohorský** vymezený z východu Louny a Žatcem a z jihu řekou Střelou. Západní část s **Bečovem**, **Andělskou Horou** a Doupovem uprostřed na systematický průzkum teprve čeká, protože území bylo po léta pod vojenskou správou. Hrady na střední Ohři měly za úkol střežit průsmyky vedoucí do Saska. Založení jsou různá, strážní hrady (Chomutov, Most) rozhodně královská, šlechtická poměrně pozdní a za vlády Václava IV. nákladně přestavovaná. Z panských rodů dominují různé větve Hrabšiců.
- **okruh severočeský** na Ohři a Bílině. Sever území ovládali páni ze Šumburka a Oseka, většina hradů zde byla založena jako královské a strážní. V jihovýchodní části hraje významnou roli terén Českého Středohoří posetý neovulkanity, jejichž izolované vrcholky nesou často kuriózní stavby (Košťálov, Oltářík, Opárno, Kalich), vesměs zakládané nebo dodatečně opevňované zbohatlými husitskými hejtmany. Najdeme tu i Hazmburk, rodový hrad nejmladší větve Buziců, a hrady náležející pražské diecézi (Roudnice, Helfenburk u Úštěku). Nejintenzivnější výstavba probíhala v druhé polovině 13. století a za husitských válek, architektonicky byl vždy přítomen silný saský vliv projevující se na stavbách raných (Osek) i pozdních (Benešov nad Ploučnicí).

* Nejvýše položený český hrad je **Vítkův Kámen** (1 035 m n. m.) na západní straně lipenské přehrady.

• **okruh křivoklátský a podbrdský** zaujímající prostor někdejší nejvýznamnější královské honitby a pohoří Brdy a Hřeбенy. Hradby jsou zde až na výjimky (buzický Valdek a Krašov náležející plaskému klášteru) královské a kromě eponymního Křivokláta zde najdeme Karlštejn, Točnick a Žebrák a jeden z mála kastelů schopných aktivní obrany u nás, Týřov. Většina zdejších hradů je spojená s existencí královské křivoklátské honitby a některé z nich, i když jsou z hlediska vývoje architektury mimořádně důležité, nemají vlastní jméno a nevíme, kdo byl jejich stavebníkem.

• **okruh pražský** čítá jednak šest pražských hradů (sídelní hrad na Hradčanech, Vyšehrad, zaniklý Králův dvůr u Prašné brány, hrádek na Zderaze, Nový Hrad u Kunratic a zaniklý biskupský dvůr Jana IV. z Dražic na Malé Straně), jednak přípražské stavby (Litovice, Ctěnice, Úvaly, Kralovice, Okoř) a ostatním hradům této skupiny se vymykající **Jenštejn**. Kromě umístění v dosahu jednoho dne jízdy od Prahy tyto víceméně drobné stavby nic nespojuje, pražské hradby zaujímají mimořádné postavení právě pro jejich vyhraněný účel – Kunratic a Králův dvůr jako obydlí, Vyšehrad jako pevnost. **Pražský hrad**, ač centrum království a často i Říše, měl ve zvyku často vyhořet nebo se jinak učinit obtížně obyvatelným, králové proto raději přebývali ve městě. Je ironické, že až teprve Rejtova přestavba za Jagellonců dala Hradu ráz skutečné královské rezidence, bohužel v okamžiku, kdy se český panovník s výjimkou Rudolfa II. nadobro stěhuje do ciziny a Prahu navštíví, jen když opravdu musí.

• **okruh ronovsko-vartenberský** je klínem vymezeným horním tokem Jizery, Jičínem, Nymburkem, Mělníkem a Děčínem. Většinu prostoru měli zprvu v rukou Markvartici a jejich rozrod, k nimž se přidávají páni z Ronova na Lipém. Celá severní část tohoto území včetně Záhvozdě byla řídko osídlená a procházela jí lužická stezka, která se zde dělila na několik vedlejších směrů. Zdejší hradby jsou až na výjimky (Houska, Bezděz, zprvu Mladá Boleslav) panské a založené někým z markvartického rozrodu, především Valdštejny a Vartenberky. V jejich architektuře se opakuje bergfritový typ, někdy postupně rozvíjený, dovolovalo-li to staveniště. Je zde rovněž velké množství hradů skalních, což bylo umožněno mohutnými pískovcovými plošinami a skalními bludišti Kokořínska a Českého ráje. Významné hradby tohoto prostoru buď kontrolovaly zemskou stezku (Frýdlant, Lemberk, Ralsko), nebo kopírovaly údolí Jizery, která vymezovaný prostor dělí (Michalovice, **Hrubý Rohozec**). Východní a střední část se později staly jádrem frýdlantského vévodství Albrechta z Valdštejna.

• **okruh Železných hor a Vysočiny** s přesahem na moravské pomezí. Zdejší hradby se jednak odvozují od velmi starých založení spojených se správními centry Chrudimí a Vraclaví (Košumberk, Žumberk, Rychmburk), jednak jsou spojeny s Ronovem nad Doubravou. Sada hradů a hrádků kolem současné Sečské přehrady má nejasný původ směřující k příslušníkům dvora krále Václava IV. Pozdní aktivity souvisejí s Pernštejnem na Pardubicích.

• **okruh posázavský**, kompaktní území podél toku Sázavy, kde každý hrad a hrádek patřil jinému, až na Benešovice erbu hvězdy, nepříliš movitému šlechtici. Posázavské hradby si vysloužili nelichotivou pověst loupežnických doupat, bohužel začasť oprávněnou. Mikuláš Zúl z Ostředka byl stíhán ve čtyřech krajích, lapen na Čejchanově Hrádku a nakonec za osobního dozoru krále Václava IV. pověšen i se svými druhy. Zdejší dochované hradby jsou až na Konopiště a Šternberk, jež náležely nebo dosud náleží zmíněným Benešovicům, nevelké, typově odpovídající dvěma zakládacím vlnám, totiž v polovině 13. a na konci 14. století. Důležité je Kožlí představující stejný hradní typ jako Kašperk, ovšem v jednodušší a hlavně menší podobě, a především Lipnice, poklasická dispozice ležící mezi hradem s obalovou zdí a blokovou zástavbou (okrouhlá věž chybí, zato je do hradních budov zakomponováno několik donjonů).

• **izolované hradby**, budované rody mimo jejich původní léno (poorlické Litice a Potštejn), samostatné hradby strážní (Kunžvart, Vimperk, Náchod, Frymburk), hradby k Čechům příslušné jen administrativně (Svojanov), obtížně zařaditelné velmi staré unikáty (Loket, Blatná, Strakonice, Přimda, Džbán). Významné historicky, architektonicky a většinou i vojensky, ale mimo geografický kontext.

Uvedené dělení není a nemůže být přesné, přesto specifikuje souvislosti hradu v daném území, se značnou mírou spolehlivosti stanovuje, co lze od hradů na daném území očekávat. Je krajně nepravděpodobné, že byste na sever od Votic narazili na erb pětিলisté růže – a přesto: Mikuláš Svitáček z Landštejna (červené pole, růže stříbrná) získává sňatkem **Tuchoraz** u Českého Brodu, kterou představuje na nevelký hrad. Stavbu dokončil mistr Květoň z hutě Benedikta Rejta roku 1477. Dodnes se zachovala průchozí hlavní věž. V patře ukázka pozdně gotického klenutého interiéru, ne náhodou odkazujícího na kroužené klenby Vladislavského sálu.

Co se tím chce říct: vymezení geografických okruhů vlastně kopíruje převažující vlastnické poměry, je jakýmsi otiskem působení jednotlivých rodů a královské komory v Čechách. Pokud vás zajímá určitý vymezený hradní typ, nejspíš ho naleznete ve společnosti jiných, jemu podobných. Někde jsou společné aspekty dominující: hradby Vítkovců, doširoka rozmáhlé a kopírující svým rozsahem královské hradby, sevřená skupina hradů chebských ministeriálů*, ronovsko-vartenberské hradby severovýchodních Čech, stereotypně bergfritového typu, sice

* Ministeriál je vlastně „man vyšší třídy“, náležející nikoli k šlechtickému sídlu nebo královskému hradu, ale k císařské falci. U dvora se vždycky dobře žilo a ministeriálové nemuseli bydlet ve společných manských domech, ale měli svá panství – Seeberg, Hroznav, Vildštejn.

nevelké rozlohou, ale početné (oba rody bývaly požehnány mnoha syny), hrádky rytířů, jejichž architektonická jednotnost vyplývá z nedostatku prostředků. Hlubší zkoumání by si zasloužila myšlenka: když jsou si založení hradů jednoho rodu tak podobná, neživili si náhodou vlastní stavební huť?

Stát ve státě – rožmberské vladařství

Po pravdě, tato otázka byla alespoň částečně odpovězena: Vítkovci na svém kompaktním, soběstačném a na královské moci nepřilíživě závislém dominiu skutečně vlastní stavební huť měli. V krumlovském archivu jsou dochovány zmínky o jednotě stavebních řemesel, která dostávala přednostní zakázky na reprezentační stavby ve městě a byla rovněž účastna aktivit na jiných místech. Je sice bezpečně doložena k roku 1500, ale je oprávněný důvod se domnívat, že její základy budou sahát do časů po smrti krále Václava IV., kdy z Prahy odcházejí zde působící sdružení a bratrstva, protože stavební práce mimo opevňovacích zcela ustávají. Je nepravděpodobné, že by již dávno generačně obměněné a tedy českojazyčné cechy odcházely do Němec nebo do Polska, kde by navíc byli v permanentním podezření z kacířství, když ještě kolem roku 1422 se v jižních Čechách intenzivně staví a přestavuje (Jindřichův Hradec, Rožmberk, Český Krumlov). Rožmberkové (stříbrné pole, červená růže) byli ve vítkoveckém rozrodu hlavním a nejdéle trvajícím rodem – jejich vliv byl tak velký, že dokázali diktovat i králi.

První rozmach Vítkovců v jižních Čechách je ale daleko starší. Od poloviny 13. století zadávají stavby bavorským klášterním hutím a budují čtveřici základních hradů: Jindřichův Hradec, Český Krumlov, Rožmberk a Příběnice. Je pozoruhodné, že všechny tyto hrady ne zcela zapadají mezi jiné hrady české, ale že do jisté míry importují do Čech podunajské tvarosloví. Starý hrad **Rožmberk**, po němž se potomci Voka z Prčice nadále psali, stál na místě dnešního zámku, který jej ve sklepích kopíruje, měl nejméně jednu hranolovou věž směrem po opyši a jeho vnitřní prostor byl postupně zastavován, nejprve z východní strany. Horní hrad ležel o něco výš nad smyčkou Vltavy a byl patrně bergfritového typu. V Českém Krumlově se stavělo na nevelkém skalním suku a původní krumlovský hrad je zachován v obvodových zdech Hrádku.

Původní schéma je zachováno pouze v **Příběnicích**, a to jen díky tomu, že po vypálení husity v roce 1437 nebyl nikdy obnoven. Hrad ležel v místě náhlého zúžení toku Lužnice na úzkém ostrohu a s malým hrádkem na protějším břehu patří mezi několik málo vícedílných hradů u nás, které byly stavěny současně. Od svého založení plnil pravděpodobně úlohu správního střediska, byl založen na svou dobu nepřilíživě obvykle – od počátku byla plocha uvnitř hradby až na malý dvorek zastavěna, útočištná věž nebyla vpředu, ale na nejzazším místě stanoviště a v půdorysu byla osmiboká. Stejně jako oba předchozí hrady i zde byl plně rozvinut latrán, z něhož vyrostlo podhradní městečko. Menší pravobřežní hrad mohl být bergfritového typu, pro nejasnost pozůstatků je tato varianta pouze hypotetická. Jisté je, že měl okrouhlou věž volně stojící za ohybem hradby.

Jindřichův Hradec nad luhem Nežárky byl sice do nedávných dob soustavně rekonstruován, ale původní ráz stavby v něm lze vysledovat. Máme zachovánu někdejší hlavní věž a alespoň v půdorysu a sklepích dvě křídla od ní se rozebíhající takřka pod pravým úhlem, což by svědčilo pro hrad s obvodovou zástavbou. Hradní jádro bylo obkrouženo parkánovou hradbou, z níž vyčníval presbytář kaple, bohužel přesnou podobu staveniště neznáme, protože byla narušena sérií přestaveb v 16. století. To, co máme k dispozici, ale svědčí o poměrně jednoduché zástavbě typické pro velmi rané hrady.

Všem čtyřem jmenovaným hradům je několik věcí společných: opuštění tehdy běžné ideje jediné sálové stavby a rozčlenění vnitřního prostoru na více menších a útulnějších místností, intenzivnější zástavba hrazené plochy a tím nutný parkán, a konečně už od počátku latrán, který je víc vyjádřením moci pánů vladařů než praktickým opatřením. Musel totiž být zvláštním způsobem hrazen, aby se nestal předpolím pro případné dobyvatele a tím obranu vlastně komplikoval. Nejdůležitějším rysem je ale snaha o vyrovnání se hradům královským, pokud ne plochou, tak alespoň rozmanitostí. Evidentní provokace vůči koruně spolu s vazbami na římského krále, kterými byl král český vlastně obcházen, vedly k trestné výpravě Přemysla Otakara II., vyhnání pánů z Hradce do Rakous a následně útlumu stavební činnosti.

Druhý stavební rozmach na rožmberském panství začal ihned po poklesu významu královské moci, vlastně již nějakou dobu předtím – Václav II., aby si zajistil podporu sílícího jihočeského rodu, uděluje jeho senioru Jindřichovi dědičně úřad nejvyššího komorníka a vzdává se v jeho prospěch všech jihočeských statků, na které měl po popravě Závěše z Falkenštejna nárok. Jindřichův syn Petr dále na královském majetku kořistí a slabá nebo žádná moc Jindřicha Korutanského a Rudolfa Habsburského (kterého několikrát věrolomně obchází a nakonec z něj vymámí i rodový hrad **Raabs**) mu zajišťuje nejen beztravnost, ale zároveň se stává naprosto nepostradatelným při všech státnických jednáních, která obrací ve svůj prospěch. Dokonce oklame i římského krále zatajením Rudolfova úmrtí, aby získal dědičné kastelánství na Zvíkově. Petr obratnými finančními machinacemi učiní Jana Lucemburského na sobě závislým, protože jen on vyřizuje zástavy korunních statků – samozřejmě ve vlastní prospěch. Nakonec se zmocňuje i regálu z těžby zlata v Jílovém, Pomuku, Rejchenštejně* a na nějaký čas dokonce i výnosu kutnohorských dolů. Vzniká stát ve státě, rožmberské vladařství jako

* Kašperské Hory. Hrad Kašperk tehdy samozřejmě ještě nestál.

trvalá hrozba celistvosti českého území (Rožmberkové měli vždy intenzivnější vazby do Rakous než do Prahy), faktor, se kterým je nutno až do vymření rodu v roce 1611 počítat.

Po roce 1310 se stavební ruch v jižních Čechách soustřeďuje na dvě místa. Nejprve to je **Český Krumlov**, kde starý Hrádek s dominantní věží početnému vladařovu dvoru nevyhovoval, byl tedy poněkud výš po proudu Vltavy založen hrad zcela nový, s převládající funkcí rezidenční. Zůstává zachován v hmotě zámku, ale nejnapadnější rys, totiž dvě čtverhranné věže, každou na jednom konci protáhlého staveniště, už vidět nemůžeme – byly v 17. století sneseny do úrovně ostatních střech. Samotný fakt, že hrad neměl tradiční kulatou věž, svědčí o vlivu podunajského stavitelství a opakování tohoto schématu na o něco mladším Rožmberku (zde jsou věže zachovány) zase o existenci skutečné stavební hutě, která hrady „montuje“ z osvědčených komponent. Podobnost opravdu zářející – dokonce i interiéry věží na Krumlově i Rožmberku se shodují. Oba nové hrady tak demonstrují i faktický odklon Rožmberků od českého prostředí, dispozice s protáhlým nádvořím a hranolovými věžemi je z ostatního království neznámá, ale směřuje k dispozici dvoupalácové, kterou v nejčistší podobě můžeme vidět na Dívčím Kameni. Absence prvků aktivní obrany a palácová povaha budov ukazují na několik faktů: blízkost podunajského prostředí, pravděpodobná realizace hutí činnou na hradě v Burghausenu nebo jejich hutí dceřinnou, výhradně rožmberskou, a konečně celkový klid bez ozbrojených konfliktů.

Stavební činnost na rožmberském dominiu tedy neustává ani za husitských válek, projevuje se v dostavbách krumlovského a jindřichohradeckého hradu a především dává vzniknout dvoupalácovým dispozicím. Dívčí Kámen je prostší, sestává ze dvou palácových křídel proti sobě, spojených vysokými zdmi a obehnaných několikastrannou parkánovou hradbou s nezbytným latránem. **Helfenburk** odráží odlišné podmínky, totiž téměř kruhové staveniště. Je trojdílný, vedle paláců obklopených parkánovou hradbou je zde půlkruhovitě nádvoří, při jehož rovné straně palác stojí, a hospodářské zázemí, podle trasování průchodu jednotlivými částmi hradu vlastně latrán přiléhá k vnější hradbě. Třetí prostor je vymezen dvakrát zalomenou hradbou na opačné straně půlkruhu a celý kruh vymezuje poslední hradba vystrojená baštami a doplňující tvar staveniště do kruhu. Vnitřní prázdný prostor byl nejspíš určen pro vojenskou posádku.

Divoký jihozápad

Prostor vymezený trojúhelníkem Prachatice – Plzeň – Mariánské Lázně není bohatý na hrady rozlehlé, zachovalé či turisticky atraktivní, nemá ani žádný jednotící moment v podobě dominujícího panského rodu, ale možná právě rozmanitostí v drobném měřítku je neméně zajímavý. Vždycky představoval kontaktní pásmo mezi Českým královstvím a německými zeměmi*. Hraniční hvozď se udržoval i v novověku, poslední relikty jeho ostrahy lze vnímat v privilegiích Chodů a Králováků. Hranice česko-bavorská byla nicméně v základních bodech, totiž v průsmycích a sníženinách, pevně daná a oboustranně respektovaná, což ovšem nebránilo v zákupech na obou stranách. Známa je historie Horní Falce připojené Karlem IV. „na věky“ ke království, méně známé je vyvěnění části Sušicka hluboko do vnitrozemí.

V kraji můžeme nalézt mnoho pozůstatků aktivit královských, stejně jako významných šlechtických rodů. Dominantním je rozrod Drslaviců, k nimž se hlásí Černínové z Chudenic, ale především páni z Riesenberka**. Ještě o nich bude řeč při popisu východočeských hradů, ale pro tento okamžik je podstatné následující: V rodu se často objevuje jméno Děpolt, počestně Půta, a to až do jeho vymření roku 1720. Páni z Riesenberka zprvu ovládali celou jižní část uvedeného území až po církevní zboží na Horšovském Týnu, posléze bylo jejich dominium několikrát rozmělněno. Jejich rodový **Riesenberk** u Kdyně na začátku 15. století prodali, ale na bohatství rodu to zjevně neubralo – drželi Rabí, Švihov (po němž se posléze začali psát), **Velhartice**, **Bor u Tachova**, Skálu a hrady na Klatovsku.

Stavební aktivity v kraji jsou ale podstatně starší. Stará Plzeň patřila k přemyslovským správním hradům, stejně jako Prácheň. Najdeme tu Strakonice (komenda johanitů) a Blatnou spojené s rodem Bavorů ze Strakonice a Zvíkov, jehož datace stále nebyla přesně určena. Vesměs to jsou hrady v jádru románské, tvaroslovně importované a až dodatečně vybavené v rámci přestaveb prvky charakteristicky českými.

Strakonice byly postaveny Bavorem I. na konci 12. století a od počátku zjevně koncipovány jako společný objekt pro rodinu hradního pána a provoz komendy včetně špitálu a kostela. Stavba na soutoku Volyňky a Otavy prozrazuje své primární určení – knížecí dům je pouze přistavěn k domu řádovému a opevnění se přizpůsobuje požadavkům provozu špitálu (blízkost čerstvé vody). Výraz stavby (obloukovité portály, rozeta v průčelí kapitulní síně, plná věžice v jižním průčelí) ukazuje na aktivitu premonstrátské stavební hutě z Windebergu, ale přímé důkazy neexistují. V druhé fázi na konci 13. století byl hrad rozšířen o opevnění na severní a západní straně, kde byla do hradby zakomponována věž s břitem. Hrad je svou rozlohou a určením mezi ostatními soudobými stavbami neobvyklý, nezapadá do standardní typologie. Zcela mimořádná je kombinace

* Středověk nevnímal národy ve smyslu jazykovém, jak jsme se to naučili my od Herdera a Jungmanna — Čech je ten, kdo česky mluví — ale primárně ve významu státoprávním. Vymezování tzv. Dalimila je též nejdřív ve vztahu k místu narození a z toho odvozenému jazyku.

** Aby se to dobře pletlo: v severních Čechách existoval rod pánů z Rýzmburka, potomků Hradišiců sedících na hradě Oseku, který překřtili na Riesenburg, a navíc Riesenburg nad Úpou v Babiččině údolí.

komendy s obydlím vlastníka, další neobvyklostí je částečně vystupující věžice v jižním průčelí. Předpokládá se, že původní objekt byl vystrojen nejméně jednou další, která se ztratila v hmotě velké věže.

Dalších královských založení není mnoho. Kromě zmíněného Kašperku a Radyně, hradů stavěných jako kompaktní blok s dvěma věžemi na koncích (Na Kašperku obě hranaté, na Radyni je celá strana ve směru příchodu zaoblená), obnovené Práchně a Domažlic na místě hradů správních je to především **Riesenberk** u Kdyně, postavený Přemyslem Otakarem II. jako hrad bergfritový, typu sasko-hesenského. Až později byl doplněn o další stavby v rubu hradeb a konečně rozšířen o druhý díl, takže připomíná spíš hrad s obvodovou zástavbou. Vnější hradební pás s baštami z 15. století odráží nutnost aktivní obrany před dělostřelbou a je následně přenesen na právě opevňované Rabí. Hrad si Drslavici přivlastnili a začali se po něm psát, několikrát jej přestavovali a po nich i noví majitelé. Hrad byl rozbořen na základě známého nařízení Ferdinanda III. a zbytky poničeny při stavbě rozhledny a objektů pro turisty.

Riesenberské hrady v jihozápadních Čechách začínají Potštejnem u Žinkov, nevelkým hrádkem i na svou dobu (50. léta 13. století) archaické koncepce spojující rysy bergfritového uspořádání se staršími postupy. Důležité je, že jeho jméno bylo přesunuto na nový hrad ve východních Čechách, kde nad Orlicí Půta z Potštejna na konci 13. století vybudoval opěrný bod nevalné a posléze tak odpudivé pověsti, že jej Karel IV. dobyl a rozbořil, aby na jeho místě postavil stejnojmenný hrad královský. Ovšem zcela určující pro Riesenberky byly dva hrady: **Švihov**, po němž se psali a jehož původní podobu neznáme, a Rabí, které bylo budováno po staletí.

Rabí patří mezi naše hradní unikáty. Bylo vystavěno na izolovaném návrší a dosud nevíme, kdy a kým bylo vlastně založeno. Místní legendy hovoří o polovině 12. století, to se ale zdá přehnané. Přesto je pravděpodobné, že na výrazném terénním útvaru s výhledem do kraje stál opěrný bod Wittelsbachů*, čemuž by nasvědčovala i podoba jádra hradu – donjon, nepochybně v jádru románský. Riesenberkové jej koupili koncem 14. století, tehdy kolem něj stála vysoká parkánová hradba se zkosenou základnou. Hrad byl nejprve rozšířen o bránu a předbraní jádra, posléze o prostor druhého nádvoří s hospodářskými budovami (tak jej nejspíš poznal Jan Žižka z Trocnova) a nakonec o vnější hradbu s dělovými baštami, budovanou podle zásad pevnostního stavitelství konce 15. a začátku 16. století. Stavebník ovšem nerezignoval ani na komfort bydlení a v prostoru původně určeného pro zázemí hradu nechal vybudovat nádherně zařízený palác, tzv. Nové pokoje. Opevnění ale nestačilo proti rozvíjejícímu se dělostřelectví a jeho neustálé úpravy a vylepšování byly nad možnosti i tak bohatého rodu. Riesenberkové hrad pro úpadek v polovině 16. století jako nedokončený prodávají a po dalších sto letech je opuštěn docela.

Pozdním riesenberským zákupem byly **Velhartice**, hrad v jádru ze začátku 14. století. Formálně založení spadá mezi dvoupalácové dispozice, i když v tomto případě značně deformované trojúhelníkovým tvarem staveniště. Vznikl tak na jedné straně mohutný třípatrový palác se zaoblenými rohy a předloženou parkánovou zdí, na straně druhé subtilnější, v hrotu ostrohu ukončený kruhovou věžičkou. Pro celkový výraz hradu je ale podstatná až riesenburská dostavba, totiž předsunutá obdélná věž zvaná Putna** obklopená několikrát zalomenou hradbou s dělovými baštami, spojená s hradem zděným mostem se čtyřmi oblouky, na obou koncích opatřeným lávkami, které bylo možné v případě ohrožení zvednout. Podobné řešení nelze nikde jinde vidět a stejně jako u jiných riesenberských hradů i zde svou nákladností vedlo k nutnosti hrad roku 1506 prodat.

V jihozápadních Čechách není velkých a známých hradů mnoho, o to víc zde najdeme drobnějších staveb. Významná je Zelená hora u Nepomuku, kde se páni spikli proti (jimi samotnými) zvolenému králi, Horšovský Týn jako rezidence biskupů nebo unikátní Roupov se zachovalou hradní kuchyní. Z hlediska architektonického je třeba zmínit Pajrek (Baierck) nad Nýrkem a **Kunžvart** u Strážného, oba hrady jsou tvořeny pouze donjonem bez dalších dostaveb a přístaveb a zachovaly se ve víceméně nedotčené podobě, částečně i proto, že se nacházely ve střeženém hraničním pásmu. Pajrek byl v šlechtických rukou (píše se po něm Něpr z Pajrku), Kunžvart měl pouze kastelána. Oba hrádky mají podobnou historii, založeny byly v polovině 14. století a o dvě stě let později jsou deklarovány jako pusté. Kunžvart byl opuštěn pro upadající význam a Pajrek pro několikrát dobytí, po nichž se stal neobyvatelným.

Hrady v jihozápadních Čechách postrádají stejně intenzivní jednotící element jako stavby Vítkovců na jihu, vyjma rozsáhlých opevňovacích prací, jejichž společný architektonický výraz prozrazuje autora, pravděpodobně Benedikta Rejta. Riesenberkové staví nákladné a rozměrné hrady, dokud se jejich marným opevňováním zcela nevyčerpají a hrad jako nedostavěný prodávají za konkurzní cenu. Toto paradigma opakují nejméně čtyřikrát. Ve stereotypnosti jejich stavebních aktivit nacházíme marnou snahu předejít v co nejkratším čase překotný vývoj dělostřelectví při zachování obytné funkce hradu a především komfortu, jak je patrné z nádherně zdobených síní na Švihově a tzv. Nových pokojů na Rabí. Dělové bašty, barbakány a ravelíny jsou ovšem často umístěny tak, že by vlastně při případném dobývání málokoho zastavily. Projevuje se zde neschopnost příslušníků starých rodů pochopit principy nového vedení války a tím i konec středověku jako takového.

* Zdejší kraj byl až do druhé poloviny 13. století v jejich rukou a nebyl součástí českého státu.

** Podle charakteristického tvaru: částečné zřícení způsobili hledači pokladů.

Od pramenů Mže k Plzni

Malá, ale důležitá oblast na horním toku Mže začíná pomezními hrady Přimdou a Tachovem. První přemyslovská knížata zabrala, o druhý bojovala. Území bylo po desetiletí sporné, nárokovali si je Vohburgové, ale po vymření štaufské dynastie se situace uklidnila a práva českých panovníků nikdo nezpochybňoval. Oblast nebyla mimo údolí Mže příliš osídlená, ale protínala ji stezka do Norimberku, která nabyla na důležitosti za Karla IV. Ten nechal nedaleko někdejší Staré Plzně postavit nový hrad Radyni a starý hrad v Tachově byl opevněn a přestavěn. S Radyní přišel do kraje i nový typ hradu blokové dispozice.

Na Plzeňsku se od počátku usazovali příslušníci rodu Hroznatovců. S křižáckou službou spojený rod pokračuje dodnes v hrabatech z Vrtby, původně malého hrádku nedaleko Plzně. Z jejich hradů je třeba zmínit dva: Krašov a Gutštejn. Pozitivně identifikovat **Krašov** není snadné, protože v západních Čechách jsou dvě obce toho jména a mimoto ještě Krašovice. Lze s velkou mírou pravděpodobnosti říct, že onen sledovaný Krašov stojí nad Beroučkou nedaleko obce Bohy, založený byl Hroznatovci před polovinou 13. století a jeho původní podoba byla velmi jednoduchá: na trojúhelníkovém půdorysu vzadu palác a v čele plná věžice s břitem, pravděpodobně plnící funkci bergfritu. Hrad byl poměrně brzo, možná po padesáti letech, rozšířen o další díl s plnohodnotnou útočnou věží, byl výrazně prohlouben příkop, ale tím byly zcela vyčerpány možnosti staveniště. S příchodem palných zbraní byl hrad doplněn o val v čele předhradí, na něm stojící bateriovou věž a předsunutou baštu. Zajímavé je rovněž dochované hospodářské zázemí způsobilé pro manufakturní výrobu (cihelna, pivovar, velká kovárna, mlýn), hrad byl tedy do značné míry soběstačný. Hrad byl přestavěn v pohodlnou rezidenci příslušnou ke klášteru v Plasích, na konci 18. století vyhořel a trosky byly mimořádnou rychlostí rozebrány na stavební materiál.

Druhý hroznatovský hrad, **Gutštejn**, je podle architektonického výrazu nejméně o padesát let mladší a stejně jako v případě Krašova jeho vznik provázají nejasnosti v predikátu vlastníků. Už roku 1316 se připomíná predikát „z Gutštejna“, ale výslovné zmínky spadají až do doby husitských válek. Hrad měl smůlu na založení na nesoudrzných horninách, byl mnohokrát pro časté řízení přestavován, takže z počátečních fází nevíme mnoho. Dochovaný půdorys svědčí pro hrad bergfritového typu dynamizující dispozice, věž má neobvyklý půdorys čtverce se zaoblenými rohy, ovšem původně se mohlo stejně dobře jednat o hrad s plášťovou zdí, na což lze usuzovat podle masivního zbytku prvotního zdiva na západní straně hradu. Prošel celou řadou stavebních úprav, ale nelze jednoznačně říci, zda se jednalo o vylepšení stávající konstrukce nebo o záchranné práce na bořících se zdech. Zmíněnými zaoblenými rohy jej lze přiřadit k poslednímu z hradů na Plzeňsku, Libštejnu.

Libštejn je jedním z mála českých hradů, o nichž víme zcela přesně, kdo a kdy je založil. Byl to Oldřich Tista z Hedčan, který se roku 1361 po hradu píše. Hrad svou koncepcí připomíná Kašperk i hrady Vítkovců, totiž dva obdélné paláce umístěné vedle sebe, oddělené úzkou uličkou, na jejíchž koncích stojí čtverhranné, v rozích zaoblené věže. Pozdější vývoj hradu, založeného víc jako rezidence než pevnost, je analogický podobným stavbám z doby Karla IV. – dodatečné hradby, dělové bašty. Významný je z hlediska architektonického, neboť ukazuje, jakým směrem by se mohly hrady vyvíjet k pohodlnému bydlení a skutečným estetickým kvalitám. Takto vyvážená kompozice je totiž z hlediska obranného naprosto nadbytečná a její skutečný význam je výhradně estetický.

Vnější kraj

Chebsko vlastně nikdy k Čechám pořádně nepatřilo. Diecézně náleželo až do roku 1808 k Řeznu, je součástí franské, resp. bavorské marky, svobodným panstvím Štaufů. Několikrát slíbeno českým králům, několikrát odebráno. Až roku 1322 bylo Janem Lucemburským připojeno k Čechám, ale jako autonomní území. Bylo mnohokrát deklarováno jako integrální součást království, ale právě tato explicitní ujištění, podobně jako v případě Kladska, budí spíš oprávněné pochyby. Chebsko bylo zastavováno, děleno, vazby na Prahu a později na Vídeň byly stále příliš volné. K odcizení od zbytku království mimo jiné přispívala i permanentní zástava vůči Svaté říši římské, existence tzv. „vnějších krajů“, Chebska, Loketska a Kladska, fakt, že Kladsko se velmi hladce, prakticky zábořem stalo součástí Pruska, vědomí jinakosti vůči českému vnitrozemí. . . faktorů byla celá řada. Pro tuto publikaci je ovšem směrodatné pouze období od 11. do začátku 16. století, a tehdy, pokud Chebsko bylo součástí Čech, pak jen velmi volně, a to do té míry, že z titulu nezastoupení na sněmu neplatilo daně.

Chebský hrad je *falc*, palácová stavba na místě hradu pánů z Vohburgu (ano, tíž Vohburgové, kteří postavili zhruba ve stejné době Přimdu). Samotná *falc* byla ještě před připojením Chebska k Čechám vnímána jako archaismus a je možné, že její stavitel Friedrich Barbarossa chtěl jejím prostřednictvím pouze českému knížeti ukázat, kdo je v zemi skutečným pánem. Původní vohburgovský hrad se od známých českých hradů zásadně lišil, pokud můžeme soudit z vykopávek, které odhalily dvě okrouhlé věže spojené tečnou zdí – zbytek konstrukce spočívá pod barokními bastiony. *Falc* zabírá zadní stěnu lichoběžníkového staveniště, na něž se vstupuje přes příkop branou chráněnou čtverhrannou masivní věží otočenou k příchozím hranou. Celá *falc* je zařízena reprezentativně, až okázale, zjevně ve snaze předvést maximum z dovednosti pozdně románských kameníků a sochařů. Pozoruhodná je především vnější stěna otevírající se do krajiny dvěma pětibílnými a jedním dvoubílným

oknem neobyčejných rozměrů. Nejzachovalejší z celého areálu je samostatně stojící patrová kaple sv. Erharta a Uršuly, v níž lze mimo jiné vidět syntézu pozdně románského a raně gotického stavebního stylu. Celkově se jedná o práci nesmírně jemnou, dokonce i na ostatní německé země.

Chebská falc měla zcela určitě značnou režii, a protože provoz císařské rezidence nemohl zajišťovat kdekdo, bylo nutné pamatovat na patřičné personální zajištění. Císařští manové, ministeriálové, nemohli bydlet ve společném domě, ale museli mít svá vlastní panství, přiměřeně výnosná, jednak pro zaopatření císaře, jednak pro sebe – náklady na reprezentaci neměl kdo hradit, naopak, bylo prestižní záležitostí císařských sloužících vypadat co možná nejmovitěji. Ti nejvýznamnější, pohybující se kolem císařské kuchyně a koní, dostali povolení si v blízkosti Chebu postavit vlastní hrady. Na české straně máme zachovány nejméně tři: Vildštejn ve Skalné, Seeberg a Starý Hroznatov.

Společné rysy ministeriálních hradů jsou dány dobou vzniku a vlivem císařského dvora. Je třeba si uvědomit, že Štaufové považovali Chebsko za říšské léno, neudělené žádnému vazalu a spravované císařskými úředníky*, proto i výstavba hradů pro ně určených byla záležitostí dvora. Zdejší krajina byla pustá, mimo dosah permanentní moci českého knížete a bylo tedy možné kolonizační úsilí vést všemi směry najednou. Hrady byly postaveny takřka současně na přelomu 12. a 13. století s nasazením dlouhodobě známých a osvědčených postupů jedinou stavební hutí příslušnou přímo k císařskému dvoru. Po vymření štaufského rodu se staly běžným lénem v rukou posledních majitelů, byly postupně přestavovány a jejich současná podoba mnoho z podoby původní neprozrazuje. Pro blízkost státní hranice začal jejich systematictější průzkum až v 90. letech 20. století a nikdy nebyl příliš intenzivní.

Ze **Starého Hroznatova** zbyla jen okrouhlá románská věž s původním cimbuřím stavěná prastarou metodou, tzv. *opus spicatum*, z opukových plochých kamenů kladených šikmo v podobě klasu. O přesné dispozici hradu jako takového mnoho nevíme, byl léta nepřístupný (hranice s Německem), byl poprvé přestavěn goticky, čímž byly zničeny původní opevňovací elementy, a následná barokní přestavba na zámek setřela většinu původních rysů obytných budov. Neméně tak **Seeberg** v obci Ostroh, kde jádro hradu bylo úplně zničeno a zbylo vlastně jen předhradí, které bylo dále stavebně rozvíjeno až do dnešní romantizující podoby**. Průzkum románské části hradu proběhl v roce 2005 geofyzikálními metodami a byla zjištěna přibližná podoba paláce a části jeho opevnění.

Vildštejn ve Skalné je asi nejlépe zachovaný ministeriálský hrad v Čechách. Zachoval si renesanční tvář, protože poslední uživatelé, páni z Trautenbergu, se přestěhovali do nového zámku, nebyl nikdy romanticky poničen a pomalu chátral. Je pravděpodobné, že sestával z vlastního hradu v obvodu dnešní stavby a dnes nedochovaného předhradí, že nebyl příliš velký a že pozdní úpravy zcela překryly jeho „hradovitý“ vzhled a nechaly mu současnou kompaktní podobu jediného domu. Je jisté, že v dnes zastavěném prostoru byla tribunová kaple a čtverhranná věž, posléze opatřená cibulovitou bání.

Podkrušnohoří

Někdejší sedlecký kraj byl po staletí krajem pomezním a tak k němu i česká knížata a králové přistupovali. Nejen že byl vždy vybaven zvláštními právy, ale byl rovněž na nejkritičtějších bodech, údolí Ohře, opatřen jedním z prvních kamenných hradů u nás. **Loket**, románský hrad v ostrém záhybu řeky Ohře, býval krajským sídlem, je ale daleko starší: byl postaven současně s ministeriálními hrady v sousedním Chebsku Přemyslem Otakarem I. Poprvé se sice připomíná k roku 1234, ale je dost dobře možné, že stál nejméně o deset až patnáct let dříve. Stavba románského jádra prozrazuje štaufské vlivy, neobvyklá čtverhranná věž má všechny rysy bergfritu a hrad tehdy nejspíš odpovídal obecnému bergfritovému typu – nová příchozí cesta je výsledkem úprav za Lucemburků, dnešní hlavní palác je přistavěn k původní hradební zdi. Z románské podoby hradu se nám bezpečně zachovala velká věž, líc hradeb, malá rotunda a základy čtvercové stavby na sever od věže, pravděpodobně hlavní obytné budovy. Hrad se vždy těšil zájmu králů, byl postupně přestavován v průběhu 14. století, za Václava IV. bylo zcela změněno komunikační schéma hradu. Z jediné možné strany útoku, totiž proti městu, vznikl samostatný hradební okruh s dělovými baštami, ten byl ale zcela zničen. Hrad byl sice v 19. století opravován, nikoli v duchu romantické gotiky, ale zcela užitkově na věznici. Původní ráz hradního komplexu byl zachován, ale z vnitřního zařízení mnoho nezbylo.

Bečov nad Teplou je nejméně o sto let mladší, byl založen na začátku 14. století, je připomínán v rukou Riesenburků, ačkoli svým založením navozuje spíš dojem hradu královského. O sto let později přešel do rukou Pluhů z Rabštejna a nakonec se stal součástí šlikovského dominia. Hrad je zajímavý především v průběhu přestaveb měnící se koncepcí. Byl zprvu takřka typickým hradem bergfritovým, okrouhlá věž stála na skalce na nejvyšším bodě staveniště ve smyčce hradební zdi, druhá, obdélná věž stála vedle brány a hradní palác byl nalezen v půdorysu tzv. Pluhovského domu při západní hradbě. Do obdélné věže byla v polovině 14. století

* Feudální pyramida nebyla tak jednoduchá, jak ji známe z učebnic dějepisu: *markrabě* přímo zastupoval císaře a vyčlenění nějakého území z jeho správy bylo čistě administrativním úkonem. Pokud by byl skutečným vazalem, musel by obdržet výhost a nápravu.

** Všimněte si, že nikde v Německu neuvidíte tolik „wirklich Deutsch“ památek jako v českém pohraničí.

vestavěna kaple. Na konci 14. století byl vystavěn na hrotu ostrohu donjon spojený s kaplovou věží a obehnaný parkánovou zdí. Novostavba sestávala ze čtyř pater, v každém byly tři bohatě zdobené místnosti, zdá se, že původní prostory paláce nevyhovovaly. Hrad tak během sta let úplně změnil bazální typ, čemuž se přizpůsobilo i vedení komunikací. Důvod pro tuto změnu pravděpodobně souvisí se změnou majitele.

Dalším důležitým místem byla **Kadaň**, kde se přecházelo přes Ohři při cestě ze Saska do českého vnitrozemí. Město sice nepatřilo do přemyslovské správní soustavy, bylo na konci 12. století věnováno johanitům, ale o šedesát let později je připomínáno jako královské, což souvisí s aktivitami Přemysla Otakara II. V téže době zde vzniká hrad ve stylu středoevropského kastelu, který se z významné části dochoval dodnes. Stejně tak hrad **Hněvín** nad dnešním Mostem náleží do obranného systému budovaného Přemyslem Otakarem II. Původně patřil, jako celé zdejší území, Hrabišicům, ale připomínány jsou jako královské, je tedy možné, že je král vykoupil nebo jednodušeji nepříteli poslušným leníkům odebral. Po bitvě na Moravském poli se ale hrady vracely zpět do šlechtických rukou. Hrabišici, později psaní z Oseka či Rýzmburka (Riesenburg...), drželi Podkrušnohoří snad do husitských válek, kdy zchudli, a na konci 15. století po nich veškeré stopy mizí.

Hrady na březích Bíliny nejsou typologicky jednotné. Hrabišici byli sice rodem významným, nikdy ale nezaložili vlastní dominium, mimoto se zde stavělo i v režii koruny. **Krupka** nad stejnojmenným městem je příkladem jednoho z mála královských hradů zakládaných na přelomu 13. a 14. století, a to velmi velkoryse jako hrad s obvodovou zástavbou. Nikdy nebyl zřejmě dokončen, původní stavba byl jen donjon u vchodu a palác na opačném konci protáhlého staveniště. Dělové bašty a dvojité brány byly postaveny jako dodatečné opevnění v 15. století, přesto byl hrad za husitských válek dobyt a jeho význam pomalu upadal. Možná souvislost stavby hradu v době nepříteli silné královské moci je v objevení ložisek cínových rud a hrad mohl sloužit jako ochrana královského těžebního monopolu. Po pozdně gotickém rozšíření se z hradu dokonce dal postřelovat přístup k městu. Jan Lucemburský hrad zastavil a provedl zde v malém totéž, co krátce potom na sousedním Střekově: hrad nechal nájemcem Těmou z Koldic opravit a pak mu jej dal v léno. Střekov byl takto dokonce celý postaven – tento způsob vedl k faktickému převodu desítek královských rukou přímo do rukou šlechticů.

České středohoří

Po obou stranách Labe mezi soutokem s Ohří a Bílinou leží rozsáhlé pásmo pozůstatků třetihorních sopek. Izolované kuželovité vrchy, zdaleka patrné a od sebe dobře rozeznatelné, se zdají být pro stavbu hradů ideální, ale obtížná dostupnost a nedostatek vody dlouho bránily jejich bezprostřednímu zastavění. Až teprve vynález dělostřelby hrady z dostupných a postřelovatelných ostrohů vyhnal na kopce. Úpadek hrabišické moci (Boreš z Rýzmburka je veden v soupisu vojsk u Lipan jako pěší, neměl tedy ani na koně) způsobil, že celý kraj rozchvátali šťastnější a bezohlednější noví páni. Staré hrady Českého středohoří dávno zanikly, výjimkou byl **Házmburk** nad obcí Klapý. Hrad dost možná z druhé poloviny 13. století, jak lze soudit podle zástavní listiny ve prospěch Zbyška z Valdeka z roku 1338. Hrad byl jednoduché obvodové dispozice na takřka pravidelně čtvercovém půdorysu se zaoblenými rohy, uprostřed nádvoří byla postavena čtverhranná věž. Prostor předhradí byl v předpokládané druhé stavební fázi opevněn a vybaven druhou, okrouhlou věží, zhruba ve stejné době došlo i k výstavbě vnějšího opevnění hradního jádra. Vzhledem k absenci dodatečných opevnění nebyl nejspíš v 15. století upravován. Zajícové, nyní z Házmburka, v kraji vydrželi dlouho a vymřeli na nedaleké **Budyni**, dříve zmíněném pozdním hradu. V jejich rukou skončila většina zdejších hradů a hrádků.

Z husitských hejtmanů se do zdejšího kraje asi nejvíc zapsal Jakoubek z Vřesovic. Prokázal mimořádné politické nadání a zcela nehusitskou lačnost po pozemských statcích – v kraji se usadil poté, co se stal správcem Ústí a tedy celé labské vodní cesty, obléhal na vlastní pěst hrady pánů z Dubé a Lipé, zakoupil zdemolovaný hrad Egerberk, bitvě u Lipan se vyhnul obléháním Kostomlat, přes Zikmundův zákaz udržoval bojeschopné vojsko a používal jej k vlastním politickým cílům, zajížděl loupit do Bavorska. Aby si ochránil nepříteli poctivě nabytý majetek, volil Zikmunda za českého krále a za odměnu obdržel ještě rozsáhlá církevní zboží. Udržoval věrnost králům (přežil jich pět) a o majetek přišel až v soudních sporech za klidných poděbradských časů. Jeho hlavním sídlem na severu Čech byl hrádek **Oltářík** nad Lovosicemi.

Hrad je rozlohou nevelký a celkově přizpůsobený terénu, izolované tefritové skále na vrcholku příkré homole. Dnes vypadá jako zbytky obytné věže, původně ale byl z větší části dřevěný a hradní stavby zabíraly i nižší partie skalního suku, dnes skryté v lese. Je pravděpodobné, že byla zastavěna celá skála od hradní brány výš, ale do tvrdých vulkanitů se nedaly jednoduše zatesávat kapsy, proto jsou pozůstatky po stavebních konstrukcích jen nepatrné.

Vulkanické suky vystupující vysoko z reliéfu krajiny se v kontextu nových způsobů boje dostávaly čím dál víc do zřetele stavebníků. Celkový výraz tam zakládaných hradů je daleko víc než jinde omezen tvarem a plochou vrcholu, dalším faktorem byla problematická zásobovatelnost pitnou vodou. Hrady tedy zůstávaly nevelké, obvykle v podobě hradbou obehnaného donjonu. Možnosti aktivní obrany rovněž nebyly velké, bylo možné například chránit vchod a vůbec přístupnější partie dělovými baštami, ale rozhodující byla pasivní výhoda nedostupnosti a převýšení. Dobrý příklad najdeme na **Ostrém** u Milešova založeném hejtmanem Kaplířem ze Sulevic. Tyto hrady využívaly i nutnosti postupně cestou obcházet hradní vrch dokola, takže poslední

otočka byla celá uvnitř a bylo ji možno nejen seshora postřelovat, ale i útočníky navzájem izolovat. Lze si všimnout pravotočivosti přístupových cest – voják kryjící se levou rukou tak neustále nastavoval odkrytou část těla obráncům. Pokud máme dochovaná poslední zděná patra (**Kamýk**), můžeme soudit, že nad nimi bylo nejméně jedno další patro roubené, pravděpodobně obytné. Typologicky, bylo-li staveniště rozsáhlejší, mohlo na vrcholku být postaveno i více stavení, ale nebylo to obvyklé. Hradby jsou díky svažitému terénu nutně nejméně dvoudílné, spodní hrad se systémem bran a předbraní, případně dělovými baštami, horní hrad sloužící k bydlení. Jednodílné hradby by zůstaly tak malé, že by ani nemohly plnit svoji funkci. Právě terénní zvláštnosti zde nechaly vzniknout nový hradní typ, nápadný nahloučením drobnějších staveb na vrcholu a pokračující kopírováním vertikály sopečných suků až do míst, kde bylo možné ukotvit do podloží první bránu.

K obranným možnostem zdejších hradů je třeba připomenout další konstrukční zvláštnost: opevnění náspy s vnější stranou stavěnou z nasucho kladených kamenů a vystrojené dřevěnými komorovými nástavbami. Pravděpodobný důvod byl ve větší pružnosti takové stavby, která mohla odolávat i intenzivnímu dělostřeleckému útoku a obtížnosti ukotvení tradiční kúlové palisády. Z hradů rovněž zcela mizí vysoké věže, a pokud to staveniště dovoluje, jednotlivé stavby se skrývají za zmíněné náspy. Z nasucho kladených kamenů se pro dobré zkušenosti posléze budují i dělové bašty samotné a tato technologie je přenášena i na jiné hradby husitských hejtmanů.

Z řady hradů a hrádků Českého středohoří několik vystupuje. **Kamýk** patří mezi hradby zakládáné na příkaz Jana Lucemburského v režii budoucího kastelána, podobně jako Střekov měl především chránit labskou vodní cestu. Hrad nicméně vydržel v provozuschopném stavu až do třicetileté války, kdy byl saskými vojsky pobořen. **Kalich**, po němž se psal v posledních letech života Jan Žižka, byl postaven jako opora husitů proti hradům katolické jednoty Panna a Litýš. Je proti ostatním zdejším hradům podstatně větší, sestává z rozsáhlých předsunutých opevnění a jádra, kde se bezpečně podařilo doložit obytnou věž a palác. Hrad byl opředen mnoha mýty, nejznámější o věži ve tvaru kalicha byl spolehlivě vyvrácen archeologickým průzkumem – nikdy zde totiž žádná věž nebyla. Jiným atypickým menším hradem je **Opárno** nad stejnojmennou obcí, jeden z mála našich hradů s plášťovou zdí. Založen v polovině 14. století, opuštěn na začátku 16. století, ale odolal i rozebírání a zůstaly zde zachovány kromě vysoké zdi i zbytky cimbuří. Hrad nebyl budován jako většina zdejších na vrcholku kopce, ale na ostrožně přetáté příkopem a vzhledem k době vzniku s důrazem na komfort i v malém oválu 20×40 metrů.

Poslední hrad tohoto kraje, který by bylo dobré zmínit zvlášť, jsou **Kostomlaty pod Milešovkou**. Založeny pány z Rýzmburka jako dvojdílný hrad bergfritového typu na začátku 14. století, střídaly majitele, za husitských válek byly v rukou pánů z Dubé a Lipé, aby na dlouho skončily u rodu z Vřesovic, který je držel až do pobělohorských konfiskací. Hrad byl založen neobyčejně velkoryse, předhradí se samostatným opevněním a bránou chráněnou přilehlou věží (podobný koncept jako na Házmburku nebo Bezdězu) a jádro s mohutným bergfritem a dvěma rovnoběžnými paláci. Představuje tak ukázkou extenzivního rozvoje bergfritového hradu namnožením věží a palácových staveb. Jádro bylo obkrouženo parkánovou hradbou s dvěma vsazenými čtyřbokými baštami. Opevňovací pokusy z 15. století nevyzněly příliš dobře a ani zásahy zkrášlovacích spolků z 19. století hradu moc nedodaly.

Přemyslovský hvozd

Zalesněná pahorkatina na západ od Prahy byla po staletí výsostným územím panovníků. Nikdo se zde nesměl usazovat, nikdo zde nesměl kácet a už vůbec lovit. Hradby zdejšího kraje byly zakládány až na výjimky jako královské, nejstarším a největším zdejším hradem je **Křivoklát**, dříve zvaný Hrádek. Byl zmíněn už v předchozím textu, ale zaslouží si podrobnější pohled.

Hrad byl založen s největší pravděpodobností Přemyslem Otakarem I., nejpozději ale jeho synem Václavem I. na začátku jeho vlády a v první fázi dokončen Přemyslem Otakarem II. Staveniště hradu je neobyčejně rozsáhlé, trojúhelníkovité a jeho původní zástavba odkazuje k tradicím hradištního stavitelství. Představuje typický hrad s obvodovou zástavbou, několikadílný s dlouhým historickým vývojem. Dovnitř hrazené plochy by se vešlo menší městečko. Nápadná okrouhlá věž v čele stavby není bergfritem, její architektonický výraz včetně masivního soklu s břitem odkazuje spíše na francouzské donjony krále Filipa Augusta. Této souvislosti odpovídá i podoba nedalekého Týřova, jednoho z mála funkčních francouzských kastelů u nás. Už při zakládání se uvažovalo více paláců v prostoru horního hradu, což ukazuje na zamýšlený reprezentativní účel stavby.

Časté přestavby se vůbec zapsaly do tváře hradu, který zhruba jednou za sto let vyhořel. Hrad měl při vši smůle vlastně štěstí – pro svou polohu nedaleko Prahy, ale uprostřed lesů, rozměry a maximální dostupný komfort a konečně i fakt, že až na krátké periody byl vždy hradem královským, pro posledního krále středověku Vladislava II. dokonce hradem jediným. Hrad byl postupně opevňován, vladislavská přestavba plně reflektuje tehdejší způsoby vedení války a hrad je doplněn o dělové bašty, bollwerk a dokonce i kasematy. Přesto byl za třicetileté války poničen, měnil majitele, dlouhou dobu v něm byl provozován pivovar a nakonec byl nepříliš šťastně, ale citlivěji než jiné hradby po obrovském požáru v druhé polovině 19. století restaurován do současné podoby. Stavební fáze nesou významné stopy osobností stavebníků – přemyslovské budování objektu pro

diplomatická jednání a reprezentaci, okázalý komfort staveb Václava IV. a potřebu Vladislava II. mít uvnitř rozchvacené země alespoň jeden mimopražský hrad odpovídající potřebám dlouhodobého pobytu královského dvora.

Několikrát zmíněný **Týřov** byl založen krátce po Křivoklátu, ale na podstatně menším staveništi a s jiným záměrem. Hrad měl od počátku mít výraz francouzského kastelu, tedy obdélného prostoru uzavřeného vysokou hradbou proloženou zde šesti věžemi a věžicemi v rozích a středech hradebních úseků tak, aby se dal postřelovat celý prostor pod hradbou a nevznikl zde mrtvý úhel. Hrad nebyl nikdy dokončen, dost možná proto, že Přemysl Otakar II. na něm byl vězněn a nikdy k němu nenašel bližší vztah. Nenajdeme zde obvyklý palác, jen věžovitou stavbu v jádru horního hradu, jako pevnost ovšem objekt fungovat mohl a rozhodně jí i byl. Na významu ztratil až na konci středověku, kdy jeho obranné možnosti byly vyčerpány a požadavky na bydlení nebyly splněny. Přesto patřil k důležitým královským hradům, v době svého vzniku nedobytným. O významu svědčí i dodatečné opevnění parkánovou hradbou s dělovými baštami na místě někdejšího vnitřního příkopu a stavba předsunuté bašty na výšině severně od hradu, odkud mohl být ohrožen střelbou z děl.

K hradům královského hvozdu patří unikátní fenomén hradu loveckého. Nejedná se o samostatný typ, spíš o redukci a extrémní přizpůsobení stávajícího typu hlavnímu účelu. Je příznačné, že nejznámější lovecký hrad **Jenčov** neznáme pod pravým jménem. Hrádek je nepatrný, vlastně z královských hradů u nás nejmenší, tvořený dvěma těsně svázanými budovami a prakticky bez obranných prvků. Jenčov může být rovněž z poloviny 13. století, ale též z doby vlády Jana Lucemburského, jak naznačuje název – věc se komplikuje, protože současné jméno hradu je nejspíš druhotné a hrad náležel k Nižboru založenému Přemyslem Otakarem II., jehož osudy nejspíš jako bezejmenný sdílel. Podobně **Jivno**, které, ač založené jako hrad s obvodovou zástavbou, není v pramenech zmiňováno. Pro jeho odlehlost a bezvýznamnost zůstalo takřka netknuté, bohužel dnes za plotem lánské obory a navíc v ochranném pásmu vodního díla Klíčava, takže veřejnosti, i odborné, nepřístupné.

Z již uvedených hradů je v této souvislosti třeba zmínit **Žebrák** a **Točnick**, **Valdek** jako bazální typ bergfritového hradu, luxusní sídlo s minimálním opevněním **Krakovec** a **Karlštejn**. Poněkud stranou, severně od Rakovníka na plošině příkře spadající k severu, nalezneme hrad **Džbán** nebo Čbán. Přestože není listinně doložen, podle dochovaných zbytků se nejspíš jednalo o unikátní smíšený typ nesoucí prvky hradu s obvodovou zástavbou a kastelu. Hrad stojí na místě někdejšího pravěkého hradiště nad soutěskou, kterou dodnes vede nejkratší spojnice mezi Rakovníkem a Louny. Je pravděpodobné, že do sebe mladohradištní fázi osídlení vstřebal, ale rozhodně jej nelze ztotožnit se správním hradem Dřevíč ani polomýtickým Držejovem. Džbán zabírá polygonální plochu hradištní akropole, využívá původní valy. Zatímco zadní, příkopem a valem chráněná část hradu je zastavěná při obvodu, čelní hradba je vystrojena třemi flankovacími věžemi stejného provedení jako na Týřově, s nímž nejspíš souvisí velice úzce – dobou vzniku, stavebníkem i stavitelem. Hrad bohužel neodolal rozebírání na stavební kámen, a tak v zákresech výzkumníků posledních sto padesáti let počínaje F. A. Heberem můžeme přesně dokladovat, jak rychle se hradní ruiny ztrácely pod rukama místních sedláků.

V královském hvozdu se nám tedy objevují dva charakteristické komplexy. Jednak francouzský kastel jako jednorázový import, který se později v městském prostředí změnil na typ zcela domácí, jednak lovecký hrádek a vůbec stavby přizpůsobené oblíbené královské kratochvíli, lovu. Je známo, že Václav I. na lovu přišel o oko a Václav IV. přeneseně o císařskou korunu. Královský hvozď se až do třicetileté války těšil značnému zájmu králů, později v něm byly zřizovány obory a i dnes je přístupný jen obtížně. Hrad zde postavené více než jinde odrážejí osobnost panovníka, jeho touhu po specifické zábavě a luxusu. A právě nedostupnost způsobila, že se zdejší hrad dochovaly v podobě víceméně zachovalé – případ rozebraného Džbánu ležícího mimo lesy a uprostřed osídlení tento fakt jen podtrhuje.

Ronovsko-markvartické Pojizeří

Rozlehlá území na sever od Mělníka, Mladé Boleslavi a Jičína nebyla zprvu nikterak pevně v královských rukou. Jako první se zde připomínají potomci Markvarta Starého, ale v těsném závěsu za nimi přicházejí Ronovci původem z malého hrádku na Lužické Nise poblíž Žitavy. O prvotním rozrodu Markvarticů nevíme mnoho, jedna z jejich erbovních pověstí vypráví netypicky o původu po přeslici, totiž ze dcery Markvarta, kastelána na **Chojníku**, a jakéhosi hajného či strážného. Faktem je, že jsou připomínáni některým z mnoha Markvartů na dvoře tehdy ještě knížete Vladislava II., jenž řečenému a jeho bratru Benediktovi předává patronát nad klášterem v Hradišti nad Jizerou. Rod se dělí z Heřmana na čtyři hlavní větve: Lemberky, Michalovice, Valdštejny a Vartenberky. Všichni se postupně zakupují v těsném sousedství, Lemberkové na severu, Vartenberkové od nich jižně, na střední Jizeře Michalovicové a na východ od Jizery Valdštejnové. Z rozrodu přetrvává dodnes valdštejnská větev.

Ronovci se po příchodu z Žitavy usazují na Lipém (hrad v České Lípě) a kolonizují okolní krajinu. Již v první generaci se od rodu odděluje větev Světlíckých, která se zakupuje v Železných horách a Smil Světlícký zde staví v polovině 13. století hrad Světlík, brzo přejmenovaný na Lichtenburg, nynější Lichnici. Na severu zůstávají rodiny z Lipé a z Dubé, podobně jako v jiných rodech i zde máme problém přesně určit generace – obměňovali jména Častolov, Smil a Jindřich, a to v německém, českém i latinském znění. Pokud se narodilo synů více,

dostávali stejná jména i sourozenci. Víme, že stojí za hradem Lipým, Dubou, Houskou (tu vydrželi nebo jinak si přivlastnili), Ronovem u České Lípy a Ojvínem. Ze severu Čech se ztrácejí v odnoži Berků z Dubé až těsně před třicetiletou válkou.

Vybrat v množství zdejších hradů vůdčí typy není jednoduché. Substrátem jsou založení královská – Houska a Bezděz stavěné zřejmě těsně za sebou, určitě ale stejnou, nejspíš cisterckou hutí, dále Mladá Boleslav, Vartenberk ve Stráži pod Ralskem, Frýdlant. Dva posledně jmenované hrady byly a stále jsou zatíženy pověstmi, které pronikly i do seriálních pramenů (věž Indica a údajní Milčané ve Stráži). Poněkud stranou stojí **Děvín** u Stráže, jeho stavební vývoj totiž vinou těžebních zásahů nedokážeme přesně popsat, ale lze říci, že jeho stará část patří do 13. století, kdežto dolní hrad s průchozí věží až do poděbradských dob. Pokud byl terén příhodný, vyrůstaly zde i hrady skalní jako Frýdštejn nebo Valečov, hrádky ve skalních městech Českého ráje na své prozkoumání a někdy i objevení zatím čekají. Unikátem je Jezdec/Reitenstein v závěru Kateřinského údolí, o jehož historii a účelu nevíme vůbec nic.

Daleko rozsáhlejší byla v tomto kraji výstavba šlechtická. Markvartici zde staví jedny z prvních panských hradů u nás vůbec. Zvláště by bylo vhodné zmínit **Michalovice**, po nichž se jedna z větví rodu píše. Hrad byl založen v druhé polovině 13. století jako bergfritový na úzkém ostrohu nad Jizerou. Od počátku měl za šířovým příkopem vybudované opevněné předhradí a byl zdaleka nápadný mohutnou válcovou věží. Hrad byl stavěn velmi nákladně, jádro s obdélným palácem bylo v linii obvodu ostrožny obeháno parkánovou hradbou. Předpokládaná eskarpa hradební zdi nebyla potvrzena a podle průzkumu ani pro ni nebylo místo. Hrad ve finální podobě měl nejméně dvoupatrový palác s mnoha místnostmi, jak dokládá zachovaná jižní stěna. Přesto byl patrně pro těsnost staveniště a nemožnost dalšího rozvoje opuštěn a majitelé se stěhují do Mladé Boleslavi. Charakteristický tvar věže byl dáván za vinu blesku v 19. století, ale již nejstarší vyobrazení z poloviny 18. století ukazují věž jako rozčísnutou.

Lemberk byl založen Havlem, synem Markvarta na základě povolení Václava I. a je tedy ze zdejších hradů asi nejstarší. Původní podobu neznáme, pravděpodobně je částečně zachovaná v obvodu zdí dnešního zámku. V severovýchodní straně nádvoří byly objeveny pozůstatky složitější stavby, pravděpodobně paláce, a v prostoru dnešního vstupu do zámku zbytky hradby. Podle toho lze soudit na bergfritový typ stavící se útočnou věží čelem k vstupu. Podrobnosti k celkovému výrazu stavby by dodal nový geofyzikální průzkum, několikrát přestavby původní podobu do základů naprosto setřely.

Na **Frýdlantu** byla celková situace hradního jádra zachována. Hrad založený za Přemysla Otakara II. pravděpodobně jako královský (máme nepřímé důkazy o udělení hradu v léno Častolovovi z Ronova) nebyl na svém místě, zdaleka viditelném čedičovém suku nad klíčovou Smědý, první stavbou, pravděpodobně zde stál již dříve hrad dřevěný. Ovšem pověsti o „majáku“ zvaném Indica z roku 1014 je třeba zcela zavrhnout – regesta, z níž je citováno, obsahuje jedinou větu o věži tohoto jména nad řekou Smědou a i datace je přinejmenším sporná. Je pravda, že nápadná skála vyčnívající z lesního porostu musela být známým orientačním bodem, a je i možné, že latinu příliš neovládající mnich si na jiné vhodné slovo prostě nevzpomněl. Hrad původně bergfritového typu skálu postupně obklopil, obranná linie se přesunula na parkán. Když měla být stavba rozšířena o další stupeň, využilo se plošiny o několik metrů níž.

V souvislosti s uvedenými hrady a dále Ralskem, Vartenberkem a Grabštejnem: přesně v linii, v jaké byly zakládány, se na sever od Prahy táhla lužická stezka, lépe řečeno její hlavní větev. Ze Staré Boleslavi pokračovala podél toku Jizery až k soutoku s Dolským potokem, který opustila a vyšplhala se na planinu zhruba v trase dnešní silnice číslo 38, aby pokračovala podle výrazných orientačních bodů Bezdězu, který nechala vlevo, ale jen tak, aby další hora, Ralsko, zůstala vpravo. Pokud si pocestný tento směr udržel, musel dojít do Jablonného a odtud přímo k severu do Žitavy. Stezky se vyhýbaly pro nás pochopitelnějším sníženinám, protože ty byly neustále podmáčené a hrozilo zde uvážnutí. Lužická stezka se v prostoru Jablonného dělila, její východní větev pokračovala přes Jítravské sedlo k Jeřici a podél ní přes Albrechtické sedlo do východní části Šestiměstí. Pokud si vše zakreslíme do mapy, vidíme, že jednotlivé hrady mohly stezku a obě její větve kontrolovat takřka na dohled. To byl pravý důvod budování hradů v nehostinných končinách pod Lužickými horami: vybírání poplatků, tedy vlastně olupování pocestných. Že to nejsou jen spekulace, je patrné z proměn stezky, která ve 14. století musela být králem deklarována jako jediná povolená s tím, že v žádném případě nelze překonávat Ještědský hřbet v místě dnešních Jeřmanic. Přesto posléze uprostřed ničeho vznikl Liberec.

Skalní hrady již byly zmíněny, zde by bylo vhodné připomenout **Valdštejn** na okraji hruboskalského skalního města. Založen byl na konci 13. století jedinou větví markvartického rodu, která přežila dodnes a která se po něm nadále píše. Hrad střídal majitele, po husitských válkách byl postupně v rukou několika hejtmanů, roku 1440 jako loupežnická skrýš pobořen, postupně pustl. V 17. století se vrací do rukou Valdštejnů, majitelé zde usazují poustevníky a posléze byl romanticky přestavěn. Hrad zaujímal nejvzdálenější skalní bloky ze série, byl budován tak, aby se maximálně využil tvar a plocha skal. O skutečné podobě hradu nemáme ponětí, pravděpodobně pro nepatrné rozměry staveniště neměl věž a sestával ze dvou budov spojených můstkem. V této studii je uveden ze dvou důvodů: je to kmenový hrad rozrodu Valdštejnů a jako takový sdílel osudy

rodu a zároveň je jako skalní hrad daleko typičtější než známější Valečov. Bohužel naprostá většina stavebních detailů byla překryta romantickými úpravami.

Centrem ronovského panství byl hrad **Lipý**, jeden z mála českých vodních hradů. Není úplně jednoduché jej zařadit: svou stavební dispozicí odpovídá bergfritovému typu, zároveň je ale jednoznačně hradem blatným, založeným v nivě Ploučnice na dřevěných roštích a obklopený vodním příkopem, ze kterého se dala v případě potřeby zatopit okolní krajina. Kromě toho se z přilehlé vesnice stalo velké poddanské město Česká Lípa a hrad vrostl do jeho organismu, lze jej tedy označit zároveň za hrad městský. Hrad byl založen někdy kolem poloviny 13. století, ale brzo přechází na Berky z Dubé. Za husitských válek byl dobyt a vypálen, posléze husity opevněn. Přestavěn renesančně, po třicetileté válce využíván účelově, zásadně poničen až v 50. letech 20. století. Hrad zaujal ostrůvek suchého luhu a jeho průběžné úpravy prozrazují důležitost, jakou mu majitelé přikládali. Listinné důkazy opět chybí.

Velmi významným unikátem hradní architektury je **Český Dub**. Bylo obecně známo, že zámek uprostřed města má starší historii, ale přesně se nevědělo, co stálo na místě trojkřídlé budovy, jejíž větší část byla po požáru demolována, ve středověku. Až výzkumy z 20. století bezpečně prokázaly, že po dvorci z počátku 12. století zde stála johanitská komenda založená po roce 1237 díky daru Havla z Lemberka. Maltézští rytíři na Českém Dubu seděli do husitských válek, dalším vlastníkem byli Vartenberkové. Celá stavba vychází z jednoduchého konceptu obdélné budovy zakončené kaplí, podobně jako v daleko výstavnějších Strakonících. Opevnění objektu se nezachovalo. Objekt se dochoval v úrovni sklepů, ale o jeho pravé povaze se nic nevědělo. Je zajímavé, že zdejší komenda byla v úrovni spekulací spojována s tak zvanou Dalimilovou kronikou a po materiální identifikaci hradu byla domněnka, že kroniku sepsal některý z rytířů, či snad přímo Havel z Lemberka, znovu opakována. Objektivně ovšem konečné stanovisko vyslovit nemůžeme.

Hrady severovýchodních Čech, přinejmenším ty, které vznikly během 13. století, jsou svázány nejen geograficky, ale i faktem, že do zdejších odlehlých končin královská moc nedosahovala. Kraji dominovaly rody Ronovců a Markvarticů, jejichž rozlehlá, ale nepřilíš výnosná panství se navzájem prolínala a kteří byli bohatí spíš na syny než majetkem. Mezi zdejšími hrady tedy převládají jednoduché bergfritové dispozice, díky vhodnému terénu zde najdeme mnoho hradů skalních. Osa celého kraje, řeka Jizera, představovala zároveň i základní komunikaci, podél které probíhala významná obchodní trasa. To bohužel svádělo mnoho zdejších pánů k provozování loupežnického řemesla – král byl nucen často zasahovat, pokud prostředky koruny dovolily. Obrana a ochrana měla být soustředěna na hradě **Bezdězu**. Podhradní městečko bylo založeno na městském právu, stejně jako nedaleký Freistadt (Kuřívody). Bohužel se ukázalo, že je osidlovací struktura zdejšího kraje dávno stabilizovaná a nové obyvatelé se nepodařilo získat. Z celého záměru zůstal jen impozantní královský hrad na větším ze dvou znělcových suků založený Přemyslem Otakarem II. roku 1264.

Objekt je velmi dobře probádán a je předmětem řady monografií, nemá tedy smysl zde uvádět notoricky známá fakta. Pouze k jeho stavebnímu výrazu: pro svou relativní odlehlost a stále využití až do konce 18. století ušel zásadní zkáze a máme dochovaný hrad s obvodovou zástavbou na velmi úzkém stanovišti, z hradů Přemysla Otakara II. jediný v takřka původním tvarosloví. Je vhodné si všimnout specifik: především dvou takřka stejných věží, kde jedna má funkci hlásky u třetí brány a druhá je tradiční bergfrit. S tím souvisí na svou dobu pečlivě propracovaný systém opevnění, který útočníka vodí v pravotočivě spirále kolem celého obranného perimetru hradu, takže je neustále na dostřel. A konečně, hrad samotný zřejmě nikdy neměl být obvyklým otakarovským reprezentačním sídlem, nebyl vůbec uzpůsoben pro pobyt většího množství lidí a v budově paláce neobsahoval tehdy nutný velký sál. Pevnostní povaha stavby tak výrazně převažuje nad obytnou a reprezentační. Další důležitou souvislostí je provedení hradní kaple, nápadně podobné kapli na Housce. Je pravděpodobné, že hrady vznikly brzo po sobě, byly dílem stejné stavební huti a Bezděz měl být náhradou za malou a do rukou Ronovců upadnuvší Housku. Hrad naposledy unikl zkáze na konci 18. století, kdy byl s příznačnou josefinskou arogancí prodán jako kamenolom a jen statut poutního místa jej zachránil.

Praha a okolí Prahy

Máme jich v hlavním městě nejméně šest: **Pražský hrad** samotný, v troskách Vyšehrad, hrádek na Zderaze a Nový Hrad u Kunratic, zaniklý biskupský dvůr na Malé Straně a neméně zaniklý komplex Králova dvora u Prašné brány. Praha samotná je unikát: souměstí pěti tu více, ze západu na východ byl osídlen takřka nepřetržitě od ústupu ledovců. Přispívala k tomu mikroklimatická anomálie, díky níž zde bylo vždy o zhruba jeden stupeň tepleji než v okolí, dostatek vody po celý rok a suché terasy na obou březích. Dlouho neosídlená zůstávala niva přímo v ohybu řeky, která se zde pravidelně rozlévala. Archeologické průzkumy pražské kotliny jsou velmi komplikované pro neustálou stavební činnost, která náleзовé horizonty dokonale promíchala. Nejstarší dochované osídlení pochází přímo z hřbetu opyše, což ostatně mohou návštěvníci Pražského hradu vidět na částečně odkrytých vykopávkách přímo na třetím nádvoří*. První pražský hrad nad Vltavou tedy bylo hradíště

* Pověsti o Praze z Vyšehradu zakládáné jsou jen pověsti. Kosmas ani Kristián k legendě o založení Prahy neuvádějí, odkud bylo věštěno, a cyklus vyšehradských pověstí je dílem Václava Hájka z Libočan. Rukopisné padělky jen akcentují a archaizují hájkovská témata.

protáhlého tvaru, v západní části v místech druhého nádvoří přetátného hlubokou příčnou spárou, která tvořila přirozenou linii obrany. Další hrazené plochy pokračovaly směrem k Pohořelci.

První kamennou stavbou v areálu Pražského hradu byl kostelík Panny Marie připisovaný Bořivojovi. Dnes je ztotožňovaný se zbytky nalezenými v místě zvaném „Na baště“ na dnešním druhém nádvoří, ale lokace je stále sporná. Faktem je, že první necírkvní dochovanou kamennou stavbou je zde až románské přízemí hradního paláce postavené pravděpodobně knížetem Soběslavem v první polovině 12. století. Celková ponurost místa nás nesmí zmást: v přízemích se nebydlelo, bylo zde hospodářské zázemí, sklady, konírny nebo i chlévy. Pokud si chceme představit první patro, reprezentační sál románského hradu, můžeme se podívat například do Chebu. Pražský hrad byl totiž stavěn jako falc. Je tedy vysoce pravděpodobné, že knížecí palác se do pražského údolí otevíral sadou velkých, tří- až pětidílných oken. Pro takové prostory mělo soudobé stavitelství pojem *solarium*. Na východní straně k falci zcela určitě přiléhala soukromá knížecí kaple, pod současným kostelem Všetech svatých nedohledatelná. Z románského opevnění se nejlépe dochovala Černá věž na východním konci hradu.

Románský palác byl za přemyslovských králů rozšiřován a upravován, roku 1303 ale vyhořel, a proto Karel IV. zahájil úplnou přestavbu v duchu vrcholné gotiky. Přízemí, otevírající se do prostoru třetího nádvoří původně nejméně deseti lomenými oblouky, bylo rozděleno na pět plochostropých sálů, v patře byly potom sály tři, reprezentační. Bydlelo se v příčném traktu na západní straně paláce. Dodnes se dochovaly dodatečně zaklenuté prostory přízemí dokončené nejspíš za Václava IV. Přesto byl královský palác po dokončení Králova dvora opuštěn a až Vladislav II. v době, kdy vládne pouze Čechům, přestavuje celý objekt do podoby, jakou známe dnes. Jagellonské aktivity ovšem Vladislavským sálem, který v sobě spojuje pozdní gotiku a ranou renesanci, nekončí, je postaven kostel Všetech Svatých, Stará sněmovna a konečně Ludvíkovo křídlo uzavírající někdejší románský vstup do hradního areálu.

Mezi českými hrady je Pražský hrad z mnoha důvodů výjimečný. Především byl od počátku koncipován jako sídlo panovníka s důrazem na reprezentativnost (dost možná na úkor komfortu bydlení). Kromě toho nebyl prostor hradu králi vyhrazen, vždy zůstal, díky metropolitnímu kostelu, klášteru, kapitule a správním objektům, místem veřejným. Hradištní ráz rozptýlené nesouvislé zástavby dnes pod dojmem jižního tereziánského traktu nevnímáme, ale po celý středověk byl více než nápadný. Je třeba si uvědomit, že hrad byl nejméně dvoupodstropový, rozdělený zmíněnou příčnou roklí, že paláce na východním konci neexistovaly a že celý hrad byl obklopen vysokou hradbou s vystupujícími věžicemi, jak je zachováno v jižní hraně Ústavu šlechticů. Severní opevnění je pozdní, vladislavské, stavěné Benediktem Rejtem a opírá se o původní opevnění románské, tedy Černou věž, od které do Jeleního příkopu postupně vystupují dělové bašty Daliborka, Bílá věž* a Mihulka. Pevnostní ráz stavby vynikne při pohledu od Královského letohrádku.

Pražský hrad byl inspirován a inspiroval. Byli to zejména nejlepší evropští stavitelé a řemeslníci, kteří zde školili domácí mistry a vedle nekonečné práce na katedrále přijímali zakázky mimo město. Benedikt Rejt stojí za pozdně gotickým opevněním riesenburského Švihova, Rabí a dalších hradů, původně parléřovská huť byla najímána na stavby i ve městech. Zejména z přelomu 15. a 16. století máme dochovány reminiscence na kroužené klenby Vladislavského sálu na místech zcela nepravděpodobných, jako je Tuchoraz u Českého Brodu. Nemluvě o desítkách či stovkách bezejmenných kameníků a zedníků, kteří svoji dovednost uplatnili v přímé režii významných rodů pozdního středověku, jako byli Pernštejnové na Pardubicích nebo Smiřičtí na Veliši. Inspirací byl i ve smyslu prosté nápodoby – páni nabývající moci za posledních Přemyslovců chtějí taky mít velký kamenný hrad, nebo alespoň hrádek, a vyrovnat se králi.

Konkrétní typ byl ale nepřenosný. Falc je již ve 13. století anachronismem, což nejlépe dosvědčuje neochota králů na Pražském hradě vůbec bydlet. Nepohodlné, v chladných stoletích nevlídné sály vyměnil již Václav IV. za útulné a městu se všemi jeho aspekty bližší sídlo při Pražské bráně, založené v tehdy moderním stylu jako mohutný donjon poskládaný z třípodstropových bytů nad sebou — polovina pro sál, čtvrtina pro klenutou komnatu, čtvrtina pro roubenou komnatu, dochováno na Bečově — s volně stojícími provozními budovami. Prostor **Králova dvora** zahrnoval i provozní zázemí a zahradu. Sídli zde po Václavu IV. jeho bratr Zikmund a další králové až po Vladislava II., po sto let byl oficiální královskou rezidencí. Celý areál byl postupně zastavěn, věžový palác snesen do úrovně okolní zástavby a za Jiřího z Poděbrad nejspíš ani nevybočoval z obrazu velkého měšťanského domu. Měnil vlastníky, chátral, po třicetileté válce byl proměněn na seminář, za Josefa II. na kasárna. Definitivně byl zničen za pražské asanace, kdy na jeho místě vyrostl Obecní dům. Králův dvůr byl především rezidence, přesto ale zapadal do obranného perimetru Starého Města a do značné míry byl schopen i vlastní obrany. Typ zde použitý (byl obyvatelný již v roce 1383) je typický pro pozdní karlovská založení a výchozí pro blokovou dispozici pozdně gotických hradů.

Nový Hrad u Kunratic již byl zmíněn, je to opět v jádru donjon, ale tentokrát s přistavěnými palácovými křídly a tedy bloková dispozice. Zajímavější je zaniklý **biskupský dvůr na Malé Straně**, postavený v polovině

* Neplést s románskou Bílou věží, snesenou pod úroveň střech a skrytou v středním křídle. Najdeme ji za slepými okny vedle prezidentského průjezdu.

13. století a zničený na začátku husitských válek. Je pravděpodobné, že v nějaké podobě existoval již dřív, soudě podle zbytků kvádrkové plenty asi polozemnice zhruba o sto let starší, než je první datace objektu. Jako svou rezidenci jej zásadním způsobem rozšířil a přebudoval Jan IV. z Dražic, z jeho doby se dochovala branská věž, nyní dům v Mostecké ulici č. 16. O dispozici víme jen málo, pravděpodobně měl dvůr pravoúhlý půdorys, byl opevněn samostatně a svou zástavbou nevyňikal nad ostatní budovy Menšího Města. Až v druhé polovině 14. století byly budovy dvora zvýšeny o jedno patro, ale stísněný prostor staveniště neumožňoval zásadní rozvoj architektonický ani obranný.

Vyšehrad je pro českou veřejnost neoddělitelně spjat s nejstaršími pověstmi, ovšem skála nad Vltavou uzavírající eliptickou, zhruba 600 metrů dlouhou ostrožnu byla osídlena až během 10. století a to od počátku jako vojenský bod. Z jejího, pravděpodobně vždy holého vrcholu byl kruhový výhled daleko do kraje a především proti proudu Vltavy, tedy do míst Pražskému hradu skrytých. Samotný název je starobylý: známe několik podobně položených opevnění v místech slovanských sídel a je možné, že stejně jako uvedený velehrad se jedná o původně obecné jméno označující hrad na skále nad řekou. Prehistorické osídlení postneolitické není doloženo. Pověsti k Vyšehradu se vážící jsou nejspíš součástí vyfabrikované královské legendy Vratislava I. a plodem sporů mezi knížetem a jeho bratrem biskupem – knížecí dvůr se přestěhoval do nového paláce, při kterém byla založena kapitula podléhající přímo papežské kurii. Vratislav zde byl korunován a česká knížata zde sídlila až do roku 1140. Až Karel IV. v zájmu panovnické legendy hrad představuje, ale rezidenční povaha sídla ustupuje funkcím vojenským. Za husitských válek je pobořen a v 17. století je na jeho místě vybudována mohutná barokní pevnost.

Vyšehradské založení bylo prosté a de facto hradištní. Rozlehlá plocha ostrožny je celá obklopena hradbou, nejvyšší místo hradiště je upraveno do podoby akropole a zde stál volně knížecí, posléze královský palác a dům kanovníků. Bohužel přesnou podobu a umístění jednotlivých budov neznáme, protože celý prostor byl při výstavbě barokní pevnosti dokonale převrácen a amatérské výkopy obrozenských nadšenců dílo zkázy dokonaly. Zůstává nám obtížně dostupná tzv. Libušina lázeň, pravděpodobně hláska, odkud byl sledován říční provoz.

Posledním pražským hradem, zcela ztraceným, je **Hrádek na Zderaze**. Nalezli bychom jej pod bloky, v jejichž nároží je Tančící dům. Patří do okruhu staveb Václava IV., měl pravděpodobně blokovou dispozici a z dochovaných kreseb a rytin se lze domnívat, že vypadal podobně jako dochovaný Hrádek v Kutné Hoře. Jádrem hradu tvořily dva donjony, větší šestipatrový byl královským palácem. Opevněn byl pouze lehce, za husitských válek byl poškozen, staletí chátral a zbořen byl v rámci pražské asanace, kdy byla rovněž srovnána se zemí skalka, na které stál.

Pražské hrady existovaly v těsné blízkosti města, ale nikdy se nestaly jeho přímou součástí. Pokud nebyly založeny na vysloveně izolovaných místech, byly postupně městem konzumovány úměrně tomu, jak klesal jejich význam. Právě intenzivní stavební činnost je příčinou, že o pražských hradech víme jen velmi málo a musíme se opírat i o tak málo spolehlivé zdroje, jako jsou kresby a veduty. V případě Vyšehradu přistupuje i romantická adorace místa spojeného se slavnou, byť vybájenou českou minulostí a s ní spojené hledání slovanské minulosti tam, kde nikdy žádná nebyla. Naštěstí Pražský hrad sám byl natolik významný a natolik v úctě, že přečkal i nejkritičtější období, kdy měl být Josefem II. přestavěn na kasárna.

Vysledovat společné rysy hradů na dohled od Prahy je přinejmenším problém. Přesto: existuje, především v těsné blízkosti (na den cesty) od Prahy, skupina hradů a hrádků založených osobami blízkými dvoru nebo měšťany, vždy ale jako venkovské sídlo s patřičnou mírou luxusu. Snem pražských (a posléze i kutnohorských) měšťanů byl predikát. Touha po nobilitaci se táhne dějinami českého patriciátu od počátku měst po rok 1918. Mezi drobnými stavbami vyniká **Okoř**. Podle archeologických výzkumů je nejstarší úroveň hradu víceboká stavba na nejvyšším místě staveniště, datovatelná do poloviny 13. století. Ve zbytcích byla identifikována rozměrná kaple, což by odkazovalo na souvislosti s německými hrady. Protože hradní kaple byly v dané době i na královských hradech poměrně jednoduché stavby, je pravděpodobné, že hrad byl rezidencí vysoce postaveného církevního hodnostáře.

První písemné prameny máme ale k dispozici až k době o sto let pozdější. Bohatý staroměstský měšťan František Rokycanský hrad přestavěl tak, že původní dispozice se takřka ztratila. Stavělo se podle postupů v lucemburské době obvyklých, totiž jako donjon spojený s palácem v blokovou dispozici. Podstatná je osoba stavebníka, který měl dostatek prostředků i konexí, aby si mohl dovolit postavit sídlo o rozměrech královského hradu, srovnatelné s hrady Václava IV. Po roce 1414 hrad měnil majitele, páni z Donína hrad doplnili o pozdně gotické opevnění se dvěma dělovými baštami, které mělo kompenzovat nepříliš výhodnou lokaci. Na Okoři je pozoruhodné, jak během krátké doby vzrostlo bohatství a vliv pražských měšťanů – o několik desítek let jiný bohatý Pražan, kupec Kříž, na vlastní náklady staví Betlémskou kapli a vymůže pro ni právo českého kázání.

Jiní měšťané nebyli tak úspěšní jako Rokycanský a jejich venkovská sídla nepřekročila rámeček tvrze. Známe desítky takových staveb v blízkosti Prahy a několik při Kutné Hoře. Jejich osudy byly stereotypní: místní zeman postavil, bohatý kupec v druhé polovině 14. století odkoupil, po třicetileté válce přestavěny na zámek nebo hospodářské stavení – Vyšehořovice, Roztoky, Jiříce, Stránka u Zap, Chvaly, Ctěnice, Petrovice, Kralovice...

Žádná ze jmenovaných staveb ale nepřesáhla rámec drobného feudálního sídla, vždy existovala v těsném kontaktu se svým hospodářským zázemím a nikdy neměla správní funkci, nelze ji tedy zahrnout mezi hrady. Mírně zde vybočují **Litovice** pánů z Dražic. Byly založeny roku 1330 bratry Řehníkem a Janem z Dražic, tehdy pražským biskupem, velkoryseji než jiné soudobé objekty. Je to jedna z mála staveb svého druhu, která si uchovála původní dispozici. Její dnešní vzhled je dán poslední přestavbou na sýpku, ale lze vysledovat známky velice komfortního založení: hrotitá okna s kružbami, krby a kamna, klenutá síň v druhém patře. Obdélné stavení, původně čtyřpatrové, bylo obeháno hradbou a příkopem s valem, opevnění ale vzalo za své za třicetileté války a posléze byl celý objekt přestavěn pro potřeby dvora. Litovická tvrz svým založením a dispozicí tedy patří dost možná mezi hrady s jedinou budovou, podobně jako Vlčtejn u Plzně. Ze sobě současných drobných staveb se rovněž vymyká úroveň výzdoby, kterou musela provádět některá z jihofrancouzských stavebních hutí. Tomu by napovídaly i tvaroslovné analogie s Dražicemi, s největší pravděpodobností budovanými současně.

Říčany u Prahy patří mezi hrady vymykající se jakékoli typologii. Bezpečně víme, že byly založeny Ondřejem z Říčan v druhé polovině 13. století a to v definitivní podobě. Hrad do značné míry předjímá objekty stavěné o sto let později: hlavní budovou byl mohutný donjon zachovaný ve svém nároží, ke kterému přiléhaly nejméně dva paláce, vevnitř podle zbytků zachovaných ve zdech velmi luxusně zařízené. Naprosto tedy neodpovídá soudobým šlechtickým založením. Stavebník musel být blízko králi a musel mít k dispozici královskou stavební huť, čemuž napovídá kvalita provedení detailů. Hrad nebyl příliš opevněn, jak lze alespoň soudit z dochovaných zbytků, hradní areál byl totiž částečně konzumován městem. Za husitských válek byl poničen a posléze opraven, od poloviny 15. století je veden jako pustý. V Říčanech se opět potýkáme s problémem konzumace hradu městskou zástavbou. Docházelo i k záměrnému ničení, v severozápadní části byly nalezeny stopy po novověkém podkopávání zdí.

Posázaví

Údolí Sázavy je geologicky poměrně mladé, řeka se hluboko zařezává do původně pravoúhlých zlomů ve středočeském plutonu, které postupně mění na meandry, a nechává za sebou množství ostrohů jako stvořených pro stavbu hradů. Zdejší kraj byl řídce osídlen, ale žádný z velkých a významných rodů o skalnaté údolí a hluboké lesy neměl zájem. Hrady se zde stavěly ve dvou vlnách: starší založení bergfritového typu převážně na horním toku z druhé poloviny 13. století, mladší na středním toku spojený se specifickým fenoménem drobných, navzájem v druhé generaci manželskými svazky spojených rodů. Zdejší panstvo sice nebylo movité, ale zato vlivné, především za vlády Václava IV., který po nevalných zkušenostech se zděděnými hodnostáři z mocných rodů svoje nové oblíbence hledal mimo jiné zde. Některým posázavským pánům jejich moc stoupla do hlavy natolik, že se dopouštěli zjevného loupežnictví a nejméně jeden z nich, Zůl z Ostředka, byl na svém hradu Stará Dubá zatčen a v Praze popraven. Odbojníci v divokém kraji daleko od rušnějších cest ale nebylo vykořeneño, naopak, Jiří z Poděbrad většinu hradů na střední Sázavě pro upevnění královské moci dobyl a rozbořil. 15. století přečkalo bez úhony jen několik staveb v rukou spolehlivých rodů a králových příbuzných.

Královská založení jsou nepočtená, ale o to významnější. Je třeba zmínit Týnec nad Sázavou, jeden z mála doložených hradů přechodného typu a na něj navázaný **Zbořený Kostelec**. Hrad nelze typologicky přesně určit, z první fáze výstavby se nedochovalo dost pozůstatků – nápadná válcová věž nad řekou náleží do jedné z posledních stavebních úprav za pánů se Šternberka. Hrad sdílel osudy svých sousedů, jen s tím rozdílem, že nebyl místními šlechtici stavěn, ale zakoupen jako zástava. Jinak se ale příběh hradu neliší, přechází z majitele na majitele, po husitských válkách se stává sídlem loupeživé roty, byl dobyt Šternberky, přestavěn do podoby pevnosti, což setřelo všechny předchozí fáze výstavby, a jako hrozba zemského míru byl Jiřím z Poděbrad dobyt. Na posledních vojenských akcích je patrné, že stejně jako v ostatních případech se s hradem po dobytí nepočítalo, byl již při dobývacích pracích cíleně bořen. Na hrad se vážou dvě specifika: založení na nesoudržném materiálu (rozpadající se silně přeměněné břidlice), jehož vinou byl hrad neustále opravován, a neobyčejný rozsah staveniště.

Zlenice vznikly v 14. století, v blokové dispozici a nebyly zásadněji přestavovány. Jeho majitelé pocházeli z nepřehledného spletnce vzájemně příbuzných rodů z kraje mezi Voticemi a Sázavou, hrad podle toho měnil majitele, od konce 14. století byl dokonce královským manstvím, po husitských válkách přechází na Kostky z Postupic a nakonec byl Jiřím z Poděbrad dobyt a zbořen. Potud tedy objektivní historie, kterou bychom mohli označit místně za typickou. Hrad ale nechal dvě jiné kulturní stopy. První známe všichni, aniž bychom věděli, o který hrad se jedná: je to ona zřícenina na obrázcích Josefa Lady. Druhá je komplikovanější, vede ke dvěma knihám: Rytíři a lapkové Karla Nového, který romanticky přikrášlil osudy drobných šlechticů na České Sibiři, a především historické detektivce Radovana Šimáčka *Zločin na Zlenicích hradě*. Pokud obě díla čteme pozorně, nalezneme již zmíněné charakteristiky středního Posázaví, totiž rozdrobenost, slabé osídlení, odlehlost a zároveň znepokojující blízkost Rožmberků. Ani problematická stránka živobytí zdejší šlechty, totiž tu občasné, tu soustavnější loupežnictví, není opomenuta. Máme zde tedy další stopu, další kontext hradu: populárně kulturní.

Starou Dubou znají cestující na trati Čerčany – Světlá nad Sázavou. Mezi stanicemi Hvězdovice a Zlenice vlak projede skrz starý hrad. Jsou to sice trosky opevnění podhradního městečka Odranec, ale pokud byste se vydali přímo nahoru do kopce, narazíte na rozlehlé pozůstatky hradu z poloviny 13. století. Mezi českými hrady své doby Stará Dubá vyniká především svoji dispozicí – v době, kdy se striktně rozlišovalo mezi královskými a šlechtickými, zde máme bezpečně šlechtické založení hradu s obvodovou zástavbou. To bylo možné jen ve dvou případech: stavebník byl v úzkém kontaktu s dvorem nebo byl patřičně troufalý a bohatý. Ondřej z Dubé*, první známý vlastník, je připomínán až k roku 1383, hrad ale musel v té době už stát. Poprvé byl dobyt otcem a synem Zúly z Ostředka, tehdy v sezení na nedalekém, na pánech z Dubé uloupeném Čejchanově Hrádku. Mikuláš Zúl byl za tuto a další akce arcibiskupem Zbyňkem Zajícem z Házmburka jat a v čele padesáti jiných lapků oběšen. Jako u všech předchozích hradů i zde mají archeologové středověku jedinečnou příležitost najít artefakty související s dobývacími postupy druhé poloviny 15. století. Hrad je mimořádně zajímavý spojením opevnění manského městečka v podhradí a hradu samotného v jeden celek.

Tok řeky nad sázavským klášterem byl postupně osídlován v druhé polovině 13. století. Většina zdejších hradů je v jádru bergfritového typu a nějakým způsobem spojena s rodem pánů ze Šternberka. Nejnižší stojí **Pirkštejn** v Ratajích nad Sázavou, zajímavý stavebně dochovaným posledním bedněným patrem věže a celkově dynamizující dispozicí, kdy se věž dostává do těsné kličky hradební zdi. Hrad na nevelkém ostrohu brzo přestal prostorově vyhovovat, poslední majitel Oktavián Kinský jej nechal přestavět na faru, ale vnitřní dispozice paláce (tři pokoje na jedno patro) zůstala zachována. S hradem je spojen rod pánů z Pirkštejna, spřízněný s pány z Poděbrad a známý Hynkem Ptáčkem, který vedl a systematicky protahoval obléhání Sionu svého příbuzného Jana Roháče z Dubé.

Český Šternberk je vedle Konopiště nejznámějším a nejnavštěvovanějším posázavským hradem. Od začátku patřil Divišovským z Hvězdy, kteří se již v polovině 13. století píší jako Šternberkové, a až na krátkou epizodu v 17. století tomuto rodu náleží dodnes. Pro nevelkou rozlohu staveniště nebyl významněji přestavován a v obrysech současného zámku lze vytušit původní hrad. Zajímavostí je založení: hrad oproti soudobým zvyklostem leží na hřebenu a má tedy dvě čela. Severní bylo vybaveno mohutným bergfritem, který měl snad původně břit a dodnes proráží budovy hradu, byť je snesen do úrovně okolních střeš. Na jižní straně stála pravděpodobně čtverhranná útočištná věž obrácená hranou proti vchodu (podobně jako dnes na Chebském hradu)**. Starý palác zaujímal východní stranu nádvoří, byl jednoduchého obdélného půdorysu a na severním konci na něj navazovala kaple s polygonálním uzávěrem. To rozhodně nebylo v polovině 13. století běžné a prozrazuje to moc a bohatství Šternberků.

Hrad byl sice roku 1467 dobyt Jiřím z Poděbrad v rámci likvidací panského odboje v Posázaví, ale zůstal v rukou původních majitelů, kteří jej obnovili a v mezích možností úzkého rulového hřbetu opevnili. Hrad dostal úzkou parkánovou hradbu, na severní straně dvě dělové bašty, ale zcela zásadní a unikátní prvek zdejšího opevnění je předsunutá bašta na návrší jižně od hradu. Bašta má vlastní systém opevnění, proti předpokládanému směru útoku se obrací úzkým břitem a v prvním patře mohla stát až čtyři děla obrácená do všech směrů. K baště náleželo i elementární zázemí v podobě ubikace posádky, kde byly objeveny střepy kachlů. Ale bylo to opět k ničemu: o hrad se napříště neválčilo a majitelé si jej zastavěním úzkého nádvoří přebudovali na zámek.

Ledeč nad Sázavou byla dlouho opomíjená, přestože prodělala velmi zajímavý stavební vývoj. Hrad z první poloviny 13. století patří k našim nejstarším šlechtickým zděným sídlům. Jeho původní podoba byla velmi jednoduchá a upomíná na hrady přechodného typu, po dokončení představovala pouze obdélný palác s obloukovitou hradbou, po jehož levé straně vedla do jádra hradu cesta, pravděpodobně rovněž hrzená. Před vstupem do vnitřního hradu kontrolovala cestu okrouhlá věž vsazená do hradby jádra, na tehdejší dobu neobyčejně subtilní. Hrad byl v 15. století rozšířen a komunikační systém zcela přebudován, do své vnitřní plochy přibral i cestu původně hrad obcházející a stal se tak průchozím. Poslední úpravy potom změnil vnitřní dispozici, v nové vnější hradbě byly vybudovány dvě dělové bašty a nakonec byl vpravo od původního paláce vybudován nový třípatrový se samostatnou schodišťovou věží. Hrad byl po desetiletí využíván jen minimálně a chátral, dnes je v soukromých rukou.

Posledním představeným posázavským hradem je **Lipnice nad Sázavou**. Postaven snad Ronovci, od roku 1319 je jeho držitelem Jindřich z Lipé. Hrad byl několikrát upravován a přestavován, vždy s důrazem na komfort bydlení. Kdyby roku 1869 nevyhořel, měli bychom velmi dobře zachovalou ukázkou šlechtického hradu blokové dispozice, možná nejrozsáhlejšího u nás. Bezmála sto let probíhající rekonstrukce bohužel kladou důraz na vizuální stránku hradu a často narušují původní ráz stavby.

Hrad byl stavěn jako dvoudílný. V čele protáhlého nádvoří stojí mohutný lichoběžníkový donjon (nádvořní strana 20 m) s věžovou branou po straně. Palác na opačné straně nádvoří byl stavěn postupně, nejstarší část je na jihozápadě a dokončena byla přednostně pravděpodobně proto, aby stavebník měl kde bydlet. Posléze byl

* Se severočeskými Riesenburky, kteří se též psali po Dubé, nemá tento rod nic společného.

** Nebo taky ne. Nápadná válcová věž na terase na jižním konci hradu pravděpodobně není z konce 15. století, jak se předpokládalo, ale podstatně starší. Věc si žádá podrobnější výzkum v terénu.

objekt rozšířen severovýchodním směrem na celkovou plochu 20×40 metrů a nová část vyzvednuta o patro. Věž Samson, do původní hradby zapojená úhlopříčně, byla postupně do komplexu hradu zastavěna, na nádvorní straně k ní byla přistavěna kaple. Třetí věž stála při jihovýchodní straně hlavního paláce. To vše bylo postaveno během rekordně krátké doby a prakticky bez přestávek, což vypovídá o movitosti a možnostech tehdejšího majitele, jímž byl bezpochyby Jindřich z Lipé. Další úpravy byly provedeny o padesát let později a do výrazu hradu příliš nezasáhly, kromě parkánové hradby. Ve svých souvislostech je Lipnice unikátní: na začátku 14. století tak mohutné hrady staví pouze Vítkovci, jednotný výraz napovídá zapojení některé významné, nejspíš italské stavební huti. Rovněž takřka úplné zanedbání fortifikace, která musela být v pozdějších letech doplněna o předsunuté pevnůstky, vypovídá především o potřebě komfortního bydlení, s jakou se setkáváme až na konci 14. století na Krakovci.

Posázavské hrady tedy lze rozdělit do dvou skupin: hrady střední Sázavy mezi Stříbrnou Skalicí a Týncem nad Sázavou, jeden druhému doslova na dohled, a staré hrady nad sázavským klášterem, vesměs bergfritového typu. Kraj dal vzniknout dvěma velkým rodům, pánům z Hvězdy a pánům z Dubé. Zatímco první existuje dodnes v hrabatech ze Sternbergu, druhý vymírá na konci husitských válek Janem Roháčem z Dubé a zbytky rodu upadají v zapomnění. V souvislostech vývoje hradních typů je zásadní Lipnice nad Sázavou představující přes všechny přestavby základní typ hradu s blokovou dispozicí a potom Ledeč a Zruč, oba založené snad na přelomu 12. a 13. století. Spolu s prokázaným Týncem máme při Sázavě možná nejstarší ryze českou soustavu hradů a tato domněnka nabývá na váze, pokud si uvědomíme, že právě uprostřed této soustavy stojí klášter založený v první polovině 11. století. Je tedy možné, že listinně nedokumentovaná a mnohokrát přestavěná založení odkazují do stejné doby, ovšem tady už se dostáváme na půdu úplných spekulací. V každém případě by si hrady nad sázavským klášterem zasloužily podrobnější průzkum.

Východní Čechy

Pokud jedete z Čáslavi na východ, brzo před sebou uvidíte mohutný útes přes celý horizont, směrem k severu klesající. Je to koncové pásmo Železných hor, nevysoké, ale výrazné hrástě* budící dojem hornatiny. Mají podobu klínu obráceného špičkou k Týnci nad Labem a se základnou mezi Ždírcem nad Doubravou a Vojnovým Městcem, kde přechází v Českomoravskou vrchovinu. Kraj má reliéf modelovaný řekou Chrudimkou, tekoucí nejprve po vnitřní hraně zmíněné hrástě, aby se u Seče stočila k severovýchodu a od Nasavrk teče přímo k severu.

Prvním hradem je **Lichnice** nedaleko Třemošnice. Založení je velmi staré, jak napovídá nejstarší dochovaný název Světlík. Hrad byl původně královský, ale připomínán je k roku 1251 jako majetek Smila z Lichtenburka. Ronovci do zdejšího kraje vstoupili za Václava I. a úměrně se ztrátami pozic v severních Čechách se usazovali v Železných horách a na pomezí Čech a Moravy. Prodělal celou řadu úprav a přestaveb, částečně způsobených i nesoudržným podložím. Byl uveden mezi nezastavitelnými hrady, ovšem už v roce 1421 byl dobyt husity. Na konci 15. století pozdně goticky přestavěn, ale od poloviny 16. století jen chátrá. Po třicetileté válce byl rozebírán na stavební materiál, poslední ranou byly práce KČT ve třicátých letech.

Původně byl založen jako hrad s obvodovou zástavbou, dominoval mu mohutný okrouhlý donjon a bergfrit s výrazným břitem, který ale byl zřejmě snesen už při trčkovských úpravách na konci 15. století. Nejsme schopni přesně stanovit, kde se uvnitř trojúhelníkovitého staveniště co nacházelo, protože během každé přestavby byly všechny stopy po předchozích budovách důkladně zahlazeny. Pozdně gotické úpravy ponechaly z hradu jen obvodovou hradbu a velkou věž a stavělo se přesně v místě starších objektů. Raně renesanční podoba hradu, stejně jako u většiny jiných staveb se stejným osudem, nejspíš připomínala zámek. Opevnění odpovídá době výstavby – mohutný příkop s valem, pravděpodobný parkán se nedochoval. Polygonální palpost pro děla pod velkou věží může být ještě pozdně gotický, je ale možné, že je až součástí úprav během třicetileté války. Zajímavostí je barbakán, neobvyklý na českých hradech.

Rychmburk u Skutče leží na opačném konci Železných hor na českomoravském pomezí. Založen byl pravděpodobně na konci 13. století, ale první zmínky o něm jsou z roku 1325. Patří Vartenberkům, pardubickým Pernštejnům, Valdštejnům. Je postaven na ostrožně nad ohybem potoka, původně s věží v čele a palácem nad opyšem, tedy klasický bergfritový typ, ale od počátku je jeho hradba obestavována, a to až do situace, kdy nezbývá kromě malého úseku na jihovýchodě ani kus hájitelné hradby. Jak bylo řečeno dříve, je takový hrad po estetické stránce klasifikován jako hrad s obalovou zdí a z hlediska vojenského potřebuje přesun obranné linie vně. Zde to nebylo příliš nutné, hrad je ze tří stran obklopen strmými skalními srázy – pokud zde někdy stála parkánová hradba, muselo to být u paty ostrohu. Hrad nebyl dostatečně prozkoumáván, protože je desítky let účelově využíván, ale bezpečně se dochovalo hrazení, tedy zděná hradba obklopující předhradí, vlastně celé městečko. Protože ostroh s hradem a předhradím není příliš široký, zachovalo se toto opevnění i s nejméně dvěma polokruhovými baštami dodnes alespoň ve zbytcích. Hrad je mezi českými šlechtickými hrady přelomu

* Hrást je svisle vystupující část zemské kůry vznikající buď výzdvihem podle zlomu nebo poklesem okolní krajiny.

13. a 14. století typický a zároveň unikátní dochovaným stavem předhradí. Podobně nejspíš vypadala i jiná předhradní městečka, ovšem ta buď podlehla zkáze, nebo byla opuštěna.

Specifickou kapitolou jsou hrady v údolí Orlice. Přinejmenším dva z nich, Litice a Potštejn, odkazují na významný západočeský rod Drslaviců a v západních Čechách mají své originály. **Potštejn** nad Orlicí je poprvé připomínán v roce 1287 a s největší pravděpodobností tedy patří mezi první vlnu šlechtických hradů druhé poloviny 13. století. Velice brzo se stal sídlem loupežníků, a proto byl roku 1339 Karlem IV. dobyt a zcela rozbořen. Samotný fakt, že Karlův nový Potštejn zachoval své jméno, svědčí o významu a známosti lokality. Nový hrad byl stavěn podle soudobých postupů jako blokový, analogický Kašperku nebo Radyni (palác mezi dvěma obytnými věžemi), postupně byl vybavován obrannými stavbami – parkán, vnější hradba s vloženými baštami, otevřená bašta pro děla. V druhé polovině 15. století jej zakoupil Jiří z Poděbrad, o padesát let později Pernštejnové. Obranný perimetr se posunul o další krok ven, když na vnější straně příkopu staví majitel nevysokou zeď proloženou čtverhrannými baštami. Hrad, stejně jako sousední Litice, je dokladem posledních, zde perňštejnských pokusů o udržení obranné i obytné funkce v jediném objektu. Všechno opevnění je budováno s úmyslem přivést útočníky jedinou možnou cestou, zde zdůrazněné koridorem napříč prvním obranným pásmem. Hrad je ovšem i luxusní rezidencí, po přestavbě připomínal spíš silně opevněný zámek.

Zde bych si dovolil poznámku s vazbou na popkulturu. Jedním z posledních majitelů byl hrabě Jan Antonín Harbuval-Chamaré, který, veden romantickou představou o obrovském pokladu zanechaném zde loupežníky (a taky vlastní chamtivostí), celý hrad rozkopával a prakticky zničil. Poklad samozřejmě nenalezl. Jeho příběh byl sepsán a posléze i zfilmován. Je třeba říci, že nebyl v podobné aktivitě jediný.

K východním Čechám patří kromě větší části Českého ráje taky skalní města na horním toku Metuje a Stěnavy. Oproti trojúhelníku mezi Turnovem, Sobotkou a Jičínem jsou zdejší pískovce uspořádány do ostrůvků. Máme zde bezmála desítku drobných staveb vesměs původně ze dřeva, zde by bylo vhodné zmínit **Adršpach** na okraji stejnojmenných skal severně od Teplic nad Metují. Kromě obecného kontextu skalního hradu je Adršpach specifický stavebníkem – byl jím totiž skoro jistě Jan Lucemburský a smysl založení tomu odpovídá: opora státní moci v pohraničí. Další specifikum vyplývá z místa založení, hrad stojí na rozsáhlé plošině na temenech několika pískovcových skal, má trojdílnou dispozici, přičemž ve vnější části nejspíš vzniklo samostatné hradní jádro. Dispozice střední části je podobná Preitensteinu a lze soudit, že se jednalo o dvojhrad, alespoň po určitou dobu jeho existence, a zároveň o hrad garnizónní, určený pro ubytování většího množství vojáků. Hrad byl v polovině 15. století zbořen z iniciativy slezských měst, protože se po husitských válkách stal sídlem lupičů.

Pecka je přes nedostatečné prozkoumání velice zajímavým hradem. Založen jako jiné hrady z poloviny 13. století v bergfritové dispozici, na konci 14. století byl přestavěn. Základní podoba hradu byla nejspíš dvoudílná, postupně ale byly obě dvě části spojeny a obdélné nádvoří uzavřeno. Podstatná je výstavba druhé věže vystupující z hradby natolik, že je schopná flankování. Můžeme tedy pozorovat jakýsi dozvuk francouzského kastelu, zde vysoce funkční. Středověká podoba objektu je bohužel setřena harantovskou přestavbou na zámek nerespektující původní půdorys. Model hradu před rekonstrukcí byl vystaven v muzeu v Nové Pace.

Kumburkem se vracíme zpět na markvartické panství. Hrad byl založen před rokem 1320, v roce 1406 prodán Ronovcům, jimž patří do konce středověku. Za třicetileté války byl dobyt Švédy a posléze na základě císařského patentu zbořen. Jádrem poslední situace hradu byl donjon s přistavěným palácem, což odpovídá polovině 14. století, původně se ale nejspíš jednalo o hrad s plášťovou zdí. Tento stavební vývoj není ojedinělý (**Chudý Hrádek**), ale vyskytuje se častěji na Moravě. Opět lze dokumentovat postupný rozvoj, který byl umožněn i situací hradu na osamoceném kopci. Hrad se vlastně od středu rozrůstá v postupných kruzích: prvním je pozůstatek plášťové zdi, druhým parkán s vestavěnými hospodářskými budovami a okrouhlou věží schopnou flankování, která zároveň uzavírala vstupní koridor. Třetí linií je vnější hradba s dělovými baštami uzavírající celé hradní jádro mimo dostřel. Hradní areál byl vzhledem k rozměrům jádra skutečně velký, dovnitř hradeb se vešly skoro dvě třetiny otočky přístupové chodby. Při stavbě se pravděpodobně špatně posoudily možnosti podloží, některé zdi v jádru včetně zbytku zdi plášťové byly dodatečně zajišťovány opěráky. Celková situace opevnění přesně zapadá do poloviny 15. století a tehdy čerstvě nabraných zkušeností z husitských válek, dělové bašty jsou ale stavěny nepříliš mohutně a celkově je patrné, že hrad měl být bráněn hlavně polohou na nedostupném kopci.

Na co nezbylo místo

O geografickou systematiku českých hradů se, pokud je mi známo, dosud nikdo nepokusil. Berte prosím celou právě uzavíranou kapitolu jako první test, zda je či není možné přistupovat k problému existence a souvislosti hradu i z tohoto aspektu. Jako amatér jsem odkázán na sekundární prameny, nemám čas procházet desetitisíce krabic v archivech ani se systematicky účastnit vykopávek. Musím brát z toho, co již bylo publikováno, a k tomu zaujímat stanovisko. Pracovní závěr zní: geografická specifika českých hradů existují, ale jsou jen obrazem základních definujících specifik. To, že Vítkovci stavěli hrady podle podunajských vzorů, nesouvisí s lokací hradů v jižních Čechách, ale naopak – jihočeské hrady jsou díky svým stavebníkům inspirovány Podunajím. A tak dále a tak podobně.

Co se nevešlo: Zvíkov, Orlík, Konopiště, Poděbrady a hrady na Lounsku a na Vysočině. **Orlík** je natolik skryt pod zdmi zámku, že jeho původní podoba je rekonstruovatelná pouze podle starých vyobrazení. Původně královský hrad s obvodovou zástavbou, ovšem přizpůsobený komplikovaným stavebním podmínkám na vrcholu skalky ukončující ostroh – vlastně až za ní, protože skála samotná vystupuje vertikálně a mohutná štítová zeď v čele hradu ji v sobě nese, na pravé straně až do výše třetího patra. Hrad byl postaven v druhé polovině 13. století a bezpochyby souvisel s výběrem cla ze zboží dopravovaného po Vltavě. Hrad byl od poloviny 14. století v rukou různých drobných šlechticů, naposledy Zmrzlíků se Svojšína, kteří jej drželi do 16. století. Původní stavební dispozice se zjišťuje jen obtížně – lze předpokládat, že na jihovýchodní straně byla obranná linie doplněna parkánem, kam až spád skály dovolil. Žádný z dosavadních průzkumů neprokázal existenci rozsáhlejších obranných struktur. Hrad je zajímavý především stavebně, totiž plným využitím terénní situace.

Zvíkov je opředen mnoha pověstmi, materiální důkazy ovšem hovoří jinak. Královský hrad na ostrohu nad soutokem Vltavy a Otavy je uváděn k roku 1235 jako Klingenberg (kalkový překlad českého názvu). Je charakteristický čtvercovou věží Markomankou, od níž se odvíjí jádro hradu obestavující nádvoří s arkádovým ochozem. Hrad byl budován nepochybně velkým nákladem, přičemž jeho původní podoba byla setřena přestavbou za krále Přemysla Otakara II. Fresky a bohatá sochařská výzdoba svědčí o reprezentačních účelech. Za otakarovské přestavby byl hrad doplněn lícovou obvodovou hradbou, k níž se na západní straně hrad přimyká a v níž je postaven vysoký štíhlý bergfrit s dodatečně dostavěným břitem. Pozdní dostavby mají už jen za cíl zdokonalit obranné možnosti hradu. Z hlediska architektonického jsou patrné především prvky z druhé fáze výstavby, společné více stavbám budovaným Přemyslem Otakarem II., a lze z nich soudit na práci jediné, najaté či dokonce domácí stavební hutě. Lze jej považovat spolu s Křivoklátem za holotyp* českého hradu s obvodovou zástavbou. Na hradu se nešetrně podepsala romantizující rekonstrukce, která pomíchala elementy arkádového nádvoří natolik, že jsou místy zaměněny díly pro první patro a přízemí. Orlická přehrada zatopila podhradní městečko a tím vytrhla jinak unikátní raný český hrad z řady jemu podobných.

* Typ shrnující všechny znaky definovaného typu.

Závěr

Pokud jste dočetli celou knihu až sem, určitě si říkáte: *proč tu není náš hrad?* Ilustrovaná encyklopedie českých hradů od Tomáše Durdíka uvádí bezmála sedm set staveb kategorie hrad. Není možné na tak malé ploše, jaká je vytyčena této publikaci, zmínit *všechny* české hrady a vlastně by to ani nebylo zapotřebí. Dokonce si troufám tvrdit, že zde nemusíte najít všechny známé české hrady a ani je tu nenajdete. Kniha totiž není souborem popisů, ty najdete v jiné literatuře a rozhodně podrobněji a fundovaněji pojaté. Smysl je jinde: ukázat, jak spolu české hrady souvisejí a jak do komplexu zvaného Čechy ve všech jeho aspektech, kulturních, historických, vojenských, estetických, geologických, geografických a jiných zapadají.

Tato kniha je experiment. Snaží se dokázat, že hrad je víc než jen místo na mapě, položka v encyklopedii, stránka v dějepisu, hromada kamení... vlastně že je všechno to a ještě daleko víc, protože tím vším je zároveň. Hrady nás fascinují a lidé duchovně založení hledají pro toto zaujetí důvod v místech a dějích, které se na nich odehrály. Hrady jsou bez výjimky fotogenické – připomeňme si kalendáře plné tu více, tu méně vkusných snímků, stolní hry, papírové modelářství. Hrady zanechávají v lidech stopu možná intenzivněji než prosté přírodní výtvoři nebo moderní architektura, vznikly totiž s využitím přírody, a ne jejím znásilněním ve jménu vyššího cíle. Hrady jsou krajinnotvorné, dnes možná víc než kdy dřív, protože už nesvítí do daleka bílými zdmi a červenými střechami. A pokud si příroda hrad bere zpět, činí tak se zvláštní, trochu děsivou elegancí. Stojíte uprostřed nádvoří mezi zbytky zdí pomalu zarůstáných popínavými rostlinami, trhanými na kusy kořeny stromů a ani vás nenapadá, že pozorujete rozkládající se tělo kdysi živého organismu. A i když je les na takových místech bezprostředně přítomný, stejně tak na každém kroku nacházíme stopy po přítomnosti lidí.

Když jsem začal sbírat obrazový materiál pro tuto knihu, zarazilo mě, že ať přijdu na kteroukoli zříceninu, takřka najisto naleznu dvě věci: ohniště a záchod. Přesně to, čím muselo každé staveniště začít, tím i končit. Je zvláštní, že lidská přítomnost na určité úrovni má po staletí naprosto stejnou podobu. Prosím tedy návštěvníky zřícenin, i těch úplně zapomenutých, třeba i bez informační cedule: zkuste se na hradech chovat doslova a do písmene jako doma. Jaký slušně vychovaný člověk by si rozdělal oheň uprostřed obývacího pokoje, o tom druhého ani nemluvě. Má to i další rozměr, a v intencích této knihy zcela přirozený: zpravidla nejste jen v cizím bytě, ale taky na hřbitově. Protože na hradech se žilo i umíralo, a pokud byl hrad dobyt, přes veškerou snahu se nemuselo podařit všechny nebožtíky dopravit do společného hrobu.

Přestože jsem knihu několikrát přepisoval a neustále rozšiřoval, zbylo mi dost materiálu převážně etnografického, kterým jsem nechtěl exaktně míněné dílo zatěžovat. Pokud se mi podaří najít další čas a svoje poznámky doplním, bude brzo následovat práce o hradních legendách a pověrách. Prozatím cítím, že cílů na počátku práce nastavených bylo dosaženo.

Reference

V následujícím seznamu najdete pouze základní literaturu. Tato kniha nemá odborné ambice, případné zájemce o podrobnější bibliografii odkazují na seznamy vypracovávané prof. Durdíkem.

- DURDÍK, T. *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. 3. vyd., Praha, Libri 2009. ISBN 978-80-7277-402-9 plus čtyři svazky dodatků
- MENCLOVÁ, D. *České hrady*. 2. vydání, Praha, Odeon 1976
- BOLINA, P. a T. DURDÍK. *Středověké hrady v Čechách a na Moravě*. Praha, Argo 2001. ISBN 80-7203-349-2
- HEBER, F. A. *České hrady, zámky a tvrze*. reprint, Praha, ARGO 2006
- SEDLÁČEK, A. *Hrady, zámky a tvrze království Českého*. Praha, Šimáček 1895
- KUKAL, Z. aj. *Hrady Čech a Moravy – z čeho jsou a na čem stojí*. Praha, GRADA 2010. ISBN 978-80-247-3745-4
- DURDÍK, T. *Hrady přechodného typu v Čechách*. Praha, Agentura Pankrác 2007. ISBN 978-80-86781-10-5
- DURDÍK, T. a V. SUŠICKÝ. *Zříceniny hradů, tvrzí a zámků I – V*. Praha, Agentura Pankrác 2000 – 2017.
- CUKR, J. *Procházka po jihočeských hradech a jejich zříceninách*. České Budějovice, Veduta 2019. ISBN 978-80-88030-39-3
- ZÁRUBA, F. *Hrady Václava IV*. Praha, NLN 2014. ISBN 978-80-7422-299-3
- edice Putujme po hradech a zámcích. Nakladatelství Miroslav Bitter, 2010 – 2019.
- Castellologica Bohemica* ročník 1 – 17, různí vydavatelé. ISSN 1211-6831

Rejstřík

- Adršpach **65**
Andělská Hora **48**
Angerbach 21, **30**
Bečov 9, 24, 48, **54**
Bechyně 36, 37
Bezděz 12, 17, 23, 24, 25, **40**, 59
biskupský dvůr **61**
Blatná 7, **38**
Bor **51**
Buben 18
Budyně nad Ohří 22
Budyně **38**, 55
Český Dub **59**
Český Krumlov 11, 33, 38, **51**
Český Šternberk 32, **63**
Děvín 58
Dívčí Kámen 6, 11, 22, 33, **34**
Domažlice 41, 45, **46**
Drábské světničky 36, **44**
Dražice 23, 33, **41**
Džbán 13, **57**
Frýdlant 10, 16, 23, 31, **58**
Frýdštejn 38, **44**
Grabštejn 10
Gutštejn 14, 17, **53**
Hamrštejn 34, **35**
Haselburk 37
Hasištejn 37
Házmburk 55
Helfenburk 7, 34, 51
Hněvín 55
Horšovský Týn 8
Houska 7, 12, 21, 24, 25, **44**
Hrádek na Zderaze **61**
Hrádek v Kutné Hoře 13, 24
Hradenín 10, **13**
Hradiště nad Jizerou **19**
Hrubý Rohozec **49**
Cheb 10, 24, 30, 53, **54**
Chojník 57
Choustník **20**, 31, 37
Chrudim 21, 29, 45
Chřenovice **10**
Chudý Hrádek 23, **44**, 65
Jenčov 22, **57**
Jenštejn 22, 24, **34**, 49
Jestřebí 19
Jindřichův Hradec 10, 11, 31, 38, **49**, 50
Jivno 57
Kadaň **45**, 55
Kalich 56
Kamýk 55, **56**
Karlsfried **42**
Karlštejn 10, 22, 34, 36, **40**, 57
Kašperk 6, 11, **34**
Kestřany 7, **13**
Klenová **31**, 37
Kokořín 31, 44, 46, **47**
Kolín **45**
Konopiště **3**, 14, 31, 36, 37
Kostomlaty **56**
Kost 8, 9, 16, 33, **36**, 37
Kotnov 32, 37, 41, **42**
Koží 6, 34
Krakovec 10, 24, 33, **35**, 36, 57
Kralovice 7, 10
Králov dvůr 23, **60**
Krašov 32, 53
Krupka **55**
Křivoklát 9, 10, 11, 12, 13, 21, 24, 31, 38, **56**
Kumburk 33, **65**
Kunětická Hora 36, **37**
Kunžvart 30, **52**
Landštejn 16, **30**, 31
Lauf 18, 38
Ledeč nad Sázavou 22, **63**
Lemberk 10, 13, 58, **59**
Libice 28
Libštejn 34, **53**
Lichnice **64**
Lipnice nad Sázavou 6, 17, 24, 32, **63**
Lipý **57**, 59
Litice 10, 21, **37**
Litovice 61, **62**
Loket 16, 24, **54**
Lošany 10
Malotice 10
Michalovice 8, 22, **58**
Mladá Boleslav 46, **67**
Mohelnice na Jizerou 27
Mydlovár 7, 9, 16
Myšenec 32, **42**
Nový Hrad u Kunratic **14**, 34, 35
Oheb 21, 23, **37**
Okoř 33, **61**
Oltářík 16, 23, **55**
Opárno 22, **56**
Orlík **66**
Ostrý 55
Pardubice 7, 16, 22, 23, **38**
Pecka 65
Pirkštejn **63**
Písek **32**
Poděbrady 46, **67**
Potštejn 8, 25, **65**
Pražský hrad 30, 36, 49, 59
Příběnice 11, **50**
Přimda 8, 24, **30**
Raabs 50, **51**
Rabí 9, 10, 11, 21, 30, 31, 48, **52**
Radyně 11, 34, **42**
Ralsko 8, **40**
Riesenberg 51, **52**
Roimund **43**
Roudnice **10**, 30
Roupov 9, **10**
Rožmberk 33, **50**
Rychmburk 21, 33, 64, **65**
Říčany 23, **62**
Seeberg 30, **54**
Skála **6**, 34
Skalka 10, 22
Skalná 30, 49, **54**
Stará Dubá **62**, 63
Stará Kouřim 28
Stará Plzeň **29**
Starý Hrozenatov 8, 30, **54**
Strakonice 30, **51**
Střekov **33**
Svojanov **32**
Švamberk **41**
Švihov 6, 11, 23, 34, **38**, 52
Talmberk **33**, **46**
Točnick 16, 18, **34**, 57
Trosky **6**, 34
Tuchoraz **49**
Týřov 14, 23, 31, **32**, 57
Úštěk **46**
Valdek 16, 22, 31, **32**, 57
Valdštejn 38, 58, **59**
Valečov 16, 38, **43**, 44
Vartenberk **40**
Velhartice 8, 31, 37, 51, **52**
Vildštejn 37
Vítkův Kámen **31**, 48
Vízmburk 22, 43
Vlastislav **27**
Vlašský dvůr 13
Vlčtejn 22
Volfštejn **31**
Vranov 38
Vražda 11, 36, **37**
Vyšehrad 30, **61**
Zbořený Kostelec 17, 21, **49**, 62
Zelená Hora 36, **48**
Zlenice **62**
Zvíkov 9, 11, 24, 30, 32, 37, **66**
Zvířetice **33**
Žebrák 11, 37, 57

Obsah

Úvodem aneb proč	3
Co je to hrad	6
Úskalí hradní typologie	6
Z čeho a jak se stavělo	8
Komfort bydlení	11
Jak se co jmenuje	12
Kdo hrady stavěl	14
Jak se hrady dobývaly	15
Exkurs geologický	17
Se štítem nebo na štítě	19
Právo a pořádek	20
Z čeho hrad je	23
Hradby	23
Věž	24
Palác	25
Kaple	26
Co bylo před hradem	28
Hradiště starší i mladší	28
Některá nejstarší opevnění	29
Hradská soustava	31
Hrady 12. až počátku 15. století	32
Jak hrady vznikaly	32
Zlatý věk hradů	34
Hrady vrcholné gotiky Karla IV. a Václava IV.	35
Hrady doby husitské, pohusitské a doznívání gotiky	38
Bezprostřední reakce	38
Z hradu pevnost	39
Z hradu zámek	40
Pars generalis – hledání hradu	42
Hrady zjevné...	42
... jejich proměny...	43
... a jejich konce	44
Hrady skryté...	44
... v lesích...	45
... ve skalách...	46
... ve městě...	47
... a pohřbené v zámku	48
Moderní metody hledání skryté tváře hradu	49
Pars specifica – hrad na mapě	50
Geografické okruhy výskytu hradů	50
Stát ve státě – rožmberské vladařství	52
Divoký jihozápad	53
Od pramenů Mže k Plzni	55
Vnější kraj	55
Podkrušnohoří	56
České středohoří	57
Přemyslovský hvozď	58
Ronovsko-markvartické Pojizeří	59
Praha a okolí Prahy	61
Posázaví	64
Východní Čechy	66
Na co nezbylo místo	67
Závěr	69
Reference	70
Rejstřík	71